

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
2/2016.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
2/2016

ИНИС

Београд, 2016.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Гордана Кривокапић Јовић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет, Београд
Доц. др Александар Животић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Стеван Павловић, Универзитет у Саутемптону
Проф. др Јан Пеликан, Карлов универзитет, Праг
Др Јелена Гускова, Институт за славистику РАН, Москва
Др Диана Мишкова, Центар за научна истраживања, Софија
Др Владимир Гајгер, Хрватски институт за повијест, Загреб
Др Слободан Селинић, Институт за новију историју Србије, Београд

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Бојан Симић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

Редактура текстова на енглеском – English editing and proofreading
Ванда Перовић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Токови историје налазе се на ERIH PLUS листи.

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије часопис је ослобођен плаћања општег пореза на промет.

САДРЖАЈ
CONTENTS
2/2016.

ЧЛАНЦИ
Articles

- Др Момчило ИСИЋ*
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ, ОПУНОМОЋЕНИ ПОСЛАНИК ФНРЈ У ОСЛУ
Momčilo Isić, Ph. D.
MILOŠ MOSKOVLJEVIĆ, PLENIPOTENTIARY ENVOY OF
THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA TO OSLO 9
- Проф. др Слободан БЈЕЛИЦА*
„ПЛАВА КЊИГА“ И ЊЕНА РЕЦЕПЦИЈА 1977. ГОДИНЕ
Slobodan Bjelica, Ph. D.
“THE BLUE BOOK” AND ITS RECEPTION IN 1977. 37
- Др Александар Р. МИЛЕТИЋ*
СУКОБ СТАНОДАВАЦА И ПОДСТАНАРА, 1918–1928.
ОРГАНИЗАЦИЈА ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА У ЈУГОИСТОЧНОЈ
И ИСТОЧНОЈ СРЕДЊОЈ ЕВРОПИ
Aleksandar R. Miletić, Ph. D.
LANDLORDS VS. TENANTS, 1918–1928. HOUSING RENT CONTROL SYSTEM
AND THE ORGANIZATION OF INTEREST GROUPS IN SOUTHEAST
AND EAST-CENTRAL EUROPE 65
- Др Јелена РАФАИЛОВИЋ*
АГРАРНА РЕФОРМА И ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СХС
– СТУДИЈА СЛУЧАЈА ПОСЕДА ЂОРЂА ДУЊЕРСКОГ
Jelena Rafailović, Ph. D.
AGRARIAN REFORM AND INDUSTRIALIZATION IN THE KINGDOM OF SCS
– LAND PROPERTY OF ĐORĐE DUNĐERSKI: THE CASE STUDY 93
- Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ*
ОДНОС КОМУНИСТИЧКЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ
ПРЕМА „СТАРОМ“ УЧИТЕЉСКОМ КАДРУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
Sanja Petrović Todosijević, MA
THE ATTITUDE OF THE SERBIAN COMMUNIST GOVERNMENT TOWARDS
THE “OLD” TEACHING STAFF AFTER THE SECOND WORLD WAR 121

Александар РАКОЊАЦ, МА	
ПОЧЕЦИ ПРИВРЕДНОГ ПЛАНИРАЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1946. ГОДИНЕ	
– ИДЕЈЕ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА	
<i>Aleksandar Rakonjac, MA</i>	
THE BEGINNINGS OF ECONOMIC PLANNING IN YUGOSLAVIA IN 1946	
– IDEAS, ORGANIZATION AND INSTITUTIONALIZATION	151

Никола МИЈАТОВ, МА	
ЈУГОСЛАВИЈА И УЈЕДИЊАВАЊЕ ЗАПАДНЕ ЕВРОПЕ 1950–1958.	
<i>Nikola Mijatov, MA</i>	
YUGOSLAVIA AND THE UNIFICATION OF WESTERN EUROPE 1950–1958	177

ГРАЂА Sources

Др Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ	
ЈУГОСЛОВЕНИ О СИРОМАШТВУ 1964. ТРАГОМ ЈЕДНОГ ДОКУМЕНТА	
<i>Ivana Dobrivojević, Ph. D.</i>	
YUGOSLAVS ABOUT POVERTY IN 1964. THE TRAIL OF A DOCUMENT	199

ПРИКАЗИ Reviews

Слободан СЕЛИНИЋ	
Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене	
у Србији и Југославији у 20. веку, Зборник радова, књ. 1. Београд, 2015.	217

Наталија ДИМИЋ	
Igor Duda. <i>Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija</i>	
<i>jugoslavenskoga socijalizma. Zagreb–Pula, 2015.</i>	224

Александар СТОЈАНОВИЋ	
Nenad Ž. Petrović. <i>Ideologija varvarstva. Fašističke i nacionalsocijalističke</i>	
<i>ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941). Beograd, 2015.</i>	229

Наталија ДИМИЋ	
Andrea Matošević. <i>Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog</i>	
<i>pregalaštva. Zagreb–Pula, 2015.</i>	240

Александар СТОЈАНОВИЋ	
Јован Томовић. <i>Времплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања.</i>	
Горњи Милановац, 2015.	245

Наталија ДИМИЋ	
Небојша Берек. <i>Танјуг и међународно информисање. Београд, 2015.</i>	251

ЧЛАНЦИ

Articles

УДК 327(497.1:481)"1946/1950"(093.2/.3)
341.71:929 Московљевић М.(093.2/.3)

Оригиналан научни рад
Примљен: 8. 7. 2016.
Прихваћен: 1. 8. 2016.

Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије
isicmomcilo@open.telekom.rs

Милош Московљевић, опуномоћени посланик ФНРЈ у Ослу*

Апстракт: Рад представља анализу услова у којима је радио, као и резултата рада проф. др Милоша Московљевића као опуномоћеног посланика ФНРЈ у Ослу, са посебним освртом на неповерење нових власти према њему као грађанском политичару и на околности настале избијањем сукоба КПЈ са Информбироом.

Кључне речи: Милош Московљевић, посланик, ФНРЈ, Осло, Норвешка, Информбиро, Атлантски пакт, Маршалов план

Увиђајући да нова власт не иде путем којим је он очекивао, Милош Московљевић¹ је врло брзо постао један од ретких њених

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Милош Московљевић је рођен у Варни, селу код Шапца, 1884. године. Први је доктор филолошких наука који је то звање стекао на Београдском универзитету. Предавао је српски језик у више београдских средњих школа, као и на Вишој педагошкој школи у Београду. Био је дугогодишњи сарадник Института за српски језик САН. Оставио је дубок траг као лингвиста и лексикограф, али и као преводилац, првенствено руских класика. Као учесник Првог светског рата преживео је албанску голготу, с Крфа је отишао на Солунски фронт, одкале је, као изасланик владе Краљевине Србије, упућен у Петроград, где је на месту шефа Српског института заменио Александра Белића, да би последње ратне године обављао дужност инспектора за српске избеглице у Русији. У политички живот се укључио по завршетку Првог светског рата, прилазећи новооснованој странци, Савезу земљорадника, на чијој је листи три пута биран за народног посланика. Након победе социјалистичке револуције биран је, такође, за народног посланика.

критичара. Као такав, он је за њу представљао реметилачки фактор који је требало уклонити. На седници Извршног одбора Уједињене земљорадничке странке 19. новембра 1946. године, Кирило Савић је отворено рекао да је иницијатива за Московљевићево уклањање „дошла одозго“. У новој влади др Благоја Нешковића, формираној 22. новембра 1946, за њега више није било места. Да би га удаљили и од народа, он је 28. децембра 1946. именован за југословенског посланика у Норвешкој, чиме је власт постигла и још један важан циљ, јер је, у оскудици квалификованог кадра, за дипломатског представника добила не само искусног политичара већ и врсног интелектуалца који ће на најбољи начин репрезентовати своју државу.²

Поводом започињања своје дипломатске каријере Московљевић је у дневнику записао: „Ја у нову годину улазим као дипломат. На сасвим новом пољу рада треба да се снађем и будем од користи своме народу. Имам за то довољно воље и енергије, а ваљда ћу стећи и рутине. Због тога је згодно што прво идем у Норвешку, која нема никаквих помешаних рачуна с нама. Стварање доброг расположења према нашој земљи ради културних и привредних веза то је мој задатак. Ако га остварим, могу се надати да ћу добити и важнију земљу.“³

Одлазак Московљевића у Норвешку није био ни брз ни једноставан. Намерно или не, нова власт је одуговлачила са избором кадра за Посланство у Ослу, да би, на крају, Московљевић 17. марта 1947. кренуо само са секретаром Јосипом Пресбургером. У Осло је стигао 3. а акредитиве предао 14. априла 1947. године.⁴ Већ по доласку приметио је да се у Норвешкој, осим о југословенској народноослободилачкој борби и маршалу Титу, скоро ништа не зна о Југославији, па чак и да ју један њихов министар „брка са Чехословачком“; да тамошња штампа о Југославији објављује углавном тенденциозне вести и чланке „из англоамеричких кругова“, који су инспирисани тим вестима, а врло ретко дописе „очевитаца“; да једино комунистички лист *Friheten* пише „објективно и са симпатијама“ о Југославији. У таквим условима, требало је уложити доста рада, и то уз бројне тешкоће.

ка. Био је министар шума у првој влади Републике Србије, као и посланик ФНРЈ у Норвешкој и Египту.

2 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Дневник Милоша Московљевића, белешке од 19. и 22. новембра и 31. децембра 1946.

3 Исто, белешка од 1. јануара 1947.

4 Слободан Селинић, *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, (Београд, 2013), 264.

Дошавши само са секретаром, Московљевић је, скоро за све време службовања у Ослу, оскудевао у довољном броју службеника, с тим што су се и постојећи често мењали. У почетку је у Посланству веома важна била секретарица за страну преписку гђа Бјерке, али је њој, по наредби Министарства спољних послова, отказана служба пре краја 1947. године. Пошто је и Пресбургер после краћег времена премештен у Лондон, крајем 1947. на рад у Посланство у Ослу стигли су Момчило и Зора Јешић и Љубомир Кариња, као и Петар Клеут, као војни аташе за скандинавске земље. Ни овај састав службеника Посланства није, међутим, дуго опстао. Петар Клеут је разрешен дужности 28. августа и отпутовао из Осла 4. септембра 1948. Како је Московљевићу то био неразумљив потез, он је у месечном политичком извештају Министарству спољних послова ФНРЈ од 10. септембра нарочито истакао: „Прошле године је Министарство народне одбране усвојило моје разлоге и поставило пуковника Петра Клеута за војног аташеа у скандинавским земљама са сталним седиштем у Ослу. Међутим, прошлог месеца исто министарство је укинуло то војно изасланство и повукло пуковника Клеута, који је одавде отпутовао 4. септембра. Не могу разумети чиме се Министарство народне одбране руководило при овој одлуци. Ако су пре годину дана постојали војно-стратешки разлози за установљење војног изасланства у скандинавским земљама, они по моме мишљењу не само што нису отпали, него су се, у данашњој мутној ситуацији, још и појачали. Према тврђењу пуковника Клеута, то је учињено на његов предлог, јер нема људи који би ми били послати као помоћници, а он је већ прикупио све податке.

Ако је ово изасланство установљено ради пуковника Клеута, онда је ствар у реду, само жали боже оноликих издатака на њега. Узгред напомињем да је његов одлазак протумачен у овдашњим дипломатским круговима као барометар наших односа са СССР“⁵

Када су се Момчило Јешић, Зора Јешић и Љубомир Кариња изјаснили за Информбиро и 10. септембра 1948. поднели оставку на службу, која им је 20. септембра и прихваћена, Московљевић је остао сам у Посланству, чак и без помоћног радника – „служитеља“, кога још од доласка у Посланство, „после годину и по дана чекања“, није добио.⁶ С тим у вези, он је, извештавајући Министарство спољних послова ФНРЈ 10. септембра 1948, молио „за итервенцију у Персонал-

5 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМ-СПРС), Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 9, сиг. 424270.

6 Исто.

ном одељењу да оно једном поведе рачуна о кадровским потребама овог Посланства, ако ово треба нешто да ради, па да овамо упути потребне спремне службенике“, према његовим „вишекратним представкама“.⁷

Како се на Московљевићеве „представке“ скоро редовно забављало, он је у дневнику 2. јануара 1949. записао: „Ако остане досадашњи однос Министарства према мени, ја ћу и даље чамити и мучити се сам овде, за божијим леђима. Секретара још нема, иако је требало да дође данас.“⁸ Када је, на крају, нови секретар Миљан Коматина стигао 6. јануара, Московљевић је у дневнику записао: „С њим се нећу много увајдити, видео сам одмах, јер треба да прође година дана док се не упозна са овдашњим приликама и научи језик. А дотле ја имам да диринчим и учим њих обојицу!“ Три дана касније, свој став је нешто ублажио: „Секретар се полако упознаје с послом, али углавном још радимо ја и шифрант, коме сам предао благајну и сад спремамо годишње извештаје. Секретар је интелигентан и темпераментан, није затуцан доктринар.“⁹

Тешко је закључити да ли је у питању случајност, тек истог дана када је Коматина пристигао у Осло, Московљевић је добио од Кардеља телеграм у којем га пита да ли жели премештај у Каиро. Он је предлог одмах прихватио, уз образложење у дневнику: „Тамо ћу ваљда излечити и ову моју кијавицу и главобољу. А и посланство је ваљда боље уређено, те нећу радити и послужитељске послове као овде. Сад морам запети не само да свршим рачуне и спремим пошту већ и да оставим све у реду.“¹⁰

Као одлазећем посланику, Московљевићу су на рад у Посланство у Ослу упућени и: Гојко Ивановић, за шифранта и благајника; Антон Пицок, за помоћног службеника I класе; Марија Пицок, за помоћног службеника II класе.¹¹ Он, међутим, није био задовољан упућеним му кадровима, посебно не брачним паром Пицок. Током првог радног састанка службеника Посланства ФНРЈ у Ослу 21. фебруара 1949. „озваничено“ је размимоилажење између Москољевића и Марије Пицок у погледу схватања њених радних обавеза.¹²

7 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 9, сиг. 424270.

8 АСАНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 2. јануара 1949.

9 Исто, белешке од 6. и 9. јануара 1949.

10 Исто, белешка од 6. јануара 1949.

11 ДАМСПРС, Поверљива архива, строго пов., 1949, ф. XIV, дос. 31, сиг. 663.

12 Марија Пицок је „тврдила да она, због свог здравственог стања, није до сада могла нити ће моћи убудуће одржавати чистоћу читаве зграде Посланства,

На састанку је закључено да ће посланик, „издајући наредбу о радним дужностима службеника Посланства¹³ водити рачуна о здравственом стању другарице Пицок и о њеним фамилијарним обавезама, наравно све у оквиру потреба Посланства и њених обавеза као службеника ФНРЈ“, као и да се она може жалити против ове наредбе. Такође, утврђено је да је „Посланству потребан један хонорарни службеник норвешког порекла са знањем енглеског или француског за послове превођења, праћења публикација научних и других, преписке на норвешком језику и евентуално обављање протокола и других ситних ствари“. Истакнуто је да је овакав службеник „неопходан нарочито за ефикасно обављање послова аташеа за штампу тј. пропаганду уопште – издавање билтена, пласирање вести о нашој земљи итд.“¹⁴

Искористивши дато јој право, Марија Пицок је одмах после радне конференције упутила жалбу посланику Московљевићу, у којој је поновила да јој је „немогуће одржавати чистоћу у целој згради Посланства, укључујући ту и стамбене просторије“, зато што она мисли да је дужна да одржава чистоћу само у званичним просторијама Посланства, и да то, са помагањем у пословима око пријављивања и чувања зграде у одсуству Антона Пицока, исцрпљује њено радно време. Прослеђујући ову жалбу Министарству спољних послова ФНРЈ, Московљевић је нагласио да Марија Пицок никад није одржавала чи-

укључујући ту и стамбене просторије и истовремено вршити послове око пријављивања у одсуству друга Антона Пицока“. Московљевић јој је скренуо пажњу да је она требало да и до тада одржава чистоћу у целокупној згради, пошто „и стамбене просторије припадају Посланству“, будући да она „има доста велику плату за њене дужности и квалификације /преко 6.000 динара/“. Казао је да је за чишћење пре њеног доласка плаћано само 200 круна тј. око 2.000 динара, али и да „за њен посао каквим га она замишља није потребно седмочасовно радно време ефективног рада прописано за службенике“. ДАМСПРС, Поверљива архива, строго пов., 1949, ф-ХIV, дос. 31, сиг. 663.

- 13 Антон Пицок ће обављати послове шофера, ложача, чувара зграде, курира, затим послове пријављивања уопште, вршење ситних техничких оправки и помагање при сређивању библиотеке и новина; Гојко Ивановић обављаће послове шифранта, рачунополагача, водиће обични деловодни протокол, чувати обичну архиву и водити контролу чувања и одржавања зграде; Миљан Коматина обављаће послове шефа канцеларије, протокола, послове конзуларне природе, водиће библиотеку, поверљиву архиву, оствариваће политичке контакте и обављати ствари политичке и пропагандне природе поред посланика, вршиће дужност аташеа за штампу и обављати трговинске послове уз помоћ посланика, пошто за праћење норвешке штампе не позаје норвешки језик. ДАМСПРС, Поверљива архива, строго пов., 1949, ф. XIV, дос. 31, сиг. 663.

- 14 Исто.

стоћу у његовом стану и да на то никад није „нагоњена“, а да је то у наредбу унето „зато што је раније за сав тај посао плаћано само 200 круна месечно, док она прима преко 600 круна“, да је њено просечно радно време тек 2-3 сата дневно и да „посао који она ради (брисање и купљење прашине машином) није напоран рад“. На крају је подвукао: „Својим досадашњим радом, разговором на конференцији и иначе, па и овом жалбом Марија Пицок је показала велико тврдоглавство, недисциплинованост и непослушност, са жељом да се извлачи од посла.“¹⁵

Не знамо шта је Московљевић у дневнику записао поводом овог састанка, сукоба са Маријом Пицок и њене жалбе, с обзиром на то да је, какве ли случајности, управо тај лист из дневника исцепан.

Када је 22. фебруара 1949. Војислав Нешковић акредитован код норвешког министарства иностраних послова као трговински саветник,¹⁶ Московљевић је, у извештају Персоналном одељењу Министарства спољних послова 25. фебруара 1949, о организовању рада у Посланству, тражио постављење једног службеника трговинског изасланства у Стокхолму, уколико Војислав Нешковић не буде становао у Ослу, а у складу са закључком I радне конференције службеника Посланства у Ослу од 21. фебруара, и једног лица норвешке националности, са знањем француског или енглеског језика, ради норвешке преписке и превођења, као и ради издавања билтена на норвешком језику, уз напомену: „Тек ако би добило и та два нова службеника, Посланство би могло добро организовати посао и извршавати све задатке постављене расписом стр. пов. бр. 1252. Напомињем, да сам ова два службеника више пута тражио, али без успеха.“¹⁷

По ко зна који пут, и овај Московљевићев захтев Министарство спољних послова ФНРЈ није уважило. Да ли је у томе било и намерне опструкције, тешко је закључити.

Осим недовољно кадра, скоро за све време његовог посланиковања у Ослу Московљевићу је, поготово у почетку мандата, отежавало рад и то што је био без икаквог дипломатског искуства. Показало се то, на пример, његовом изјавом представницима штампе 7. маја 1947. када је изазвао протесте норвешке владе и критику Министарства иностраних послова ФНРЈ. Том приликом он је рекао „да би западни савезници волели да виде Југославију у положају, несрећне Грчке“, да у њој владају хаос и грађански рат, па да они дођу са својом фло-

15 Исто.

16 Исто.

17 Исто.

том, војском и доларима да је спасавају од ,комунизма‘, а потом је оптужио западне силе да им је у остваривању те политике ,главна нада‘ био генерал Михаиловић“. Због овакве изјаве, норвешки министар иностраних послова Ланге примио га је 21. маја резервисано и хладно, а министар иностраних послова ФНРЈ Станоје Симић га је 12. јуна упозорио „да је његова изјава, дата у једном незгодном и недипломатском тону“, те да је „превише оштро и нетактично“ истицати „да би западни савезници волели да виде Југославију у положају Грчке, као и то да је њихова главна нада Дража Михаиловић добио заслужену казну“.¹⁸

Московљевићу је знатну тешкоћу у раду представљао и однос југословнских власти према њему, пошто су га често заобилазиле. Два месеца по ступању на дужност жалио се што као посланик није био обавештаван о развоју трговинских односа са Норвешком: „Овамо долазе делегације, трговински аташе, разни стручњаци, путовања коштају велике паре, а посао слабо одмиче. Можда би ствари боље ишле кад би овде био трговински аташе, а не да се ја обавештавам приватно“.¹⁹

У марту 1948. се жалио МИП-у на то што су многа савезна министарства обављала послове у Норвешкој без обавештавања Посланства,²⁰ као и да су му се разне делегације Министарства рударства ФНРЈ обраћале тек када су преговори „запињали“.²¹

18 Селинић, *Партија и дипломатија*, 265, 266.

19 Исто, 265.

20 „Поједина министарства предузимају своје послове у Норвешкој не одржавајући при томе никакав или скоро никакав контакт с овим посланством. Међутим, дешава се да се тражи његова интервенција у норвешком министарству иностраних послова, иако оно није раније довољно упознато с предметом интервенције. То се у првом реду тиче Министарства спољне трговине. Његов делегат има седиште у Стокхолму, али је акредитован и за Норвешку. Међутим, он врло ретко долази овамо, и кад дође неким послом, он или никако и не сврати, или сврати на врло кратко време, колико да се послужи телефоном или писаћом машином. Међутим, више пута је била потребна моја интервенција, коју сам морао предузимати, иако недовољно обавештен. У колико сам што сазнао о пословању трговинског делегата, сазнао сам узгред, тек ако сам могао да се видим с њим и потражим обавештење, а не на основу његовог реферата. Посланство, на пример, још нема текста нашег трговинског споразума закљученог с Норвешком јесенас, иако у априлу треба да се почну нови преговори, па би требало да се припреми и проучи потребан материјал.“ ДАМСП, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 12, сиг. 414293.

21 „Има годину дана како је Министарство рударства ФНРЈ послало прву своју делегацију на челу с помоћником инж. Филиповићем, ради закључења уговора с норвешком фирмом Електрокемиск о лифровању топионичких електричних пећи. За то време су неколико пута долазили разни стручњаци и делега-

На Министарство поморства ФНРЈ жалио се зато што Посланство није било обавештено о склапању уговора за израду два брода у Норвешкој и зато што је касније, с тим у вези, добило погрешне информације.²²

Истичући штету због необавештавања Посланства о пословима појединих министарства у Норвешкој, навео је да би се неки послови свршавали не само брже и успешније „већ и много јефтиније“ да је у њима учествовало и Посланство.²³

Заобиђеним се Московљевић осетио и када је 22. априла 1948. продужење постојећег трговинског уговора између ФНРЈ и Норвешке потписао, према наређењу Министарства иностраних

ције и водили преговоре, не обавештавајући посланство. Последња делегација од три члана дошла је почетком фебруара и досад водила преговоре, како изгледа безуспешно. Кад су пре неколико дана преговори дошли у ћорсокак, делегација је затражила моју интервенцију. Тек тада сам на брзу руку у неколико упознат с предметом и, наравно, морао сам интервенисати у Министарству иностраних послова с недовољно јаком аргументацијом. А наше Министарство спољне трговине тражило је моју интервенцију још пре тога, кад је делегација била у Стокхолму, дакле кад сам био потпуно непознат с током преговора. Делегација се сутра враћа, али ја још не знам чиме су се свршили њени преговори, иако би било потребно да знам у вези са овим писмом, које ће она понети.“ ДАМСП, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 12, сиг. 414293.

22 „Министарство поморства ФНРЈ наручило је у јануару 1947. год. два брода код Мек. Vezksted и Sarpsborgu, о чему ово Посланство није било обавештено. 1. фебруара ове године (1948. – М. И.) дошао је из Лондона чиновник наше поморске делегације Кесић да види како напредује изградња тих бродова. Пошто не само што рад на њима није био почео, већ ни материјал није још набављен, он је тражио моју интервенцију, и ја сам је, на основу његових усмених података, без икаквог документа, преузео у Министарству иностраних послова. Кад сам недавно поново покренуо то питање у разговору с начелником трговинско-политичког одељења, доведен сам у врло незгодан положај, кад ми је начелник доказао копијом споразума да оба брода треба да буду готова у 1950. години, а не у 1948 и 1949, како сам ја, и писмено и усмено, тврдио на основу података које сам добио од чиновника Кесића.“ ДАМСП, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 12, сиг. 414293.

23 „Јер да је и посланство било упознато и ангажовано у преговорима с Електромиском, можда не би морале долазити толике делегације и коштати државу огромне суме, да после годину дана преговора не буде никаквог успеха. А за наручене бродове могло се и Посланство обавестити да се још не раде, а не да тога ради долази нарочити службеник из Лондона. Или, на пример, уместо да 'Воћар' шаље овамо свога агента сузорцима воћа и да се он овде бави безуспешно десетак дана, много је простије и јевтиније било да се 'Воћар' обавестио преко Посланства о могућностима пласирања воћа у Норвешкој, па ако би се што могло пласирати, узорке би ставило на расположење фирмама само Посланство.“ ДАМСП, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 12, сиг. 414293.

послова, председник југословенске трговинске делегације, уместо посланик: „Ни са норвешке стране тај акт није потписао претседник делегације, већ Министар иностраних послова, па је и с наше стране то морао учинити Посланик, као представник владе и државе.“²⁴

Уз стални недостатак довољног броја квалификованог особља, недовољно дипломатско искуство и извесну подозривост револуционарних власти према њему као бившем грађанском политичару, Московљевић се на службовању у Ослу суочио и са тешкоћом проузрокованом сукобом ЦК КПЈ и Коминформа, јер су се и норвешки комунисти сагласили с Резолуцијом ИБ-а. У извештају Министарству иностраних послова ФНРЈ 17. јула, Московљевић је написао: „После овога жалосног сукоба Посланство је дошло у врло тежак положај у погледу обавештавања норвешке јавности о нашој земљи. До сада, нарочито после догађаја у Чехословачкој, једино се преко комунистичког органа понешто могло објавити о нашим приликама, а сада смо изгубили и тај једини ослонац.“²⁵

Тешкоће су Московљевића додатно мотивисале да се ревносније посвети новом позиву. Редовно је извештавао Министарство иностраних послова о спољној и унутрашњој политици Норвешке, о њеним привредним и социјалним приликама. Примера ради, у извештају од 7. јанаура 1948. наводи да је изборна кампања за октобарске општинске изборе у Норвешкој била „дуга и оштра“, али да изборни резултати „нису донели никакву промену политичког курса“. Затим, да се нова влада ослања „на тесну сарадњу норвешких професионалних организација, чији су врхови у рукама владине Радничке странке, а многе ниже организације у рукама комуниста“. У погледу спољне политике истицао је да се власт у Норвешкој само трудила да је „води тако да се добије утисак како она има одрешене руке, да није везана ни за какву групу сила, да се при решавању сваког међународног питања руководи само својим животним интересима, које она усклађује с циљевима и правилима Организације уједињених нација“. Касније је, пак, тврдио: „Спољна политика Норвешке развија се и даље истим путем, путем све тешње сарадње са земљама `западне демократије`, или боље рећи, она све више постаје оруђе америчке експанзионистичке политике.“²⁶

24 ДАМСП, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 9, сиг. 413491.

25 Исто, ф. 121, дос. 9, сиг. 419899.

26 Исто, ф. 121, дос. 9, сиг. 424270.

Централно место у Московљевићевом извештавању о норвешкој спољној политици имало је питање односа Норвешке према Маршаловом плану и према њеном уласку у Атлантски пакт. Он је и у тамошњој антикомунистичкој кампањи видео циљ „да се у народним масама створи расположење за прилажење Маршаловом плану и за везивање за западни блок“, чиме би се Норвешка препоручила код Вол стрита (Wall Street).²⁷

У светлу основних постулата норвешке спољне политике: прихватања Маршаловог плана и уласка у Атлантски пакт, Московљевић је објашњавао и њено супротстављање политици земаља народне демократије, у првом реду политици Совјетског Савеза. Одблесак целокупне спољне политике видео је и у унутрашњој политици Норвешке, без обзира да ли је говорио о променама у влади, међустраничком разрачунавању, о неким мерама социјалне и економске политике, суђењу ратним злочинцима, колаборационистима и издајницима.²⁸

Посебно је Московљевић истакао скупштинску одлуку да аболира ратну владу Nygaardsvolda и да похвали Врховни суд за „патриотски рад“ под окупацијом, иако је он сарађивао с Немцима и поставио тзв. Административни савет, који је функционисао као влада после Квислинга, коме је овај суд изјавио захвалност за „патриотски рад“. Нагласио је да је једино „критикован рад префеката“, али и да је одбачен комунистички предлог „да се испита улога великог капитала за време окупације“. За ову одлуку владин орган *Arbeiderbladet* је истицао „да је то била несрећа што се Председништво Stortinga мешало у преговоре с окупатором“, али га је правдао великим притиском са свих страна: „Ко год познаје расположење у Норвешкој у 1940. г. не сумња да су побуде Председништва биле најбоље и да је оно радило сматрајући да служи интересима земље. Поред тога, преговори с Немцима о формирању државног савета довели су до срећног резултата – до прекида, те народ сад кад се обазре на целу ствар може опростити учињену погрешку.“²⁹

За Московљевића оваква одлука није била неочекивана „кад се узме у обзир да је тадањи претседник Врховног суда Paal Berg,

27 Исто, ф. 121, дос. 9, сиг. 48141.

28 Изнео је податак да је од завршетка Другог светског рата у Норвешкој осуђено „око 90 Немаца, од којих многи на смрт“, да је до 1. октобра 1947. „завршено 76.000 предмета норвешких ратних злочинаца, колаборациониста и других издајника од 87.000 колико их свега има“.

29 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1949, ф. 121, дос. 9, сиг. 429.860.

који је с једне стране, као глава највише власти која је била остала у земљи, с Немцима постављао норвешки државни апарат и захваљујући Квислингу на патриотском раду, а с друге стране био на челу покрета отпора тзв. *Heimatfronta*, који је одлучно осуђивао случајеве напада комуниста на Немце, проповедајући „безоружну“ борбу“.³⁰

Описујући привредне прилике Норвешке, Московљевић је изнео податак да је она у Другом светском рату „изгубила половину своје огромне трговачке, китоловне и рибарске флоте“ и да је њена целокупна ратна штета, „према пријави владиној, износила 8. милијарди долара“. Норвешки увоз 1947. био је 3.000 милиона, а извоз око 1.800 милиона круна, уз приход од трговинске флоте од 800 милиона круна. „Норвешка има спољну трговину већу него ма која друга европска земља“ и зато „на њу врло лако делују све промене у конјуктури“. Навео је као пример да је „порастан цена у Америци много оптеретио норвешке валутне резерве и тиме донекле омео програм обнове флоте и индустрије“, у чему је влада тесно сарађивала са уједињеним синдикатима. Иначе, као главне задатке владине привредне политике, председник је, у својој изјави за Нову 1948. годину, означио: „појачање енергетских извора, повећање продукције азотних материјала, појачање довоза угља са *Spicbergena*, проширење риболова и шумске продукције, градња нових бродова, ликвидација транспортних тешкоћа“, уз нарочити нагласак „да су сви ови задаци у складу са захтевом које поставља Маршалов план“.³¹

Економски развитак Норвешке је „сав у знаку очекивања примене Маршаловог плана“. Московљевић обавештава Министарство спољних послова ФНРЈ да је норвешки амбасадор у САД-у *Morgenstjerne* потписао 31. октобра 1948. уговор о Маршаловој помоћи од 35 милиона долара зајма, чија ће амортизација трајати од 1952. до 1983. године, са почетком од 1956, са по 2,5% ренте. Даље наводи да је Норвешка претходно морала да поднесе Дирекцији ЕРП „предлог четворогодишњег плана“, који је, уз образложење министра трговине, Скупштина једногласно усвојила 12. октобра. План је предвиђао „да се у току четири године створи економска основа за достизање животног нивоа најмање исте висине као 1938. године“.³²

Интересантан је и Московљевићев преглед потрошње најважнијих намирница за исхрану становништва током 1946, 1947. и

30 Исто.

31 Исто.

32 Исто.

1948, у односу на 1938. годину. Из њега произилази да су од 14 врста намирница, током све три послератне године, само кромпир, поврће и млеко трошени више него 1938. године, да је потрошња масла била још већа 1947. и 1948, а воћа 1946. године.³³ Није пропустио ни да извести да је трговинска делегација Норвешке отпутовала у Москву, ради продужења па и проширења постојећег трговинског уговора са СССР-ом, којим је за 1948. био предвиђен извоз из Норвешке у вредности од 115, а увоз од 130 милона круна, као и да се у Варшави воде преговори о повећању трговинског обима са Пољском.

Поводом промене односа дипломатских представника држава народне демократије према Посланству ФНРЈ после објављивања Резолуције ИБ-а, Московљевић је, у извештају Министарству иностраних послова од 17. јула 1948, навео: „На једном пријему имао сам кратак разговор с румунским послаником, који је био резервисан, изговарајући се немањем тачних обавештења, али сматра да је ЦК КПЈ погрешно што се није одазвао позиву Коминформа и присуствовао његовој седници у Румунији. Чешки посланик је то исто рекао, а из два разговора с њим, после свих обавештења која сам му дао, добио сам утисак да он није потпуно убеђен у оправданост оптужби Коминформа, само не сме то отворено да каже. Пољски посланик се држи по страни, иако живимо кућа до куће.“³⁴

Извештавао је Московљевић и да је сукоб КПЈ с Информбиро-ом учинио Југославију интересантнијом норвешкој јавности. Тако је, у извештају Министарству 10. септембра 1948, написао да су све норвешке новине „препуне вести и чланака о Југославији, и о спору између Кремља и Београда“. „Све то писање наравно није повољно по нас, и ми смо доживели незавидну славу да се о нама овде пише далеко више него и о једној другој земљи. И тако нас Норвешка почиње упознавати, али не по добру већ по злу, односно по ономе како нас плаћена буржоаска штампа представља.“³⁵

Жалио се у овом извештају да за правилно обавештавање норвешке јавности о приликама у Југославији Посланство „не може ништа да учини“ из више разлога: зато што није имало довољно службеника, поготово од када су 10. септембра 1948. Зора и Момчило Јешић

33 Исто.

34 Исто.

35 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1948, ф-121, дос. 9, сиг. 424270.

и Љубомир Кариња, изјашњавајући се за Информбиро, поднели оставке; због тога што су „и владини, социјалистички листови непријатељски расположени према земљама „иза гвоздене завесе“; што није било „никаких независних листа“ преко којих би Посланство могло објављивати обавештења о Југославији; што је одмах „после анатеме Коминформа“ за Југославију био изгубљен и комунистички лист који је до тада једини повољно писао о њој; што је Посланство престало са издавањем нарочитог информативног билтена на норвешком јер Министарство спољних послова „није одобрило држање чиновника Норвешкиња које је Посланство једну за другом предлагало“.³⁶

У извештају од 10. октобра 1948. Московљевић каже да је тамошња штампа „преносила вести и коментаре англо-америчке штампе“, а да се у својим чланцима и коментарима колебала између наде „да ће Југославија прићи западној оријентацији и бојазни да ће она и даље задржати анти-капиталистички став“. Подвлачио је да су све новине у Норвешкој објавиле инфомацију о оставкама Љубомира Кариње, Зоре и Момчила Јешића на рад у Посланству и да је њихово писмо Коминформу прво објавио комунистички лист *Friheten* 10. септембра 1948, а затим и неки други листови. Међу ретким повољним текстовима о Југославији издваја чланак „На Титовом путу“ студента Johana Ludviga Mowinkela, који је био у норвешкој бригади на радној акцији у Југославији, као и текстове норвешког књижевника и публицисте Sigurda Evensmoa о утисцима из Југославије. Као посебно интересантну он помиње заинтересованост шеснаестогодишњег гимназисте, сина норвешког министра иностраних послова, да на лето 1949. иде на радну акцију у Југославију, због чега је долазио код њега по материјал за једно предавање о Југославији које би одржао у своме разреду.³⁷

О све оштријим нападима *Frihetena*, органа Комунистичке партије Норвешке, Московљевић је извештавао и 8. новембра 1948, наводећи чланак „Кад ће Аустрија добити мир“ у којем се тврди да је „Тито–Кардељева клика“ преко амбасадора Ристића понудила Бидоу да се одрекне Корушке, чиме је хтела „да доведе Совјетски Савез у смешну ситуацију, да га дискредитује, ослаби демократски логор и ојача империјалистички, антидемократски фронт“, али и чланак финског комунистичког првака Ota Kuusinenen „Јесте ли за Совјетски

36 Исто.

37 Исто, ф. 121, дос. 9, сиг. 427302.

Савез или против њега“, „у коме се подгрева већ отрцана клевета да су вођи КПЈ издали интернационалне традиције и пошле путем национализма, понављајући неосноване оптужбе Информбироа“.³⁸

Из чланка Alehsandra Wertha, објављеног у листу *Arbeiderbladet* 29. октобра 1948, који говори о случају Гомулке и осврће се и на Југославију и на држање Пољске према њој после избијања сукоба са Информбироом, Московљевић је посебно издвојио мишљење пољских комуниста о југословенском Петогодишњем плану: „Ту се каже да су југословенски вођи, приликом посете Варшави 1946. и 1947, говорили како пољска обнова иде врло споро и истицали да ће Југославија „за три године бити једна боља и већа Швајцарска“. Пољски стручњаци говоре да је југословенски петогодишњи план „најлуђи документ који је икада изишао на светлост дана“. План нпр. предвиђа џиновску филмску индустрију, без филмова, филмских комора, техничара и глумаца.“ Писац чланка каже „да је Пољска ближе „једној већој и бољој Швајцарској“ него Југославија“, да у Пољској „још има робе и за домаћу потрошњу и за извоз“ и да је, за разлику од Београда, становништво у њој добро одевено, да је у Југославији очајно „капитално инвестирање од 45% народногдохотка“, да се у њој здравље „радника и потрошача ставља на коцку прекомерним великим извозом хране“, да се национализују чак и киосци „што продају лимунаду“, да Југославија понавља све раније погрешке Совјетског Савеза, да се у њој неузддржљивом страшћу „срља у добро познате клопке (вучје јаме) планске економије“, те да се убија „полет млађих поколења на неморалан начин – трпећи све више глад, она су окована у ланце добровољног рада“.³⁹

Југославија је због сукоба њеног партијског вођства са Коминформом остала интересантна норвешкој штампи и крајем 1948. почетком 1949, што је Московљевић опширно представио и у политичком извештају Министарству иностраних послова од 15. јануара 1949. године. Норвешка штампа је „посвећивала прилично пажње Југославији, наравно само у толико у колико је то било у вези с „хладним ратом“ између истока и запада и само као одблесак писања енглеске и америчке штампе“, будући да су, углавном, само и преносили вести америчких и енглеских агенција. Њихово ревносно објављивање трговинских разговора југословенског државног врха са западним државама и њихове изјаве, најчешће без коментара, али са

38 Исто, ф. 121, дос. 9, сиг. 429860.

39 Исто.

сензационалистичким насловима: Тита бојкотују источне земље; Економски прекид између Југославије и Источног блока; Да ли је Тито пред падом? Да ли ће Тито брзо бити свргнут? Оријентација југословенске трговине према западу – то је одговор на блокаду Коминформа; Тито баца рукавицу земљама Коминформа; Тито изазива Источни блок – за Московљевића су били показатељ шта се очекује од југословенских тешкоћа у односима са земљама народне демократије. Та очекивања су, по њему, најбоље била изражена у чланцима: „Совјети траже да се југословенска војна мисија у Берлину редуцира од 260 на 20. Она се оптужује да води развијену црну берзу“, који је 6. јануара објављен у либералном органу *Dagbladet*, најчитанијем листу у Норвешкој; „Југословенска трговина са Западом. Да ли ће и други поћи њеним примером“, у трговачко-бродовласничком листу *Norges Handels-og Sjofarts Tidende* 10. јануара; „Тито и западне силе“, у крајње десничарском листу *Morgenbladet* 12. јануара.⁴⁰

Уз редовне политичке и економске извештаје, помоћу којих је упознавао надлежно министарство о економским и политичким приликама у Норвешкој, Московљевић је својим јавним иступањима и контактима са дипломатским представницима других држава, поготово државе домаћина, доследно репрезентовао политику ФНРЈ. У разговору с норвешким министром иностраних послова, 4. фебруара 1948. године, говорио је о три питања значајна за односе Југославије и Норвешке. Прво је изразио дубоко разочарање због одбијања норвешке владе да учествује на предложеној конференцији у Бриселу, ради претресања питања ратне штете, и казао да му се чини „да у ноти норвешке владе није наведен прави разлог за то“, будући да му је сам министар Ланге, на ручку у двору, уочи предавања владиног одговора рекао „да су слаби изгледи на повољан одговор због тога што није позвана Грчка, и што није претходно добијена сагласност Белгије“, док се у ноти „као разлог одбијања наводи то што на конференцији неће учествовати четири велике државе, а присуствовати ће државе које нису чланице IARA“. Московљевић је рекао Лангеу да му различито образложење одбијања позива даје повода да мисли како је у питању „други разлог: Маршалов и Бевинов план“. И мада Ланге „наравно није то хтео директно признати“, посредно је ипак потврдио ту сумњу, изјавом да се интереси Југославије и Норвешке „у питању ратне штете скоро поклапају, али да би било врло незгод-

40 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1949, ф. 84, дос. 10, сиг. 41625.

но сазивати нарочиту конференцију ради ратне штете, кад већ постоји IARA, у којој су заступљене све заинтересоване земље“, и да би то „само изазвало сумњу и неповерење код друге стране, а не би довело ни до каквих позитивних решења у погледу убрзања накнаде ратне штете“.⁴¹

Друго питање о коме је Московљевић говорио било је везано за изградњу два наручена брода за југословенску трговачку морнарицу, која не само да није почела већ ни материјал није набављен, иако је уговор склопљен у јануару 1947. и исплаћен аванс од 60.000 фунти стерлинга и 80.000 долара. Будући да, према Маршаловом плану, мора да се смањи изградња бродова у европским државама, Московљевић је изразио бојазан „да је ово смањење већ почело у Норвешкој и да је уперено против обнове Југославије“, што му је изгледало „сасвим могуће“, јер се у многим бродоградилиштима налазио амерички капитал. Замолио је Лангеа „за интервенцију код меродавних норвешких власти, како би се предузеле мере да Mek. Verksted одговори на време својим обавезама према нашем Министарству поморства“. Овај му је обећао да ће интервенисати, правдајући застој „тешкоћама у увозу материјала“.⁴²

Московљевић је изразио чуђење због Лангеове изјаве, у експозеу о раду Генералне скупштине ОУН-а, „да се аграрна реформа у земљама источне Европе изводи у облицима који су Норвежанима туђи“ и да је то довело до политичког стања „које они не желе код себе“, а да је аграрна реформа у Југославији „решена радикално по једино правилном принципу: „Земља припада ономе који ју обрађује““. Поводом израженог страха од „политичког стања“ које је Норвежанима туђе, Московљевић га је питао „да ли они желе, као социјалисти, да оставре социјализам у Норвешкој“, па кад је добио потврдан одговор, рекао му је да се то у Југославији одавно остварује, и да се Норвежани на том примеру „могу поучити“. Уследила је на то Лангеова изјава да су Норвежани „за слободу мишљења, говора и политичког организовања“, чега у Југославији, како он мисли, нема. Тада му је Московљевић одговорио да су у Југославији „све те слободе загарантоване Уставом“ и уручио му Устав ФНРЈ на француском. Што се тиче „једнопартијског система“, рекао му је да се у Норвешкој врло мало зна о политичким приликама у Југославији и да и у њој има различитих политичких странака, „али да су све у Народном фронту“. Да би

41 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 14, сиг. 44851.

42 Исто.

Ланге „видео како је постао Народни фронт, који су његови задаци и шта је урадио“, Московљевић му је поклонио „реферат маршала Тита на II конгресу Народног фронта, на шведском“, завршивши изјавом да ће се Југославија и Норвешка „једног дана наћи на истој линији“ ако Норвежани „буду ишли путем правог социјализма“.⁴³

Извештавајући Министарство иностраних послова о разговору са совјетским војним аташеом, који га је 9. децембра 1948. посетио одмах по повратку са тромесечног одсуства, Московљевић је претпостављао да је он дошао да га „куша“ и да „утиче“ на њега: „Пада у очи да је он дошао код мене чим се вратио из СССР, док други чланови Совјетске амбасаде у последње време све се више клоне нас.“ Пуковник Петренко је сву кривицу за настали сукоб пребацивао на вођство КПЈ, тврдећи да у Југославији „нема демократије, већ да влада диктатура, и то не пролетаријата или партије, већ једног човека“, да је у њој „отприлике онако стање какво је било у СССР-у у 1937. години, док није смењен и осуђен Јежов“. Али, „није умео рећи који је прави конкретни разлог и повод раскида између ЦК КПЈ и Коминформа, односно ЦК бољшевика“, осим да му се чинило „да је руководство КПЈ правило велике погрешке, а није хтелo признати и покајати се као што је учиinio Гомулка“. Као највећег кривца означавао је Ранковића, тврдећи „да ће Тито ипак једног дана признати ‘да је правио глупости’, па ће се руководство Партије променити, и све ће се уредити“. Његову тврдњу да совјетска влада „одржава пријатељски став“ према Југославији и да се не меша у ову „чисто партијску ствар“, Московљевић је релативизовао указујући на случај с Албанијом: „Пре објављивања резолуције Коминформа односи између ње и Југославије били су најприснији, а после тога, кад су прекинути сви односи и кад су наши стручњаци замењени совјетским, албански руководиоци су постали најватренији поборници чистоте марксизма-лењинизма и најгрлатији и најбестиднији клеветници Југославије.“ Поткрепљивао је то и цитирањем изјава Енвера Хоџе и Јакова Туке пре и после Резолуције.⁴⁴

Током трочасовне дискусије, Московљевић је указивао пуковнику Петренку „да су у почетку критичари ЦК КПЈ истицали као његову главну кривицу национализам, повлађивање капиталистичким елементима, отступање од линије марксизма-лењинизма и приближавање капиталистичким империјалистичким земљама“, а да се касније „више истиче неуспех у изградњи социјализма, тежак живот на-

43 Исто.

44 ДАМСПРС, Поверљива архива, стр. пов., 1948, ф. VII, дос. 5, сиг. 1311.

рода Југославије, терор и диктаторски начин управе“, уз закључак да су све те оптужбе „или неоправдане или претеране“ и да су, уколико има погрешака и неуспеха, они последица посебних објективних услова у Југославији, а не њеног одступања од социјализма. Клевете на рачун ЦК КПЈ и њеног вођства, „које се систематски шире“, оценио је намештеним и злонамерним. Са Московљевићевим тврдњама „да у изазивању овога спора нису играли улогу само идеолошка и тактичка размимоилажења већ, можда, и лични моменти, као: престиж, амбиција, мегаломанија“, Петренко се најпре није сложио, али је после то потврдио изјавом „да је Москва питање балканске федерације одложила зато што је сматрала да још није зрело за остварење, пошто се Бугарска и Југославија не могу сложити у томе која ће од њих имати водећу улогу“, као и због писма маршала Тита ЦК бољшевика да је још рано за остварење балканске федерације „пошто се он не може сложити да Бугарска буде водећа држава у тој федерацији, како тражи Димитров, јер ту улогу може имати само Југославија“. Ипак, Петренко је и даље веровао да је за сукоб криво југословенско партијско вођство и тврдио да ће и Московљевић „увидети колико су оптужбе против ЦК КПЈ оправдане“ кад оде у Југославију и лично се увери како су у њој прилике тешке.⁴⁵

И Московљевићев разговор са совјетским амбасадором Афансијевим, на ручку код норвешког краља 28. јануара 1949, био је у сличном тону као и онај са војним аташеом. Афансијев му је рекао: „А наши међусобни односи изгледа да стоје на мртвој тачки. Чак су се и погоршали последњим говором Маршала Тита (мисли на његов говор на Конгресу КПС у Београду). Његова изјава да само он иде правим социјалистичким путем је увредљива за нас.“ Московљевић му је на то одговорио „да Маршал Тито никако није имао намеру да потцењује и вређа Совјетски Савез“, већ да је он „својом изјавом хтео да каже да пут којим иде КПЈ јесте прави социјалистички, а не онај који препоручују ренегати који су заведени неоправданом критиком Коминформа“.⁴⁶

Подробно извештавајући о току норвешког прихватања Маршаловог плана и његовој реализацији, као и о процесу уласка Норвешке у Атлантски пакт, означајући владу Норвешке као главног енглеског агента у привлачењу Скандинавије овој алијанси, Московљевић је коначно, у извештају од 5. марта 1949. године, могао да

45 Исто.

46 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1949, ф. 84, дос. 6, сиг. 42812.

обавести Министарство спољних послова ФНРЈ, да је 28. фебруара Storting „ратификовао Маршалов план и конвенције које иду с њим“, уз противљење само осам комунистичких посланика, као и да је 3. марта Storting, на тајној седници, донео одлуку „да Норвешка тражи да учествује у изради Атланског пакта“. На почетку извештаја је навео: „Од претходног извештаја до данас Норвешка је преживљавала најсудбоносније дане у својој историји после 1905. године. Одлучивало се о томе да ли ће приступити Атланском пакту, или ће остати неутрална.“⁴⁷

Оцењујући да је прихватањем Маршаловог плана и приступањем Атлантском пакту наступио потпун заокрет у спољној и унутрашњој политици Норвешке, Министарство спољних послова ФНРЈ је 26. марта 1949. нашло „за потребно“ да се ради „свестранијег и бољег упознавања и обрађивања основних проблема спољне и унутрашње политике Норвешке“ осврне „на неке моменте“ из ранијих Московљевићевих извештаја „и подвуче које би проблеме требало продубити“.⁴⁸

Признајући да је Посланство, правилно схвативши „да развој политичке и економске ситуације у Норвешкој у вези са Маршаловим планом претставља проблем, коме је нужно посветити највише пажње“, у готово свим извештајима давало одређене анализе, Министарство је оценило да су то „углавном опште анализе, које нису давале довољно конкретну слику и оцену утицаја Маршаловог плана“ на политичку ситуацију у Норвешкој и на њену привреду. У извештајима се није говорило како се закон САД-а да се 50% робе по Маршаловом плану превезе америчким бродовљем одразио „на норвешку трговачку флоту, што је интересантно с обзиром на улогу коју ова игра у норвешком привредном животу“.⁴⁹

Министарство је сматрало потребним и да се, у једном од наредних извештаја, расветли „како се одражава на норвешку бродоградњу организација извоза материјала за ову индустрију по Маршаловом плану“; да се обрати пажња на пласирање норвешке целулозе у САД и Немачку, „с обзиром на пораст продукције овог артикла у Канади и САД“ и могућност појаве америчке целулозе у Немачкој, пошто би све то могло да има „утицаја на став разних групација вла-

47 Исто, ф. 84, дос. 10, сиг. 45252

48 Исто, ф. 84, дос. 10, сиг. 49846.

49 Исто.

дајуће класе перма Маршаловом плану и према продирању САД у Норвешку“.⁵⁰

Требало је обратити већу пажњу и на „рехабилитовање Квислингове странке“, с обзиром „на активност свих антикомунистичких односно антисовјетских снага“ и поводом кампање „око атланског пакта и припремања агресивног рата“. Такође, и на „борбу напредних снага за мир“, при чему посебно водити рачуна „о формама, масовности и ширини кампање за мир“, објективним сагледавањем њених успеха и неуспеха.⁵¹

Министарство је тражило и да се Посланство осврне и на порекло и количину страног капитала у Норвешкој, првенствено на продирање америчког, који преузима позиције предратног немачког капитала. Посланство је упозорено да „будно прати активност дипломатских претставника у Ослу“ и о томе што потпуније и детаљније обавештава Министарство.⁵²

У своја три месечна извештаја, колико их је послао од добијања ових инструкција до одласка из Осла, Московљевић је покушао да одговори на неке захтеве. Тако је у политичком извештају од 14. маја 1949. истицао да су председник владе и министар иностраних послова морали да на конференцијма и зборовима становништву „образлажу приступање Атланском пакту“, јер се међу присталицама Радничке странке осећало „велико незадовољство“ због тога. Истичући „да је у парламентарној групи Радничке странке већина у ствари против Атланског пакта“, пошто је за њега у посланичком клубу гласало 35, уз 23 гласа против и 18 уздржаних, као и „према утиску који се добија од неких појава“, пророчки је закључио: „Ова поцепаност ће се неповољно одразити на јесењашњим изборима, па ако грађанска опозиција изађе као блок, врло се лако може десити да Радничка странка изгуби већину, а с тим и власт.“⁵³

Извештавао је Московљевић и да је британски војни министар допутовао у Осло „из чисто војно-политичких разлога“; да је извршена кадровска промена у руководству норвешке ратне морнарице и да је, у вези с приступањем Атлантском пакту, установљена нарочита команда свих оружаних снага у северној Норвешкој; да ће десет метеоролошких станица у сверном Атлантику, са 25 бродова, међу који-

50 Исто.

51 Исто.

52 Исто.

53 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1949, ф. 84, дос. 10, сиг. 48862.

ма 14 америчких, четири британска, по два француска, холандска и норвешка и један канадски, с обзиром на стварање Атлантског пакта, тешко „имати само за задатак да претскажују временске промене“; да је отправник послова америчке амбасаде у војној поморској школи одржао предавање „о америчком начину мишљења с обзиром на Труманову доктрину, Маршалов план и Атлански пакт“ и да је том приликом рекао „да не може наћи речи да изрази дивљење америчког народа према Норвешкој, што је мудро узела иницијативу за прилазак Атланском пакту, као и радост што ће (Норвешка) ићи истим путем с Америком у циљу обезбеђења мира“; да је од 11. до 15. маја у Ослу одржан „конгрес 20 ваздухопловних друштава, углавном Маршализованих земаља, које су учлањене у организацију IATA“, и да су његови учесници разгледали „велики ареодром SOLI, који се проширује у најважнији стратешки ареодром за везу с Америком, односно за америчке ратне авионе“; да норвешка влада ради на редукцији дугорочних инвестиција, у складу са извештајем „мисије Европске администрације Маршалове помоћи /ЕСА/ у Ослу“, која је иначе смањила и норвешки извоз „челика, петролеја и неких пољопривредних производа“, као и „норвешки захтев у доларима од 131,8 милиона на 105 милиона“; да су прекинути преговори о радничким платама између представника радника и послодаваца „и поред напора владиног делегата да се дође до споразума“; да су вођи норвешког синдикалног покрета, приликом посете вођству америчких синдиката, „добили инструкције да са осталим скандинавским синдикалним организацијама изађу из међународног синдикалног савеза“, и то на конгресу норвешких синдиката 22. маја 1949; да је на Први мај поворка Радничке странке била тако мирна да је „пре личила на црквену литију“, за разлику од комунистичке, иако мање, која је „била живља, боље организована, с многобројним транспарентима“, док су говори њених предводника били „управљени против Атланског пакта и потпаљивача рата, за мир и пријатељство с СССР“; да је чувени амерички певач Пол Робенсон, у оквиру турнеје по скандинавским земљама, 2, 3. и 4. маја 1949. гостовао у Ослу држећи концерте и говоре за мир, „за Совјетски Савез, за људска права Црнаца, против Трумана и потпаљивача рата“; да су совјетски делегати учествовали на конгресу грађевинских радника у Ослу и да је један од њих, поздрављајући конгрес, „говорио о подизању животног стандарда совјетског народа и побијао тврдњу делегата норвешких синдиката који су зимус били у СССР да животни ниво совјетских радника чини само 60% нивоа норвешких радника“.

Опширније је Московљевић говорио и о оживљавању Квислингове странке, истичући да присталице те странке „хоће да искористе попустљивост коју Енглези и Американци показују према нацистима“. Преносио је податак који објављује *Dagbladet*, орган Либералне странке, да у Ослу постоји тајна нацистичка организација, „коју воде најспособнији и најоданији нацисти“ и да су они у вези са најмање 70 тајних одбора по целој Норвешкој. „Циљ ове организације је не само потпуна амнестија за велеиздајнике већ и њихова економска рехабилитација и захтев да им се врате све новчане глобе.“⁵⁴

Будући да су се југословенско-норвешки односи у време његовог доласка у Осло налазили „у почетном стадијуму“, Московљевић је нарочиту пажњу посветио учвршћивању трговинских и културних веза између две земље, као и „упознавању норвешке јавности са Југославијом“ и југословенске са приликама у Норвешкој. У том циљу, и сам је интезивно учио и, доста успешно, савладао норвешки језик, тако да се почео бавити и превођењем са норвешког. Осим посредовања при успостављању привредне сарадње и склапања разних трговинских уговора, од посебног је значаја била његова активност на пропагирању учешћа норвешких омладинаца на радним акцијама у Југославији, подизању споменика помрлим Југословенима у Beisfjordu и организовању југословенске фолклорне изложбе у Ослу.

Иако је отпочињање сукоба ЦК КПЈ са Информбироом утицало на то да знатан део норвешке омладине одустане од одласка на радну акцију, јер су тамошње новине писале да у Југославији „само што није избио грађански рат“, Московљевић је ипак 11. јула 1948. у Југославију испратио 32 норвешка омладинца, одржавши им том приликом поздравни говор.⁵⁵ Један од тих „акцијаша“, студент Johan Ludvig Mowinkel објавио је 11. септембра 1948. у листу *Verdensgang* чланак „На Титовом путу“, а у студентском удружењу је држао предавање о Југославији, за које је од Московљевића добио „доста података“. Посебно интересантно било је и то што се и син норвешког министра иностраних послова, „16-годишњи гимназист, заинтересовао за Југославију, у коју намерава да иде на лето на рад“, па је због тога долазио код Московљевића „да добије материјал за једно предавање о Југославији у своме разре-ду.“⁵⁶

54 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1949, ф. 84, дос. 10, сиг. 48862.

55 Исто.

56 ДАМСПРС, Поверљива архива, 1948, ф. 121, дос. 9, сиг. 427302.

У ишчекивању премештаја у Каиро, Московљевић је прихватио идеју своје супруге да Посланство у Ослу организује југословенску фолклорну изложбу. Сматрајући да ће то бити најлепши завршетак његовог посланиковања у Норвешкој, он се од почетка врло активно укључио у реализацију изложбе. Са представником Југофолклора Владиславом Ханом, који је 7. фебруара 1949. допутовао у Осло пошто је претходно Југофолклор ступио у везу са норвешким трговинским предузећем Norfaks, Московљевић је био у норвешком министарству снабдевања „ради добијања увозне дозволе за робу која ће се изложити, пошто није предвиђена трговинским споразумом“. Министарство је начелно прихватило, а затим и званично допустило „увоз без царине предмета за изложбу као и њихову продају, али само у висини трошкова око изложбе“.⁵⁷

Свестан значаја овакве изложбе за развијање трговинских и културних веза између Југославије и Норвешке, Московљевић је, у име Посланства, обавестио секцију за изложбе Министарства за науку и културу ФНРЈ, „с молбом да се и оно заинтересује за ову изложбу и ради њеног припремања ступи у везу с Југофолклором, како се при организовању изложбе не би гледало само на трговачки рачун, већ и на њен уметнички, културни и политички значај“ и да она буде „што изразитија и репрезентативнија“.

По добијању доста фотографија изложбених предмета у боји, Московљевић је 17. марта 1949. организовао вечеру за секретара Brunkskunsta, коме је приређена и лепа мала изложба народних рукотворина. Али, како он није дао коначан пристанак док још један члан друштва не види те предмете, Московљевић је у дневнику записао: „Чудни су ови Норвежани! Људи без маште и осећања без смисла за праву уметност, а овамо се праве важни и неће ни за длаку да одступе од неких својих „принципа“! Изгледа да од изложбе неће бити ништа.“⁵⁸

Московљевићева сумња није се, међутим, обистинила, организација изложбе је прихваћена. Почетком маја Посланство је извршило све припреме. Предмети су подигнути са царине 12. маја. Ради савета о саставу почасног одбора за организацију изложбе, Московљевић је 10. маја ишао код генералног секретара Министарства спољних послова, који га је упутио на шефа протокола. Сутрадан је, на предлог

57 ДАМСПРС, Поверљива грађа, 1949, ф. 84, дос. 10, сиг. 42819, 45251, 45252.

58 Исто.

59 АСАНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешке од 15. и 17. марта 1949.

генералног секретара Министарсва иностраних послова и шефа протокола, успео да, у аудијенцији код кронпринцезе, добије њен приста-
нак „да буде патронеса“ изложбе, у чији су почасни одбор ушли мини-
стри спољних послова и трговине, као и председник општине Стоке.
Поводом изложбе, он је увече 12. маја организовао и конференцију за
штампу, на коју, истина, главни листови нису послали своје извешта-
че, „већ су с једним изузетком све биле жене дописнице женских ли-
стова“.⁶⁰

Коначно, изложба је отворена 21. маја. „На отварању је било
много отменог света, међу осталим министри иностраних посло-
ва, трговине и просвете: претседници парламента и општине.“ Це-
локупну свечаност је отворио један члан удружења Brunkskunsta, а
онда је Московљевић одржао краћи говор, изневши циљ и задатак
изложбе и захваливши се домаћинима на разумевању и подршци, да
би потом министар иностраних послова рекао неколико „симпатич-
них речи о изложби“ и раду Милоша Московљевића „на јачању трго-
винских и културних веза између Норвешке и Југославије“ и отво-
рио изложбу.⁶¹

Кронпринц и његова супруга посетили су изложбу 27. маја.
„Обоје су били врло задовољни и купили су неке ствари.“ Приликом
опроштајне аудијенције код краља и кронпринца, два дана касније,
Московљевић је захвалио кронпринцу што је посетио изложбу, а ње-
говој супрузи „што се примила заштите“, на шта му је он узвратио
изјавом да мисли „да ће изложба допринети упознавању и развоју“
међусобних односа Југославије и Норвешке.⁶²

И док је организовање изложбе успео да изведе до краја,
Московљевић у Ослу није дочекао и откривање споменика Југосло-
венима страдалим у Beisfjordu и Trildanu, мада је његовом подизању
много допринео. Одмах пошто му је Одбор за подизање спомени-
ка Норвежанима који су у Beisfjordu изгубили живот за време Дру-
гог светског рата упутио питање да ли је Посланство ФНРЈ у Ослу
заинтересовано за подизање споменика Југословенима, идентич-
ног са оним који се подиже страдалим Норвежанима, и који би ко-
штао 3.000 круна,⁶³ он је 28. децембра 1948. обавестио Министар-
ство спољних послова ФНРЈ, предлажући да се предлог Норвежана

60 Исто, белешка од 12. маја 1949.

61 Исто, белешка од 21. маја 1949.

62 Исто, белешка од 29. маја 1949.

63 ДАМСПРС, Поверљива грађа, 1948, ф. 84, дос. 17, сиг. 486.

усвоји и да држава прими на себе трошкове око подизања овог споменика, уз образложење: „Ово је потребно учинити не само из пијетета према нашим мученицима и из захвалности Норвежанима, већ и због пропаганде за нашу земљу, која је овде мало позната, јер ће тај споменик Норвежане стално опомињати на заједничке патње у прошлости и на потребу сарадње у садашњости између Норвешке и далеке Југославије, што ће олакшати напоре Посланства на привредном и културном зближењу међу њима“. Молио је да се одлука донесе што брже, како би споменик био готов на време, подвлачећи да се у Норвешкој „сви послови раде споро“.⁶⁴

Посланство у Ослу је 6. јануара 1949. године обавештено да је предлог прихваћен, а истог дана је Одељењу рачуноводства и економата МИП-а наређено да се Посланству ФНРЈ у Ослу достави 3.000 норвешких круна ради покрића трошкова око подизања споменика.⁶⁵

Московљевић је 23. марта 1949. известио Министарство спољних послова ФНРЈ да је Посланство усвојило нацрт споменика у Beisfjordu код Нарвика, да је предложило текст натписа на споменику и да је одбору за подизање споменика послало 3.000 норвешких круна, „колико је примило у ту сврху“, напомињући да ће можда трошкови израде „изнети нешто више“.⁶⁶

Иако је дописом од 2. априла, а затим и од 20. маја 1949. Московљевић питао Министарство да ли ће неко у име државе доћи на отварање споменика 19. јуна, он сам није присуствовао том догађају. Случајно или не, он је, после вишемесечног ишчекивања, 4. јуна 1949. кренуо из Осла за Каиро, бродом „Брагант“. Мада га је испратило „прилично пријатеља“, међу којима и норвешки министар Snuth-Krelland с Гелмајденом, пољски посланик Гребултович са женом и кинески секретар са женом, за њега то није био „баш сјајан испраћај“, јер је, током боравка у Ослу, он многе личности срдечно дочекивао и гостио. Ипак, том приликом Snuth-Krelland саопштио му је посебно пријатну вест, да би краљ желео да га одликује „великим орденом“, замоливши га за информацију како би на то гледала југословенска влада, тј. да ли она „начелно одобрава страна одликовања“.⁶⁷

Велики крст Св. Олафа с лентом Московљевићу је уручио норвешки посланик Lykke 3. марта 1950. године. Том приликом,

64 Исто.

65 Исто.

66 ДАМСП, Поверљива грађа, 1949, ф. 84, дос. 10, сиг. 46249.

67 АСАНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 4. јуна 1949.

Московљевић га је замолио „да захвали краљу за овај знак пажње и пријатељства“, не толико према њему колико према његовој држави, обећавајући да ће увек „остати веран пријатељ храброг, демократског и високо културног норвешког народа“.⁶⁸

Норвешко одликовање Милоша Московљевића представљало је доказ успешности његовог двогодишњег рад на унапређењу југословенско-норвешких односа, наравно из угла Норвешке, будући да Министарство спољних послова ФНРЈ није имало такво мишљење, што је показало и тиме што се позиву Lükkea да присуствује свечаности уручења ордена није одазвао ни начелник политичког одељења Министарства Иван Вејвода.⁶⁹

Извори и литература

Извори

- АСАНУ. Дневник Милоша Московљевића.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Поверљива архива.

Литература

1. Селинић, Слободан. *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*. Београд, 2013.
2. Московљевић, Милош. *У великој руској револуцији – дневничке белешке*. Београд, 2007.

68 Исто, белешка од 5. марта 1950.

69 Исто.

Summary

Momčilo Isić

Institute for Recent History of Serbia

Miloš Moskovljević, Plenipotentiary Envoy of the Federal People's Republic of Yugoslavia to Oslo

Abstract: This article is an analysis of the circumstances in which Miloš Moskovljević worked and the results of his diplomatic activities as plenipotentiary envoy of FPRY to Oslo, Norway. Especially are stressed the lack of confidence which the new communist authorities had towards him as a bourgeois politician from a previous era and the newly developed situation created by the conflict that arose between the Communist Party of Yugoslavia and Cominform.

Key words: Miloš Moskovljević, plenipotentiary envoy, Federal People's Republic of Yugoslavia, Oslo, Norway, Cominform, North Atlantic Treaty/Pact, Marshall Plan

On one hand, Miloš Moskovljević was sent as a plenipotentiary envoy in order he be moved from his natural milieu, where people began to express their dissatisfaction with new authorities, and on the other because there was lack of sufficiently qualified officials in the ranks of communists. As a bourgeois politician, he was exposed to a silent boycott in the Ministry of Foreign Affairs of FPRY, which was manifested, among other things, by hesitating to send at his disposal a sufficient number of qualified associates, and by a boycott of other organs of the state. His position was additionally aggravated by the outbreak of the conflict between CPY and Cominform. Because of that, he was deprived of three associates and waited for a long time for their replacement. Furthermore, possibilities for him to give voice to the Yugoslav stance in these circumstances was highly limited by the fact that the Communist Party of Norway inclined towards the attitudes of Cominform. Thus, he became exposed to the pressure both from the East and West. Despite all difficulties, Moskovljević worked with sincere commitment in the best interest of his country and the authorities which sent him to Oslo. Instead of receiving recognition for his work, he was transferred to Cairo. There he was not welcomed by the attaché Jovan Vukmanović, nephew of the

prominent communist Svetozar Vukmanović Tempo. At the end, Jovan Vukmanović arranged for his recall to Belgrade, which was the end of diplomatic career. However, recognition came from Norway when King Olav decorated him with the Grand Cross of St. Olav with a ribbon.

УДК 342.25(497.11)"1977"
323(497.11)"1977"

Оригиналан научни рад
Примљен: 21. 1. 2016.
Прихваћен: 10. 8. 2016.

Слободан БЈЕЛИЦА
Филозофски факултет Универзитет у Новом Саду
sbjelica@eunet.rs

„Плава књига“ и њена рецепција 1977. године

Апстракт: У раду се приказује како је руководство СР Србије отворило уставно питања непосредно након усвајања Устава из 1974. године. Из читавог сета мера које је републичко руководство предузело у правцу уређења односа са покрајинама посебно смо анализирали документ „СР Србија и аутономне покрајине у њеном саставу (уставни положај и пракса)“, тзв. „Плаву књигу“ из 1977, као и реакције на тај контроверзни документ. Рад је написан на основу документације из заоставштине Ђорђа Радосављевића Грнета (бившег високог војвођанског функционера), невелике историографске литературе и нешто бројнијих аутобиографских извора.

Кључне речи: аутономне покрајине, Плава књига, Република Србија, уставно питање

Након вишегодишњег процеса уставне реформе, који је крунисан доношењем савезног, републичких и покрајинских устава почетком 1974, руководство југословенских комуниста славodobитно је прогласило прелазак у нову фазу изградње самоуправног социјализма.¹ Међутим, да уставна решења из 1974. нису била савршена, да је остало много незадовољника, показале се врло брзо. Наиме, пракса је демантовала теорију и државну пропаганду. Недореченост или погрешно тумачење појединих уставних одредби изазивали су проблеме у функционисању политичког система, пре свега у оквиру СР

1 О томе опширније у: Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине – књига прва: 1961–1974*, (Београд: Службени гласник, 2015).

Србије, као сложене федералне јединице. Њено руководство је све тешкоће са којима се сусретало у спровођењу одредби Устава, у двогодишњем периоду од његовог доношења, детаљно описало у обимном документу под насловом „СР Србија и аутономне покрајине у њеном саставу (уставни положај и пракса)“. На наредним страницама ћемо, поред осталог, шире објаснити наводе из овог документа, како би они постали познати мање упућеним истраживачима.

Међу најкрупнија нерешена питања из домена републичко-покрајинских односа, један од актера тадашње политичке сцене – Душан Чкребић, наводи вишегодишњу немогућност Србије да донесе закон о држављанству, закон о друштвено-економском развоју републике, закон о народној одбрани и сл. Као карактеристичан пример односа покрајина према републици Чкребић види случај војне вежбе „Одбрана Војводине у зимским условима“ у рејону Панчева, на коју су били позвани покрајински, али не и републички функционери. Када је то приговорено савезном секретару за народну одбрану адмиралу Бранку Мамули, он је одговорио да је војни врх очекивао да ће позив републичким руководиоцима упутити покрајински. Чкребић је то протумачио на следећи начин: „штаб народне одбране покрајине не пристаје ни на какву координацију нити субординацију“, питајући Мамулу „од ког агресора војни врх ЈНА мисли да се Војводина може одбранити сама“.² О инциденту на војној вежби сведочи и Драгослав Марковић, наводећи да је генерал Марко Перичин Камењар, у својству комаданта штаба Војводине, поздравио комаданта штаба Србије као представника суседне републике, једнако као и представнике Хрватске и Босне и Херцеговине. „Ту су се Војвођани ‘провалили’ и показали како схватају јединство републике, како гледају на питање положаја аутономних покрајина у СРС“, упозорио је Марковић.³

Разлози Марковићевог незадовољства односом војвођанског руководства према државном и партијском врху Србије све више су се умножавали. Низале су се посете савезних функционера Војводине (Доланца, Кардеља и др.), о чему нису обавештаване надлежне инстанце у ЦК СКС. Марковић је био присутан на вечери приређеној у Титову част у Бачкој Паланци, новембра 1975. године, када у својој здравици Радован Влајковић није ни поменуо Србију, а сам Тито је у

2 Душан Чкребић, *Живот, Политика, Коментари*, (Београд: Службени гласник, 2008), 233–238.

3 Драгослав Марковић, *Живот и политика*, I–II, (Београд: Рад, 1987), II/169.

једном тренутку, обративши се присутним републичким функционерима, њих назвао руководиоцима из уже Србије. Том приликом Тито је похвалио рад војвођанског руководства, нагласивши да, за разлику од других, он никад није имао примедбе на њихов рачун. „Интересантни су разлози за такво њихово држање. Мора бити нешто што јача њихов аутономизам, њихов курс на дезинтеграцији“, слутио је Марковић, чије је незадовољство „понашањем и држањем Војвођана“ делио и Јован Веселинов Жарко. Њих двојица су били мишљења да Војвођани морају направити заокрет и „оријентисати се на шире повезивање и интеграцију са СР Србијом“.⁴

Учестале несугласице републичког и покрајинских руководства навеле су Драгослава Марковића да, децембра 1974, на седници ЦК СКС покрене питање уставног положаја Србије. Осим на највишем партијском форуму, иницијатива да се размотре „питања уставног конституисања Републике са посебним освртом на остваривање функција од интереса за Републику као целину“ покренута је и на седници Председништва СР Србије 16. јануара 1975. У ту сврху задужена је радна група Председништва СР Србије за друштвено-политички систем. Годину и по дана касније, на седници 24. јуна 1976. (посвећеној информисању о раду тог тела), Председништво Србије је обавештено да радна група ради „на припреми и изради материјала који ће послужити као основа за дискусију о проблемима уставног конституисања Републике с обзиром на постојање социјалистичких аутономних покрајина у њеном саставу“, а истовремено је договорено да се „одговарајући материјали“ израде и у покрајинама (што никад није било реализовано).

Представници покрајина су од самог почетка били упознати са акцијом републичког врха. Како сведочи Драгослав Марковић, Тихомир Влашкалић и он су крајем децембра 1974. разговарали са војвођанским руководиоцима: Душаном Алимпићем, Радованом Влајковићем и Николом Кмезићем, предочавајући им неповољан уставни положај Србије. Војвођански руководиоци су, међутим, избегавали „да говоре о ономе што је прави проблем“, прелазећи на теме економије, развоја и сл. Октобра 1976. су представници републике, на преговорима у ЦК СКС, безуспешно покушавали да постигну компромис о Закону о народној одбрани. Децембра 1976. завршен је материјал о положају покрајина, након чега је Драгослав Марковић,

4 Марковић, н. д., II/87.

пред сам крај године, поднео експозе на седници Председништва СР Србије. Очекиване примедбе покрајина су изостале (изузев неких мање значајних које је поднео Радован Влајковић, које су и усвојене), тако да је Марковић поднео свој експозе на седници Скупштине Србије 8. јануара 1977. године. У њему је најављено како је, након периода стављања нагласка на уставно конституисање покрајина, дошло време да се испита докле се стигло у конституисању Републике као јединствене државне и друштвено-политичке заједнице.

Отварање уставног питања од највишег руководства Србије наишло је на различите одјеке. Недуго након подношења експозеа, Марковић и Влашкалић су разговарали са Кардељем, који је подржао став српског врха да се „не може ићи на мала врата на претварање покрајина у републике“, те да се никако не попусти у погледу Закона о народној одбрани. Према Марковићевим успоменама, Кардељ је био свестан сопствене одговорности због недоследности неких уставних решења.⁵ Марковић је почетком фебруара разговарао са директором „Црвене заставе“ Миленком Бојанићем, који га је подржао и пренео му негативно расположење његових Банаћана у односу на „покрајински централизам и изолационизам, дистанцирање од СР Србије“. Током фебруара Марковићева настојања подржао је, наводно, Стане Доланц, те поново Едвард Кардељ, свестан „апсурдности ситуације у коју смо дошли“ и „свестан свих могућих негативних последица за СР Србију и за Југославију“. Кардељ је одговорност за свакодневно изједначавање република и покрајина пребацивао на савезне органе.

Са друге стране, јавно изнета настојања републичког врха наишла су на отпор у покрајинама. Негативан став Косова је изразио Душан Ристић, а секретар новосадског општинског комитета Ђорђе Радосављевић Грне је изнео алузије о „душебрижницима који хоће да владају Србима у Војводини“. Такав став делила је већина војвођанских руководиоца, међу којима је Марковић издвајао „умереније и разумније“: Нандора Мајора, Данила Кекића и Бошка Крунића. Као што није имао дилему могу ли постојати две албанске државе, исто

5 Ранко Кончар и Димитрије Боаров не деле Марковићево мишљење, позивајући се на Кардељеве маргиналије на „Плавој књизи“. Између осталог, Кардељ је мислио да многи проблеми нису уставног него политичког карактера и да је реч о „натезању између бирократије у Републици и аутономним покрајинама“. Ранко Кончар и Димитрије Боаров, *Стеван Дороњски – одбрана аутономије Војводине*, (Нови Сад: Музеј Војводине, 2011), 571–582.

тако је одбацивао могућност да би „у оквиру СФРЈ постојале две српске државе (а Војводина би могла бити само држава српског народа и других народа и народности који у њој живе)“, износећи и свој начелни став: „аутономија – да! Републике уместо аутономних покрајина – не!“ Очекивано или не, опозиција редефинисању уставног положаја Србије појавила се и у Београду, а предводио ју је Милош Минић, који се, одмах по поднетом експозеу, упитао чему служи таква иницијатива.

Текст радне групе Председништва СР Србије коначно је објављен 11. марта 1977. године као строго поверљив документ под насловом „Социјалистичка Република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу – уставни положај и пракса“. Упућен је најужем кругу републичких и покрајинских функционера, а будући да је био увезан у светлоплаве корице назван је „Плава књига“.⁶ „Плава књига“ је имала сврху да прикаже колико је „до сада остварено у погледу изграђивања унутрашње повезаности и јединства Републике“, те „какве се тенденције уочавају у овој области и који су проблеми отворени“. Писци „Плаве књиге“ су стајали на становишту да актуелност те проблематике произилази из „нове фазе развоја“, која следи ону почетну, у којој је, због превазилажења „неких задржаних етатистичко-централистичких односа“, „било нормално што се нагласак више стављао на аутономно организовање и конституисање покрајине“.⁷

У уводном делу „Плаве књиге“ изложени су основи уставног конституисања републике и њених аутономних покрајина 1967–1974. године, уставно-правни положај републике и покрајина у систему југословенског федерализма. Примећено је да постоје различите интерпретације „у области наше уставно-правне и политичке теорије“ у погледу односа између „уставних норми које садрже полазне ставове о категоријама републике и покрајине и норми које утврђују њихова конкретна права и дужности“, те да због тога долази до испољавања „различитих, чак и супротних схватања и тенденција у пракси

6 Међу анализама „Плаве књиге“ издвајају се оне Љубодрага Димића и Милета Бјелајца. Видети: Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, (Нови Сад: Платонеум, 2001) и Миле Бјелајца, „Произвођење нових нација, нових мањина и територијална питања (Концепт конкурентске државе на тлу Србије)“, *The Shared History. Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia. Нације, државе и дијаспора на простору бивше Југославије*, (Institute for Historical Justice and Reconciliation и Факултет за европске правно-политичке студије, Сремска Каменица), 2010, 121–142.

7 Заоставштина Ђорђа Радосављевића Грнета, „Плава књига“, 1–2.

остваривања Устава“. Посебно је наглашена „двостраност бића социјалистичке аутономне покрајине“ као „евидентне уставне чињенице“ – тј. да је она елемент југословенског федерализма, али и саставни елемент социјалистичке републике. Упозорено је да порицање „било које стране овог сложеног бића покрајине, противно је духу и слову Устава СФРЈ“.⁸

У наставку је анализиран уставно-правни положај Републике и социјалистичких аутономних покрајина према републичком уставу, са напоменом да, иако су основна решења која регулишу односе између Републике и покрајина дата у глави 9 Устава СР Србије, ипак постоје „различита тумачења тих одредаба и различите тенденције у њиховој примени“. Потом се детаљније разматра уставни положај органа републике и остваривање њихових функција у односу на социјалистичке аутономне покрајине (Скупштина, Председништво, Извршно веће, органи управе, правосудни органи, саветодавна тела). У погледу скупштине, примећено је да се проблематика коју је она разматрала обично сводила на „уже подручје Републике, док питања везана за територију социјалистичких аутономних покрајина углавном не улазе у оквир предмета и проблема који се разматрају у Скупштини СР Србије“. Будући да је члан 300 Устава СР Србије, који је дефинисао обим законодавних овлашћења републичке скупштине, био прилично непрецизан, мера скупштинских овлашћења је зависила од интерпретације тог члана. У извесној колизији са реалним функцијама републичке скупштине (које су се сводиле мање-више на уже подручје Републике) био је и кадровски састав републичке скупштине (који је одражавао републику као целину). Стога су се делегати из покрајина, по мишљењу писаца „Плаве књиге“, осећали „отуђеним како од сопствене делегатске базе, тако и од реалних проблема које један делегат по природи ствари може да разрешава“. То је посебно долазило до изражаја када би делегати са територија социјалистичких аутономних покрајина добили функције у различитим скупштинским телима, што је све заједно попримало „карактеристике нечег што је логички врло тешко прихватити“.⁹

Анализом остваривања функција Председништва СР Србије закључено је да је оно „више по форми, а мање по садржини деловало као орган који представља целу СР Србију“, односно да се највећи део његових послова односио на уже подручје Републике. Будући да

8 Исто, 5–6.

9 Исто.

је у саставу Председништва било и кадрова из аутономних покрајина, долазило је до ситуација да покрајински кадрови одлучују о проблемима ужег подручја републике, док се о питањима значајним за покрајине одлучивало искључиво у њиховим председништвима (наведен је конкретан пример помиловања осуђених лица). У погледу Извршног већа, оно је, за разлику од осталих органа, имало извесне ингеренције на територији аутономних покрајина (нпр. да предложи Уставном суду Србије да обустави извршење прописа или других општих аката покрајинских органа). Међутим, анализом активности републичког Извршног већа дошло се до закључка да оно није ни пратило делатност покрајинских органа управе нити извршних већа њихових скупштина, што је указивало на погрешну интерпретацију Устава у самом Београду.¹⁰

Обавезу сарадње, обавештавања и договарања са надлежним покрајинским органима (а у хитним случајевима и са општинским органима на простору покрајина) имали су републички органи управе, пре свега у припреми закона, прописа и других аката. Слично Извршном већу, замерали су аутори, и републички органи управе су се понашали „као органи образовани искључиво за територију Републике осим територије покрајине, што не одговара у потпуности њиховој уставној позицији“. Осим што су поједини републички органи управе поступали „врло уздржано“ приликом предлагања прописа који је требало да се примењују на целој територији републике, примећено је како се сарадња са покрајинским органима, која је често зависила и од „личних односа“, остваривала у истим облицима као и она са другим републикама.¹¹

У погледу правосудних органа, анализиран је рад Врховног суда Србије и Републичког јавног тужилаштва, будући да су само та два органа имала извесне ингеренције и на територији покрајина. Уставом је било прописано да се, ради обезбеђивања јединствене примене републичких закона од стране врховних и виших судова, као и решавања сукоба надлежности између судова са ужег и подручја покрајина, у Врховном суду Србије образује посебно веће од једнаког броја судија Врховног суда Србије и врховних судова аутономних покрајина. Ово тело је усвојило пословник о раду и одржало више седница током 1974. и 1975. године на којима је разматрано више од 150 предмета. Међутим, оно се није бавило својом основ-

10 Исто, 19.

11 Исто, 20–21.

ном обавезом – обезбеђењем јединствене примене републичких закона. Иако је констатовано да је у погледу правосуђа развијена врло интензивна сарадња сва три врховна суда, напоменуто је како је потребно чврсто се држати слова устава, који није дефинисао никакву обавезу заступљености кадрова из аутономних покрајина у Врховном суду Србије (ван поменутог већа). Констатовано је да је успешна сарадња остварена и на нивоу републичког и покрајинских јавних тужилаштава, у складу са природом посла и како је то Устав и прописивао, те да преостаје само сачекати доношење кривичног закона, како би републички јавни тужилац могао преузети кривично гоњење у извесним случајевима и на простору покрајина.¹²

У погледу републичких савета који су били формиран у сврху сарадње републичких, покрајинских и органа друштвено-политичких организација, а у чији су састав, у случајевима разматрања питања која се по уставу уређују јединствено за целу републику, улазили и представници из покрајина, аутори нису могли дати потпуну оцену њиховог рада, пре свега зато што су, у том тренутку, савети функционисали тек годину дана и разматрали свега неколико питања из делокруга односа који се уређују јединствено за територију Републике. Међутим, примећено је да су на седницама републичких савета представници покрајина били увек сагласни са републичким представницима, али на седницама савезних савета је долазило до неусаглашености ставова па и заступања сасвим супротних мишљења. Стога се од републичких савета очекивало да испољавају „знатно више иницијативе и да својим деловањем у већој мери допринесу усаглашавању ставова и координирању политике одговарајућих органа и организација Републике и покрајина“, односно да делују као „фактори демократске интеграције и самоуправног заједништва Републике“.¹³

Док се прва глава „Плаве књиге“ тицала уставног положаја органа републике и остваривања њихових функција у односу на покрајине, друга се бавила остваривањем уставног положаја и функција републике у односу на покрајине у одређеним областима. Прво је третирана област законодавства, где је констатовано да је у остваривању законодавних права на територији целе републике донето тринаест републичких закона. Већина тих закона уређивала је само основе и начела, а не и друштвене односе у целини, те су садржали

12 Исто, 22–25.

13 Исто, 27–28.

врло мали број одредаба које су се примењивале на целој територији републике. Поред недовољног ангажовања републичких органа управе да у израду нацрта републичких закона укључе и покрајинске органе, као други, и важнији разлог таквог стања наведено је различито тумачење уставних одредби које су се тичале јединственог законодавства код републичких и покрајинских органа – што је доводило до различитих несугласица и неспоразума (наведени су примери Закона о народној одбрани и три кривична закона на којима се потпуно одвојено радило). У појединим случајевима покрајина се позивала на савезне законе, као нпр. када је Војводина тврдила да је по слову савезног закона о народној одбрани њена одговорност у остваривању система народне одбране једнака оној републике. Из тога је произашао став Војводине да се републичким законом не могу јединствено уређивати односи у тој области. На слично становиште је стало и Косово, што је у Републици оцењено као погрешно, „јер је право Републике да на основу свог Устава ограничи одређена права покрајина утврђена у савезном закону“. Разлике су превазилажене углавном „прихватањем рестриктивних интерпретација“ чл. 300 Устава Србије, што је доприносило решавању актуелних проблема „али је истовремено слабило јединство Републике као државне заједнице са свим негативним импликацијама које су одатле произилазиле“.

Примећено је и да нису биле искоришћене све могућности договорног уређивања одређених односа на основу члана 301 Устава, те је до краја 1975, на основу ове уставне одредбе, донето свега три закона (о железници, о хидрометеоролошкој служби и о електропривреди). Разлог је лежао у „недостатку сталне иницијативе надлежних републичких органа и недовољне спремности покрајинских органа да прихвате иницијативу за заједничко уређивање одређених односа“. Стога је обично доношено по три закона, који су били готово идентични, уместо једног заједничког. Чланови 300 и 301 регулисали су републичке законе којима су се уређивали одређени односи јединствено за целу територију Републике и републичке законе који су се односили на заједнички предлог извршних већа, а препоручено је да би требало постићи сарадњу и сагласност и у „утврђивању оних друштвених односа о којима Република и аутономне покрајине самостално доносе законе“. То је, по мишљењу аутора, отежавала пракса савезних органа који „при уређивању одговарајуће материје по правилу су изједначавали положај социјалистичких аутономних покрајина са социјалистичким републикама“, не обазирјући се на ус-

тавне везе покрајине и републике и игноришући право Србије да сопственим уставним системом утврђује функције које су значајне за Републику као целину. Резултат свега тога је био тај да је обим друштвених односа који су уређивани јединствено на целој територији Републике „стварно минималан и да не оправдава интенције Устава СР Србије да се путем ове институције обезбеди јединство Републике у законодавно-правном погледу“, а више но симболично било је и коришћење инструмената из члана 301. То је за последицу имало све потпуније заокруживање три посебна законодавна система у Републици, „због чега је све теже СР Србију третирати као јединствено правно подручје“, правну подељеност Републике и положај покрајина у пракси изједначен са оним република, а све без стварне потребе, како је наглашено, да се у законодавству изразе одређене специфичности „пошто се веома често посебни закони доносе у покрајинама иако не регулишу битно друкчије материју од регулисања односне материје која се врши у Републици“.¹⁴

Посебан простор у „Плавој књизи“ посвећен је питању народне одбране, са детаљном елаборацијом уставних одредби које су обезбеђивале „јединство система народне одбране и усклађено деловање свих субјеката у Републици као целини у највиталнијим питањима организовања и припреме народне одбране“. Међутим, ове одредбе републичког устава различито су тумачене у Новом Саду и Београду, што је условило застој у законском регулисању те материје. Конкретно, крајем 1974. Извршно веће Скупштине СР Србије утврдило је нацрт закона о народној одбрани, али су извршна већа покрајина, крајем априла наредне године, ставила одређене примедбе. Усаглашавање ставова које је уследило, и поред неких помака, није довело до потпуне сагласности. Неусаглашени су остали делови нацрта који се односе на утврђивање неких начела организовања територијалне одбране, као и начела о међусобним односима у руковођењу територијалном одбраном. Представници покрајина су сматрали да начела организовања територијалне одбране морају бити законом врло рестриктивно уређена, што је у Београду изазвало страх да неће бити ни минималне јединствене основе за организоване територијалне одбране. Такође, представници покрајина су у погледу међусобних односа били за сарадњу републичких и покрајинских штабова, али не и за субординацију, на чему је инсистира-

14 Исто, 31–36.

рала Република. Поред осталих узрока, као један од најзначајнијих наведено је понашање федералних органа, односно савезни закон о народној одбрани којим су републике и покрајине изједначене у наведеним питањима, али и у погледу проверавања система мобилизације, борбене готовости и спремности и обуке јединица, установа и штабова територијалне одбране, у погледу одговорности у извршењу и припремању мобилизације, као и у правима и дужностима у остваривању система народне одбране. Савезним законом није била утврђена ни одговорност команданата покрајинских штабова команданту републичког штаба територијалне одбране, већ се говорило, непрецизно, о „ужим“ и „ширим“ друштвено-политичким заједницама између којих постоји субординација. Републике и покрајине су биле изједначене и другим законима и подзаконским актима које је савезна власт донела у погледу народне одбране, а који су прецизно наведени у „Плавој књизи“.

Са друге стране, истакнуто је, неким директивама врховне команде призната је субординација републике и покрајина, али се у пракси она није остваривала (наведен је пример вежбе Дунав '75 када су савезни органи директно преносили мере приправности покрајинским органима, а са тим су престали тек по интервенцији Републичког секретаријата за народну одбрану). Закључујући да се тиме нарушава уставно-правни положај Републике у области народне одбране, пледирано је за усклађивање прописа у овој области „тако да федерација уреди само она питања и односе који произилазе из чињенице и уставног решења да су покрајине елеменат федерализма, остављајући Републици да она, у складу са својим уставом, уреди питања и односе у овој области која произилазе из уставног решења да су покрајине у саставу СР Србије“. Упозорено је да, уколико се савезни прописи не промене у том правцу и ако се настави са праксом изједначавања република и покрајина у области народне одбране, Република неће бити у стању да остварује јединствен систем одбране на целој својој територији. То је отворило питање „дали Република као држава постоји на целој својој територији“ или се њен суверенитет у области народне одбране простире само на делу Републике без покрајина. Констатовано је и да „непосредни и паралелни односи федерације према републичким и покрајинским органима у овој области, у питањима која треба да се јединствено остварују на целој територији Републике, битно утичу и на међусобне односе републичких и покрајинских органа“. У пракси су покрајине одбија-

ле да спроводе наређења републике у области одбране, правдајући се да су са њом у равноправном положају према федерацији.¹⁵

У поглављу које се бави унутрашњим пословима и безбедношћу, уз подсећање на уставно прописивање јединствених функција и на Закон о унутрашњим пословима који их је конкретизовао, констатовано је: „у пракси се не обезбеђује у довољној мери јединствено вршење свих послова од интереса за Републику као целину у овој области. Решења садржана у прописима федерације, којима се уређују односи у области безбедности, не пружају могућност да Република успешно врши све функције од значаја за безбедност“. Потом су набројане функције које би требало да се, у општем интересу, врше заједнички, уз констатацију да је вршење неких и обезбеђено постојећим прописима, „неке од њих се врше договорно“, док вршење неких уопште није обезбеђено. Будући да су савезни прописи били непрецизни у том погледу, предложена је њихова промена, што се односило и на неке одредбе републичког устава, које је требало разрадити – нпр. оне о општењу Републике, у хитним случајевима, непосредно са општинама.¹⁶

У погледу односа са иностранством, предочено је да су покрајине у том погледу институционално организоване на исти начин као и Република, тј. формиран су савети за односе са иностранством, скупштинске комисије за спољну политику, комитети извршних већа за односе са иностранством, секретаријати за односе са иностранством као стручне службе итд. Међутим, док су представници покрајина били чланови свих републичких тела која су се бавила односима са иностранством и били упућени у све догађаје, из покрајине нису слати никакви материјали нити су републички функционери позивани на седнице одговарајућих тела у покрајинама (уз навођење једног јединог изузетка – из Приштине). Замењено је што није било никаквих консултација нити усаглашавања у погледу посета покрајинских представника суседним земљама, пограничне сарадње нити активности према мањинама, осим једне акције СР Србије и САП Војводине према националним мањинама, почетком 1977. године, „када су заједничким средствима обезбеђене поклон-библиотеке које су у НР Мађарској предали представници извршних већа Србије и Војводине (као заједничка делегација)“.

15 Исто, 38–45.

16 Исто, 48–49.

На рачун самих републичких органа стављена је примедба да сами ограничавају своју надлежност само на подручје без покрајина, што се види из њихових материјала. Међусобну комуникацију покрајински и републички органи остваривали су само преко учешћа у савезним колегијалним органима, као независна тела, јер није постојао „систем, а ни пракса, претходног међусобног обавештавања и консултовања у Републици“, чему је доприносила и „редовна пракса савезних органа, јер предлоге, не само за састав делегација, траже посебно од СР Србије и других република, а посебно и истовремено од покрајина“.¹⁷

Доста пажње посвећено је остаривању функција републике у области привредног система, економске политике, планирања и политике развоја. По Уставу из 1974. године, везаност покрајина за републику у тој сфери постојала је утолико што је прописано да се „јединствено за целу територију Републике обезбеђује финансирање Уставом и законом утврђених задатака и послова који се врше за целу територију Републике“, али је остављена могућност да се, на основу договора, могу уређивати и други односи јединствено за територију Републике. Наведени су примери сарадње у вези са координацијом приликом планирања средњорочног развоја република и покрајина у периоду од 1976. до 1980. године, у вези са чим је наглашено „да активност Републике и покрајина није била динамички усаглашена и поред иницијатива које су у том смислу биле покретане, тако да је Друштвени план САП Војводине већ био донет, а да претходно нису усаглашена нека битна развојна питања од заједничког интереса“. Примећен је и недостатак иницијативе да се нека питања регулишу јединствено на читавом простору републике, тако да „не постоји ни један закон или други акт из области финансија, пореске и монетарно-кредитне политике, политике цена и др. који се јединствено примењују на целој територији Републике“, чиме је доведен у питање „интегритет и хомогеност привредног простора Републике као целине и да је отворен процес настајања више неповезаних економија“.¹⁸

Ни у погледу образовања и културе, области које су по Уставу покрајине самостално уређивале, није било институционализоване сарадње између одговарајућих републичких и покрајинских органа, што је доносило „непожељне последице с гледишта унутрашње

17 Исто, 50–54.

18 Исто, 58–62.

свести о заједништву, као и с гледишта друштвено-економских, националних и културно-историјских веза и интереса који повезују покрајине са осталим делом Републике“. Основна решења у образовно-васпитној делатности су била слична, често и идентична, али су се појављивале и разлике „које нису само формалне природе“. Посебно је апострофирана разлика у наставним плановима и програмима ужег подручја Србије и САП Војводине, што је онемогућавало коришћење истих уџбеника. „Стварање различитих образовних система, почев од основног образовања до универзитета, негативно се одражава и на јединство националне културе и национални идентитет српског народа, о чему се мора водити рачуна“. Слично је било и у спорту, где се већина такмичења организовала у три посебне лиге или првенства. Из тога је проистекао спор да ли би на међурепубличким такмичењима у оквиру СФРЈ требало да наступа јединствена репрезентација или три одвојене. Спор је, у корист покрајина, решило председништво Савеза за физичку културу Југославије.¹⁹

Област информативне делатности била је уређена посебним законима о јавном информисању, упркос постојећој иницијативи републичких органа да се та област уреди договорно. Није било координације нити сарадње у погледу информисања према иностранству, а војвођански и републички органи су дошли чак и у конфликт приликом припрема југословенског учешћа на регионалној конференцији о радио-дифузији у Женеви, октобра 1975. године. „Општа оцена о контактима и сарадњи на овом подручју могућег заједничког деловања своди се на став да републички органи нису имали довољно иницијативе, као и да надлежни органи покрајина нису показивали заинтересованост за ову сарадњу“, гласио је закључак из „Плаве књиге“.²⁰

Посебна пажња била је посвећена кадровској политици, те је прецизно наведено да је од укупно 340 делегата свих већа Скупштине СР Србије, 66 било из Војводине и 34 са Косова, а од четири потпредседника Скупштине – по један је из обе покрајине. У радним телима Скупштине и њеним већима од укупно 42 функционера, по четири је било из Војводине и са Косова. У саставу Извршног већа налазио се по један војвођански и косовски представник, а представника покрајине је било и међу функционерима у републичким органима управе и организацијама које именује републичка скупштина

19 Исто, 64–66.

20 Исто, 67–68.

(три из Војводине и два са Косова), као и међу оних 120 функционера које је у републичке органе управе и организације постављало Извршно веће (седам из Војводине и пет са Косова). У Републичком координационом одбору за питања кадровске политике било је 25 чланова, од којих осам из покрајина. Истовремено, републички органи нису били заступљени у кадровским комисијама покрајина, нити су те комисије међусобно сарађивале приликом предлагања кандидата за савезне органе. Истина, Војводина се (за разлику од Косова) била сагласила са иницијативом Републике да се остварује таква сарадња, али ње у пракси није било.²¹

Трећи одељак је у целини био посвећен остваривању функција републике и покрајина у органима федерације. Иако је уставни концепт предвиђао да се органи федерације конституишу на основу партитетног представљања република и одговарајуће заступљености покрајина, у пракси се та разлика била сасвим изгубила, а представници Србије су углавном били третирани као представници ужег подручја Републике. У Савезној скупштини није био примећен интерес делегата из Србије „за питања од интереса за покрајину нити су покрајине показале интерес за рад ових делегата“. Није постојала координација нити договарање делегата са простора покрајине и Републике у циљу заједничког наступа у скупштинским телима и Савезном већу. „За овакву активност неопходна је и иницијатива Републике и покрајина“, примећено је, уз напомену да ње „није до сада било. Делегати из СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина делују као припадници потпуно одвојених друштвено-политичких заједница без међусобно усаглашених ставова и независно од природе појединих интереса.“ У Већу република и покрајина, које је одлуке доносило консензусом, све делегације су биле у потпуно истоветном положају, без обзира на разлику у броју делегата. У саставу делегације Скупштине СР Србије се налазио и по један делегат са подручја аутономних покрајина, али они нису били представници покрајина, већ је веза постојала на нивоу самих делегација. Састанци делегација, до којих је долазило на иницијативу делегације Скупштине СР Србије, повремено су се одржавали али је закључак контаката углавном био „недефинисан и неодређен“, а често је истицано да „међусобна сарадња и не треба да буде интензивнија него са делегацијама других република“. Долазило је и до ситуација

21 Исто, 68–70.

да је делегација СР Србије остајала потпуно усамљена у својим ставовима.²²

Нешто је сложенија ситуација била у погледу органа федерације. У међурепубличким комитетима Савезног извршног већа налазили су се представници републичких и покрајинских извршних већа, са задатком усаглашавања ставова у вези са деловањем СИБ-а. Међутим, није било претходних усаглашавања представника Србије и покрајина, па ни заједничког иступа, осим у појединачним случајевима када је постојао заједнички интерес. Није било ни иницијативе ни са једне ни са друге стране. Суштински, у међурепубличким комитетима представници СР Србије и аутономних покрајина наступали су „као представници посебних заједница и одвојених интереса“. Слично је стање било и у комитетима СИБ-а, као колегијалним извршним органима управе, у које су били именовани стални представници републичких и покрајинских извршних већа. Општи утисак је био да савезни органи нису правили разлику између покрајина и Републике, која се „све више идентификује са ужим подручјем“. На то је упућивала и анализа савезних прописа, у којима се нигде не „истиче посебност СР Србије као јединствене заједнице у односу на права и дужности федерације и социјалистичких аутономних покрајина“. Као илустрација понашања савезних органа указано је „на односе који се успостављају у области народне одбране, унутрашњих послова, међународних односа и у другим областима“.²³

Закључна разматрања и констатације садржане су у последњем, четвртном одељку „Плаве књиге“. Примећено је да је примена чланова Устава СР Србије који су били темељ „оних функција које се остварују јединствено за целу Републику“ била „веома рестриктивна и сасвим скромна“, о чему је сведочио врло мали број донетих јединствених закона. Разлози су лежали у непрецизности и уопштености уставних одредби, које су остављале простор за „различита, а некад и једнострана тумачења“. Институт заједничких закона коришћен је свега у неколико случајева, будући да није било чешћих иницијатива ни са једне ни са друге стране. „Стиче се утисак да се одговарајући органи Републике и аутономних покрајина опредељују за пут ‘најмањег отпора’, јер доношење заједничких закона захтева сложенију процедуру и веће напоре да би се дошло до решења“, док у вршењу оних функција где „по природи ствари највише мора дола-

22 Исто, 73–76.

23 Исто, 77–81.

зити до изражаја јединствена републичка државност (народна одбрана, државна безбедност, односи са иностранством)“, није било јединства нити координације.

Републички органи (Председништво, Скупштина, Извршно веће, Привредна комора и сл.), иако по уставној дефиницији и кадровском саставу представљају читав простор Републике, фактичку надлежност имали су само на територији тзв. уже Србије, гласио је закључак аутора „Плаве књиге“. „У том погледу индикативан је начин финансирања функција од значаја за Републику као целину у чему покрајине учествују само симболично“, а са друге стране републички органи нису били тако конципирани да врше улогу органа само ужег подручја, што суштински јесу били. Недефинисаност ужег подручја доводила је до политичке неправедности „радних људи и грађана“ са тог простора и оних из покрајина, а „с обзиром на изражене тенденције слабљења јединства Републике као целине и на све изразитије диференцирање три одвојена подручја, слабо или само формално међусобно повезана, почиње се отворати питање да ли и српски народ, равноправно са другим народима Југославије остварује своје историјско право на националну државу у оквиру југословенске федерације која почива на принципу националног самоопредељења“.²⁴

Последице свега наведеног у „Плавој књизи“, према мишљењу њених писаца, јесу „изграђивање три недовољно усклађена правна система који се све више међусобно удаљују“, „јаке тенденције ка територијалном затварању“, „слабљење унутрашње повезаности републике и тешкоћа у комуникацијама и несметаном кретању људи“, те немогућност да у органима федерације „Република као целина у потребној мери изрази своје опште ставове и интересе“. Ове констатације, наглашено је, „не негирају и не доводе у питање крупне резултате постигнуте управо развијањем и продубљивањем аутономности покрајина“, него позивају на поштовање уставних одредби које „упућују да се сталном сарадњом, координацијом и усклађивањем ставова јача јединство Републике“. О свим овим питањима, препоручено је, требало је да се поведу уставно-правне и политичке расправе.²⁵

Прва реакција на „Плаву књигу“ дошла је из Војводине. Стеван Дороњски и Душан Поповић били су незадовољни како садр-

24 Исто, 84–87.

25 Исто, 88–90.

жајем књиге тако и чињеницом да се Радован Влајковић, иако је био у прилици, није успротивио њеним тенденцијама. Војвођански одговор на материјал Радне групе написао је, на 35 страна, Душан Поповић, и он је предочен покрајинским функционерима већ половином априла 1977. године. Према Поповићевој оцени, идејно-политичке основе спорног материјала биле су „етатистичко-централистичке, оне су националистичке, а ако треба одредити карактер тог национализма, он је великосрпски“. Констатујући да је однос републике и њених покрајина само непосредни повод да се отвори једно много шире и далекосежније питање, „питање положаја српског народа и српске државе у Југославији“, Поповић је упозоравао да ће „јачање етатистичко-националистичких тенденција“ у Србији, и то „сасвим извесно – брзо довести у кризу целу Југославију“.

Сагласивши се да су „три одвојена подручја“ (како су ужу Србију, Војводину и Косово називали писци „Плаве књиге“), односно три друштвено-политичке заједнице, како је Поповић сматрао да је исправније рећи, заиста слабо или само формално међусобно повезане „са становишта Републике као државе“, истовремено је подсећао да оне „никад раније – у целој историји – нису биле у толикој мери стварно повезане и јединствене као сада у самоуправним процесима, у равноправности и заједништву југословенских народа и народности“. Оспоравајући било коме „са ужег подручја Републике“ право да говори у име српског народа, Поповић је предвиђао да „уколико се унитаристички концепт оствари у СР Србији, утолико ће се он оштрије наметнути према Босни и Херцеговини, према Хрватској и тако редом“. Оценио је да је у питању „први документ донет у једном нашем високом политичком форуму који је дијаметрално супротан одлукама Десетог конгреса СКЈ и Уставу СФРЈ, према суштинским тековинама револуције и курсу социјалистичког самоуправљања“.

Критикујући ауторе „Плаве књиге“ да осим оспоравања постојећег стања нису предложили и евентуална решења (слутећи да они желе да покрајине изгубе своју аутономију или „да остану аутономне само формално, а да се у суштини СР Србија изједначи у потпуности с другим републикама које немају аутономне покрајине“), Поповић је инсистирао на томе да би своју оцену о спорном материјалу морало да донесе и Председништво ПК, како би она била достављена свим члановима ПК, као и председнику СКЈ, председништвима ЦК савезне и српске партијске организације. Са друге стране, Поповић је инсистирао да се јавност не обавештава о текућим споровима, како

не би дошло до „страховите реакције и дало маха разорним националистичким снагама“. На основу расправе која је вођена сачињен је резиме на 19 страна са оценом да је „Плава књига“ неприхватљива платформа за политичке разговоре о проблемима остваривања Устава у СР Србији.²⁶

Након једног неформалног скупа коме су, осим чланова Председништва ЦК СКЈ из Србије, њених покрајина, присуствовали и они из Босне и Херцеговине (нпр. Тодо Куртовић) и на коме су заговорници ревизије положаја Србије остали у убедљивој мањини, противници „Плаве књиге“, како они из покрајина тако и они из Београда, иницирали су расправу о њеним тезама на Координационом телу Председништва ЦК СКС. То неформално тело се саставило последњег дана јуна 1977. године, у одсуству аутора материјала (Најдана Пашића, Радослава Ратковића, Вељка Марковића, Миодрага Зечевића, Николе Станића и других), да би рад наставило 11. и 12. јула. Док су уводно излагање Тихомира Влашкалића подржали Драгослав Марковић, Петар и Иван Стамболић, „Плаву књигу“ су, као националистичку, етатистичку и централистичку, поред представника покрајина осудили и Милош Минић, Мирко Поповић, Живан Васиљевић, Момчило Дугалић, тражећи и партијску одговорност за њен настанак. Конкретно су у том смислу прозвани Драгослав Марковић, Душан Чкребић, председник републичког синдиката Ђорђе Лазић и секретар ИК ЦК СКС Иван Стамболић.

У бурној расправи Драгослав Марковић је упитао где су границе Србије, јесу ли оне само према Бугарској и делом према Румунији, подсетивши да републички органи немају никакав увид нити евиденцију о кретању странаца, док је Стеван Дороњски позвао на „нове“ методе комуникације између Београда и Новог Сада, одбацујући оне „старе“, „из времена централизоване Републике“. Подржао је и оцене Мирка Поповића да је национализам у порасту. Минић је оценио да „Плава књига“ драматизује постојеће проблеме, док су Војвођани и Косовари били сагласни да је материјал рађен с позиција централизма, етатизма и национализма. Кољ Широка, а и Момчило Дугалић, посебно су били критични према излагању Драгослава Марковића. Присећајући се ове расправе, Марковић ју је оценио као покушај манипулације са циљем да се доведе у питање поверење аутономних покрајина пре свега у њега, али и у Петра и Ивана Стам-

26 Душан Поповић, *Летопис о Влаовићима*, I–III, (Нови Сад: Агенција МИР, 2006), III/666–669.

болића, Тихомира Влашкалића, Сашу Глигоријевића и остале. Као „идеологе тог настојања“ означио је Стевана Дороњског и Милоша Минића, сврставајући уз њих и Махмута Бакалија, али не и Душана Алимпића, кога је означио као умереног и склоног компромису. Критика „Плаве књиге“, по Марковићу, полазила је са линије „покрајинског етатизма“.²⁷ Посебно је био киван на Милоша Минића, чији су ставови доживели праву еволуцију: од „крајњег централизма“, исказаног у познатим чланцима из 1961. године, до „гласног размишљања“ да би аутономне покрајине могле прерасти у републике. Са друге стране, као позитивну је хвалио Кардељеву „еволуцију“: од давања уступака покрајинама током уставне реформе крајем 60-их и почетком 70-их, до пружања подршке руководству Србије да нађе решење „и обезбеди како јединство СР Србије, тако и аутономни положај покрајина“.²⁸

Паралелно са полемикама око „Плаве књиге“, текле су и политичке расправе о конкретним питањима која су оптерећивала републичко-покрајинске односе. Почетком априла 1977. Савет за народну одбрану СФРЈ наложио је надлежним органима СР Србије да припреме материјал у вези са проблемима измене Закона о народној одбрани. Непосредно затим, покренуто је питање чланства представника покрајина у Председништву СКЈ, који су желели да председници ПК у то тело улазе по принципу аутоматизма. Томе се супротставио Тихомир Влашкалић, који је у саставу будућег Председништва СКЈ видео само председнике републичких ЦК, али не и Живан Васиљевић, који се, маја месеца, приклонио ставовима покрајина, представљајући се као човек компромиса. Ова спорна питања, као и све оно о чему се причало на Координационом телу Председништва ЦК СКС било је на дневном реду састанка Јосипа Броза Тита са председником ЦК СКС Тихомиром Влашкалићем и председницима ПК Душаном Алимпићем и Махмутом Бакалијем, на Брионима, 27. јула 1977. године. Том приликом председник Тито је обавештен да је, након закључка Координационог тела да је материјал о односима републике и покрајина „једностран и да није складу са уставним решењима и идејно-политичким опредељењима СК с тим у вези“, дистрибуција „Плаве књиге“ обустављена. Тито је упознат и са закључком Координационог тела да се „формира једна радна група из састава руководства Републике и покрајина која ће припремити

27 Марковић, н. д., II/373–374.

28 Исто, 379, 386–387.

сагледавање и разматрање отворених питања остваривања Устава у СР Србији и покрајинама“.

Коментаришући дискусију и закључке Координационог тела, Тито је истакао „да је добро што су ти разговори обављени и да је задовољан како је расправа закључена“, те препоручио да се одмах крене са конкретним решавањем проблема. Посебно је нагласио да је важно што су ова питања покренута пре конгреса СКЈ „јер на конгрес морамо ићи јединствени. Не би ваљало да су ови проблеми избили на конгресу“. Истовремено је изразио забринутост због националистичких појава у две највеће републике, посебно у оквиру партијских организација; а поводом констатација да је Србија сложена Република сагласио се „да је она заиста сложена и да је најкомпликованија, па је управо зато потребно пажљиво и одговорно радити на примени Устава и изграђивању јединства“. Коментаришући проблем доношења Закона о народној одбрани, Тито је рекао „да то треба да решимо и да се око тога не треба свађати“. Поводом питања командовања, позвао се на искуство НОР-а и сугерисао да „покрајине треба да имају у тој области иста права као и републике. Оне треба да имају више иницијативе. А Врховна команда је та која ће координирати ствари у читавој земљи. Не би смела да се кочи локална иницијатива, јер ако покрајине не буду имале права, неће имати ни иницијативе. Ако до рата дође биће свуда потребна иницијатива“.²⁹

Титови саговорници, међутим, нису једнако разумели његове речи. Тихомир Влашкилић је пречуо да би покрајине морале да имају једнака права у командовању као и републике, а приликом састанка проширеног састава Координационог тела Председништва ЦК СКС, септембра месеца, Петар Стамболић је тврдио да, уколико не постоји јединствена команда, неће бити ни Републике Србије.³⁰ Тек након добијања записника са разговора на Брионима од Титовог кабинета, ЦК СКС је усвојио Титово мишљење, што је нормативно спроведено кроз

29 Заоставштина Ђорђа Радосављевића Грнета, Информација о разговорима код председника Тита 27. 7. 1977, строго поверљиво, Београд, новембра 1977.

30 О томе, као и о другим примерима неравноправности комуниста у Србији у односу на оне из покрајина, Стамболић је говорио и Титу марта 1978. године: „Уколико би се усвојио предлог покрајина да у рату нема везе између команде ужег подручја Србије и покрајина, с обзиром на улогу коју има командовање, индиректно би прихватили да је у рату СР Србија лишена својих основних функција. То би имало негативно политичко дејство, које би непријатељ могао да користи“. Венцеслав Глишић, *Сусрети и разговори – прилози за биографију Петра Стамболића*, (Београд; Службени гласник, 2010), 36–37.

три закона о народној одбрани – српски, војвођански и косовски. И друго спорно питање, у вези са чланством у Председништву ЦК СКС, такође је решено на састанку проширеног састава Координационог тела Председништва ЦК СКС, 10. и 11. новембра 1977. године. Тада је потврђено да су председници председништава ПК, исто као и њихове колеге из ЦК република, „по положају“ чланови председништва СКЈ. На истој седници, ставови из „Плаве књиге“ су поново оцењени као неприхватљиви и коначно одбачени, након бурних полемика, међу којима се издвајала она вођена између Драгослава Марковића и Душана Поповића око националне културе. Наиме, Марковић је тврдио да Поповић не признаје националну културу, на шта је овај одговарао да он националну културу посматра са марксистичког становишта – као културу експлоататора и културу експлоатисаних, а не са буржоаског – које проповеда, путем „Плаве књиге“, јединство националне културе, чиме је, по његовом суду, вршена ревизија националне политике Партије из времена НОБ-а. Суочени са ставом већине, коначно су пустили и Марковић и Влашкалић, и Информација је усвојена.

Тако је, на самом крају 1977. године, усвајањем четири материјала (*Информација о разговорима код председника Тита 27. јула 1977; Информација о разговорима у органима СКС о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СРС и САП и спровођењу политике СК у даљем развоју међунационалних односа; Нека актуелна идејно-политичка питања остваривања уставног положаја СРС и САП и спровођења политике СК* (извештај радне групе) и *Неке напомене уз информацију и извештај радне групе Председништва ЦК СКС*) окончана дискусија око уставног положаја Србије, а која се одвијала далеко од очију јавности и дуго остала тајна.

Стране сукобљене око „Плаве књиге“ на различите начине су тумачиле коначан исход. По тврдњи Стевана Дороњског, Драгослав Марковић је био поражен и спремио је оставку али ју је, на наговор Кардеља и Фадиља Хоџе, поцепао.³¹ Сам Марковић не помиње овај детаљ у свом дневнику, а исход расправа око „Плаве књиге“ није прихватао као пораз: „Оно што се желело, постигнуто је. Сви, и они који најжешће нападају материјал, приморани су да признају да проблеми постоје, да многа питања нису решена, да је било спорости, недоследности у решавању неких питања“. Петар Стамболић је био мишљења да је неуспех расправа о „Плавој књизи“ директно утицао на

31 Поповић, н. д., III/670–680.

„блокирање комуникација република–покрајине и одржавање формалних веза“ и отворио врата „националистичким снагама на Косову да брзо развијају своју акцију“. Стамболић је читаву аферу око „Плаве књиге“ видео као неуспео покушај Минића и његових следбеника да оборе власти у Србији, а нејединство у Србији и недобијање подршке од Тита и функционера из других република (изузев Кардеља) кривио за неуспех „Плаве књиге“,³² док је Душан Чкребић као прекретницу означио интервенцију Станета Доланца, који је, у име Извршног бироа Председништва ЦК СКЈ 12. јула затражио од Тихомира Влашкалића обустављање расправе о уставном положају Србије, у име угледа Југославије у иностранству и позивајући се на наводну Титову забринутост.³³

Као што смо видели, на самом крају 1977. године Централни комитет СКС и Извршни комитет Председништва СКС саставили су Информацију о разговорима у органима СК Србије о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина и спровођењу политике Савеза комуниста у даљем развоју међунационалних односа. Информација почиње констатацијом: „у току последњих неколико месеци у органима СК Србије обављени су разговори и извршена је опсежна размена мишљења о актуелним идејно-политичким питањима остваривања уставних начела и изградње и развоја СР Србије као сложене друштвено-политичке заједнице у чијем се саставу налазе две социјалистичке аутономне покрајине које истовремено представљају конститутивни елеменат Федерације, као и о питањима даљег спровођења политике СК у развоју међунационалних односа, у јачању равноправности народа и народности и у борби против свих облика и изворишта национализма“, те да је Председништво ЦК СКС, на седници одржаној 10. и 11. новембра, закључило да се „о суштини и резултатима ових расправа“ информишу партијска и руководства других друштвено-политичких организација на терену. Похваљен је

32 На седници Председништва ЦК СКС била је и забелешка Живана Васиљевића о једном разговору са Стамболићем, који му је наводно рекао да разуме Албанце са Косова, али не и Војвођане „зашто одвајају Војводину од Србије и зашто су аутономаши“. Након двосатне дебате, Живанова забелешка није ни стављена на дневни ред. Глишић, *н. д.*, 120.

33 Занимљиво да Душан Чкребић издаваја Радована Влајковића, Бошка Крунића, Ђорђа Стојишића и Душана Алимпића као умеренији део војвођанског руководства, наспрот Душану Поповићу и Стевану Дороњском. Чкребић, *н. д.*, 233–238.

ангажман СК на провођењу нових уставних решења и остваривању политике СК, али и упозорено да „сви ови процеси не теку безболно, без проблема и тешкоћа; њих прате несналажења, спорост, па и отпори антисоцијалистичких и антисамоуправних снага које настоје да отежавају процесе самоуправног преображаја нашег друштва и покушавају да задрже старе односе и позиције“. Због тога је препоручена опрезност, уз назнаку да „спрега свих антисоцијалистичких и антисамоуправних снага тражи и налази своје исходиште у идеологији великосрпског хегемонизма или идеологији сепаратизма“.

Са потписом секретара Извршног комитета ЦК СКС Ивана Стамболића и датумом од 20. децембра 1977. године, приложене су и Неке напомене уз информацију и извештај радне групе Председништва ЦК СКС. У њима се каже да је, у периоду од маја до децембра, вођено неколико затворених седница Председништва ЦК СКС и његовог Координационог тела, на којима су учествовали и представници из Републике и покрајина „на најодговорнијим функцијама у федерацији“, поводом сазнања „до кога се дошло у органима СК Србије и СК Војводине и Косова да се у спровођењу устава јавио један број питања која се споро решавају или су за њих споро тражена решења као и нека питања о којима нису усаглашена гледишта и ставови органа СР Србије и органа у покрајинама“. Након сажетог прегледа расправа о четири комплекса питања, наведено је да је, „упоредо са начелним политичким распавама вођеним у Председништву ЦК СКС“, формирана радна група Председништва „чији је задатак био да сачини преглед свих отворених питања и да учини напор да припреми предлоге конкретних путева, начина и мера за њихово решавање“. Извештај радне групе, резултат вишемесечног рада, Председништво је усвојило 5. децембра и он је представљао „један систематизован преглед питања која треба решавати. За нека од њих су предложена решења, док за остала питања треба упорно, стрпљиво и без одлагања да траже решења одговарајући органи“.

Како је наведено, у обављеним расправама изражено је „јединствено гледиште да се мора одлучно и доследно наставити са спровођењем устава и политике СК утврђене на Десетом и Седмом конгресу и да, у складу са тим, треба изграђивати и развијати односе у СР Србији“, и то на „социјалистичким самоуправним основама, против свих облика етатизма, централизма и партикуларистичких тенденција“. Посебно је апострофирана одговорност СКС у борби против национализама, нарочито „против великосрпског национа-

лизма који је објективно најопаснији као национализам најбројније нације“.³⁴ Овакве и сличне оцене преовлађиваће на највишим форумима српских комуниста у данима који су уследили,³⁵ а питања из „Плаве књиге“ поново ће бити постављена током осамдесетих година прошлог века.

Извори и литература

Извори

- Заоставштина Ђорђа Радосављевића Грнета (у поседу аутора): „Плава књига“; Информација о разговорима код председника Тита 27. 7. 1977, строго поверљиво, Београд, новембра 1977; Неке напомене уз информацију и извештај радне групе Председништва ЦК СКС.

Литература

1. Бјелајац, Миле. „Произвођење нових нација, нових мањина и територијална питања (концепт конкурентске државе на тлу Србије)“. *The Shared History. Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia. Нације, државе и дијаспора на простору бивше Југославије*, 121–142. Institute for Historical Justice and Reconciliation Salzburg, Факултет за европске правно-политичке студије, Сремска Каменица, 2010.
2. Бјелица, Слободан. *Спорови око аутономије Војводине – књига прва: 1961–1974*. Београд: Службени гласник, 2015.
3. Глишић, Венцеслав. *Сусрети и разговори – прилози за биографију Петра Стамболића*. Београд: Службени гласник, 2010.
4. Димић, Љубодраг. *Историја српске државности – Србија у Југославији*. Нови Сад: Платонеум, 2001.
5. Јовић, Дејан. *Југославија – држава која је одумрла*. Београд: Самиздат Б92, 2003.

34 Заоставштина Ђорђа Радосављевића Грнета, Неке напомене уз информацију и извештај радне групе Председништва ЦК СКС.

35 Тако је, на пример, Владимир Јовичић, члан Извршног комитета Председништва ЦК СКС, у реферату поднетом на седници председништва ЦК СКС, 26. децембра 1977. године, осудио као националистичке тезе да су покрајине „државе у држави“. *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, приређивачи Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, I–II, (Београд: Просвета, 1987), II/580–585.

6. *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, I–II, приређивачи Бранко Петрановић и Момчило Зечевић. Београд: Просвета, 1987.
7. Кончар, Ранко и Димитрије Боаров. *Стеван Дороњски – одбрана аутономије Војводине*. Нови Сад: Музеј Војводине, 2011.
8. Марковић, Драгослав. *Живот и политика*, I–II. Београд: Рад, 1987.
9. Поповић, Душан. *Летопис о Влаовићима*, I–III. Нови Сад: Агенција МИР, 2006.
10. Чкребић, Душан. *Живот, Политика, Коментари*. Београд: Службени гласник, 2008.

Summary

Slobodan Bjelica
University of Novi Sad

The Blue Book and Its Reception in 1977.

Abstract: This paper presents the opening of the constitutional issues raised by the leadership of the Socialist Republic of Serbia immediately after the adoption of the 1974 Constitution. From the whole set of measures that the republican leadership took towards establishing relations with its provinces, we analyzed “Blue Book” of 1977, as well as reactions to that controversial document. This paper was written based on documentation from the legacy of Đorđe Radosavljević Grne, a former top official of Vojvodina, as well as historiographical literature and numerous autobiographical sources.

Key words: autonomous provinces, Republic of Serbia, Blue Book, constitutional question

After years of the constitutional reform process, which led to the federal, republican and provincial constitutions in 1974, the Yugoslav communist leadership declared the transition to a new phase in the construction of socialism. However, vagueness or incorrect interpretation of some constitutional provisions caused problems in the political system, primarily within the Republic of Serbia. Frequent disagreements with provincial leaderships led the republican leadership to raise the question of the constitutional status of Serbia in December 1974. Opening of the constitutional question by the leadership of Serbia was met with a negative reaction in the provinces. The aspirations of the republican leadership were collected in a top secret document entitled “Socialist Republic of Serbia and Autonomous Provinces in its Constitution – the Constitutional Position and Practice”. The so-called Blue Book analyzed the constitutional and legal position of the republic and its provinces, with a negative statement. After several informal meetings the highest party forums (including president Josip Broz Tito) analyzed the Blue Book in 1977. The result of several months of discussions was that the republi-

can leadership suffered defeat and the Blue Book was rejected. However, the republican leadership interpreted the protests against the Blue Book as an attempt to overthrow the authorities in Belgrade. Theses from the Blue Book would again come to the fore during the 80s.

УДК 349.444(4)"1918/1928"
351.54(4)"1918/1928"

Оригиналан научни рад
Примљен: 8. 4. 2016.
Прихваћен: 10. 8. 2016.

Александар Р. МИЛЕТИЋ
Институт за новију историју Србије
armiletic@yahoo.com

**Сукоб станодаваца и подстанара, 1918–1928.
Организација интересних група у југоисточној
и источној средњој Европи***

Апстракт: Чланак се бави динамиком развоја интересних група удружења станодаваца и станара-закупаца у Бугарској, Југославији, Чехословачкој и Пољској, током првих десет година међуратног периода. Ова компаративна студија анализира унутрашњу структуру тих удружења, њихова гласила, јавне скупове, као и општа места у начину пропагирања њихових интереса. Посебна пажња посвећена је анализи односа које су ове асоцијације успостављале са другим организованим интересним групама.

Кључне речи: интересне групе, удружења станара, удружења станодаваца, систем контролисаног закупа, југоисточна Европа, источна средња Европа, 1918–1928.

Ванредне мере које су за циљ имале заштиту социјалног статуса подстанара за време Првог светског рата биле су сасвим разумљиво управљене против интереса станодаваца. Када је систем контролисаног закупа остао у примени и у послератном периоду, до изражаја долазе супротстављени интереси једне и друге стране. Заштиће-

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитет у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Истраживање је великим делом финансирано у оквиру докторског и пост-докторског програма на Европском универзитетском институту (European University Institute) у Фиренци и Колеџа Имре Кертеца (Imre Kertész Kolleg) у Јени.

ни станари, наиме, желели су да се примена система контролисаног стамбеног закупа настави, док су станодавци били за његово момен-тално укидање.¹ Како би ефикасније заступали своје интересе и били у стању да преговарају са властима на колективном нивоу, закупци и станодавци су основали удружења која су имала карактер добро организованих интересних група. Будући да је државна интервенција била фактор од највеће важности у овим односима, студија ће бити фокусирана на међусобни утицај и зависност супротстављених страна (закупаца и станодаваца) на различитим нивоима њихове организованости и државне политике у домену стамбеног закупа.

Изузев овог уводног дела, чланак се састоји из пет делова. Прва четири дела анализирају динамику развоја поменутих интересних група у четири државе које представљају основне јединице истраживања, наиме у Југославији, Бугарској, Пољској и Чехословачкој. Резултати истраживања и закључци биће изложени у петом делу чланка. Чињеница да су национални модели анализирани у посебним деловима не значи да међу њима неће бити успостављане непосредне компаративне перспективе. Напротив, након елаборације првог – југословенског модела, сваки следећи национални модел је довођен у везу и сравњиван са претходно изложеним моделима.

Концепт „интересних група“ коришћен је у овој студији у значењу и функцији које је дефинисао средином прошлог века још увек утицајни амерички политиколог Дејвид Труман. Феноменом интересних група Труман се бавио у књизи која анализира међусобну повезаност и међуутицај процеса стварања јавног мњења, делатности организованих професионалних група и лобиста и доношења политичких одлука у органима власти САД-а.² Иако је студија била посвећена америчком случају, велики број закључака може се применити на било које друштво у којем постоји плуралност интереса у домену политике и економије, дакле и на друштво и политику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у посматраном периоду.

1 О систему контролисаног стамбеног закупа видети: Александар Р. Милетић, „Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи, 1914–1938“, *Токови историје* 3/2013, 109–141; Aleksandar R. Miletić, „Housing Disputes in East-Central and Southeast Europe 1918–1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia“, *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities (1900–1923)*, edited by A. Lyberatos and Chr. Hadziioissif, (Irakleion: Crete University Press, 2013), 79–97.

2 David Truman, *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*, (New York: Knopf, 1951).

Труман, наиме, тврди да у сваком друштву постоји основ за организовање појединаца у шире интересне групе. Ова могућност се не остварује све док друштво успева да одржи стабилност конвенционално прихваћених норми уважавања социјалног статуса, задовољавања интереса и остваривања права дате друштвене групе. Дакле, све док се на неки драстичан начин не наруши систем конвенционалних норми и друштвених правила у односу на те групе, оне постоје само „потенцијално“, као могућност; тек када се та граница прекорачи долази до њиховог интересног организовања.³ У нашем случају, сасвим је очигледно да је Први светски рат одиграо улогу спољашњег фактора који је готово у корену уздрмао друштвене норме и стандарде односа између друштвених група у форми каква је постојала пре 1914. године. Бројни елементи Труманове анализе интересних група препознатљиви су у организацији и делатности интересних група којима се бави овај чланак. На њих ће бити указано на одговарајућим местима у самом тексту.

*„Секира ће да ради!“ Агресивна реторика
интересних група у Југославији*

Званична гласила организованих купаца и станодаваца у Београду били су часописи *Кирајџија* и *Дом*. Оба су излазила редовно и имала су релативно добар квалитет папира и штампе када се упореде са дневним новинама и недељницима из тог времена. Орган станодаваца *Дом* био је основан у марту 1920. у времену када је организација власника станова у Београду интензивирала своје активности. У почетку, часопис је представљао само интересе београдских станодаваца, али до краја 1920. ово гласило добија све шири карактер, јер су се социјална база и територијални оквир асоцијације станодаваца ширили и поступно добили југословенски карактер. У ширем друштвеном контексту, а и да би добили на значају, покрет и његово гласило настојали су да око себе окупе све категорије власника у земљи, укључујући ту и земљопоседнике. Дејвид Труман је у поменутој студији о интересним групама у Америци истакао да су оне принуђене да ступају у савезе са другим друштвеним институцијама и да се један од главних циљева њихове пропаганде налази у

3 Исто, 506–511.

„постизању ширег консензуса у делу популације изван формалних чланова групе“.⁴

Организовани југословенски станодавци у потпуности су се уклапали у овај модел пропаганде. У том смислу, њихова рачуница је била јасна: уколико би за свој програм придобили сељаштво као бројчано доминантну групу сопственика у земљи, њихов покрет би имао много више изгледа на успех. Тек тада би могли да рачунају на бројност коју су при постојећим односима имали закупци-кираџије. Из тог разлога велики број апела за солидарност земљопоседника и власника кућа и станова је упућиван сељаштву. Супротстављене интересне и политичке групе презриво су називали „бескућницима“ и „комунистима“:

„Куцнуо је последњи час да се ујединимо против комунизма. Оно што ми, Власници Домова патимо по варошима, патићете ускоро и Ви, Власници Земаља, јер су комунисти већ почели радити и противу Вас,— да Вам отму и земљу и кућу, а нама су већ отели. [...] Дођите да се заједнички бранимо. Не дамо, да нам комунисти преотму имовину, знојем стечену; да одређују цену нашем раду и Вашој летини, да Вам отима и ускраћује приходе с Ваших имања, Ваше тековине и уштеђевине. Недајмо, да нам отму наша имања, нашу дедовину. Чувајмо, да нам они, којима ништа није свето, не поруше огњишта наша и нас истерају из кућа. Недајмо да нам бескућници отму имања.“⁵

Такви изливи емоција и жеља за братимљењем са сељацима били су засновани на једноставној статистици. На основу бројки којима је располагало удружење станодаваца, они нису могли да рачунају на више од неколико хиљада организованих присталица у читавој земљи; у Београду од око 15.000 станодаваца било је свега 2.500 чланова асоцијације. Међутим, када би своје редове појачали сељацима-поседницима у једној земљи у којој доминира ситни земљопосед, број њихових присталица порастао би на импресивних 2.122.354, израчунао је Управни одбор асоцијације станодаваца.⁶

„Проблем“ са овом рачуницом био је у томе што су земљишна реформа и друге форме ограничења власничких права над земљишном својином погађале само велика имања и велике земљопоседнике, који су били у бројчаном смислу безначајни у популацији сопственика. Припадници осталих категорија сељака-сопственика нису се

4 Truman, *n. d.*, 214–215.

5 „Браћо сељаци, власници имања“, *Дом*, бр. 12, 28. март 1924.

6 „Извештај управног одбора“, *Дом*, бр. 17, 4. мај 1924.

осећали угрожено због државне интервенције или „бољшевизма“ тако да није било великог одзива на очајничке позиве за сарадњу које су упућивали из асоцијације станодаваца. И поред свега, станодавци нису одустајали од својих замисли. На великој конференцији која је одржана 28, 29. и 30. марта 1924. у хотелу Империјал, уз учешће делегата из свих југословенских крајева, основана је нова асоцијација станодаваца и земљопоседника.⁷ Часопис *Дом*, дотадашњи орган асоцијације станодаваца, требало је да промени свој профил и да у истој мери буде посвећен проблемима „угрожених“ земљопоседника. То се, међутим, није десило: у краћем периоду после конференције нешто написа је заиста било посвећено питањима земљопоседа, али гласило је и даље у највећем делу било посвећено проблемима односа станодаваца и станара.

Поред настојања да се дође до заједничког интересног фронта сопственика у земљи, удружење станодаваца је преко свог гласила у првом реду критиковало државну политику у домену интервенције у односе на стамбеном тржишту. На страницама *Дома* протестовало се због „досељавања странаца“ и свих других категорија досељеника којима је држава омогућавала становање под повлашћеним условима. Анимозитет је нарочито био управљен према стамбеним привилегијама које су добијали државни чиновници. У домену односа према другим интересним групама, удружење је често упирало прстом на трговце на велико и мало и занатлије, који су веома често уживали статус заштићених купаца. Станодавци су подсећали да су ове професионалне групе својим пословима подстицале раст цена на тржишту и веома често остваривале екстрапрофите. Из угла станодаваца, и радничке наднице и цене у трговини вртоглаво су расле, док је једино њима било забрањено да повећају износе станарина.⁸

У децембру 1924. орган станодаваца огорчено је устао против изјаве председника Трговачке коморе у Београду, извесног господина Поповића, да систем контроле станарина има социјалну сврху чак и када су у питању трговински локали, јер се на тај начин одржава нижи ниво цена у малопродаји. Наиме, успостављање тржишних износа закупа ових локала довело би, наводно, до даљег раста цена животних намирница и – последично до даљег раста скупље.⁹ Овај су-

7 „Конгрес својине“, *Дом*, бр. 13, 6. април 1924.

8 „Акција нашег удружења“, *Дом*, бр. 4, 1. мај 1920; „Закон о становима“, *Наш дом*, бр. 33, 19. август 1923; „Сложно на газде“, *Наш дом*, бр. 33, 21. јануар 1923.

9 „Пледоаје г. Радојловића“, *Дом*, бр. 50, 21. децембар 1924.

коб на нивоу интересних група изражавао се кроз полемике између *Дома* и *Трговинског гласника*, часописа који је био близак интересима трговачког staleжа у земљи¹⁰; сукоб је додатно интензивирао 1925. године доласком Милослава Стојадиновића на место главног уредника. Стојадиновић је, наиме, у својству начелника Министарства социјалне политике, био међу ауторима тада актуелне законске регулативе. У исто време, уживао је благодети ниске кирије коју је плаћао као закупац великог стана у центру Београда.¹¹ Читајући садржаје *Дома* стиче се утисак да су организовани станодавци били на „ратној нози“ са скоро свим staleжима и професионалним и интересним групама у југословенском друштву.

Асоцијација станодаваца показивала је значајну меру ксенофобије и то подједнако против прилива радне снаге и предузетника из иностранства. Досељеници-радници били су непожељни из расних и „националних“ разлога, а у првом реду зато што су наводно погоршавали стамбену кризу. С друге стране, јеврејски, бечки и будимпештански пословни кругови представљали су претњу за очување националног примата у власништву над стамбеним капиталом. Уколико не буде спречен, страни капитал ће преузети станоградњу, а домаћи предузетници ће у потпуности бити потиснути са домаћег тржишта. У њиховом гласилу уобичајило се као опште место приговарање против прилива „проститутки“, „страних агената“, „мађарских и немачких уљеза“, „јеврејских крвопија“ и анационалних елемената у Југославију.¹²

Током прве четири године излагања, између марта 1920. и краја 1923, *Дом* је излазио редовно, на четири стране, два пута месечно. У време најдинамичнијег периода активности асоцијације, током 1924. и 1925, часопис је објављиван седмично. У овом периоду гласило је извештавало о великом броју петиција, јавних скупова и протеста које су организовали станодавци. У часопису су објављиване резолуције удружења и отворена писма која су најчешће била упућена властима. Када се показало да ниједна од наведених стратегија деловања удружења није уродила плодом до краја 1925, асоцијација станодаваца је почела нагло да губи подршку у сопственој интересној групи.

10 „Закон о становима и Трговински гласник“, *Дом*, бр. 50, 1. јун 1924.

11 „Мафија у престоници“, *Наш дом*, бр. 28, 29. април 1923.

12 „Акција нашег удружења. Пред новим решењем питања о закупу зграда“, *Дом*, бр. 4, 1. мај 1920; „Сме ли бити продужење закона о становима“, *Дом*, бр. 12, 28. март 1924; „Зашто у нас, после рата, нема довољно станова“, *Дом*, бр. 28, 20. јули 1924.

Наиме, све до краја 1925. па и надаље, до краја 20-их година прошлог века, у употреби су остали и систем контролисаног закупа и мере реквизиције стамбеног простора против којих су активности асоцијације биле усмерене.

Пад подршке у чланству огледао се у недостатку средстава која су осигуравала редовно излажење гласила станодаваца. *Дом* је током 1926. излазио једном месечно на свега једном листу папира, а преовлађујући тонови написа су указивали на апатију и разочараност власника некретнина. По свом формату и изгледу „часопис“ је у овом периоду више личио на пропагандни флајер или плакат мањег формата. О унутрашњем раслојавању међу члановима удружења говори садржај месечника за јануар 1927, у којем удружење критикује своје (бивше) чланове зато што напуштају и не помажу удружење; руководство удружења их упозорава да на тај начин заправо напуштају борбу за сопствене интересе. Очајање међу станодавцима је већ достигло такве размере да многи не само да нису хтели да финансијски помажу издавање гласила и рад организације него нису хтели ни да приме одштампане примерке часописа.¹³ Два чланка контрадикторне интонације из марта 1927. веома добро илуструју стање збуњености и апатије које је обузело станодавце. У једном од та два чланка поставља се питање о оправданости „разлога да и даље постоји удружење кућевласника“, у другом се полемички приступа питању „да ли је још потребан закон о становима“.¹⁴ Занимљиво је да организација станодаваца није повратила своју снагу до краја периода који се разматра, чак ни у тренутку када су последњи остаци система контролисаног стамбеног закупа били укинати 1930.

Почеци покрета подстанара-кирајџија у Београду били су блиско испреплетани са историјатом деловања политичких странака леве провенијенције. Овај део историје покрета биће изложен у посебној студији која је посвећена политичком аспекту њиховог развоја. До независног интересног удруживања кирајџија није дошло пре средине 1921. Према писању београдског дневника *Политике*, као прекретни тренутак може се узети јавни скуп станара одржан 20. јуна 1921. у центру Београда, на Теразијама. Од тог тренутка па надаље током 20-их година прошлог века, интересе станара-закупаца

13 „Свима члановима и пријатељима удружења кућевласника“, *Дом*, бр. 1, (јануар 1927).

14 „Има ли разлога да и даље постоји удружење кућевласника“, *Дом*, бр. 3, (март 1927); „Да ли је још потребан закон о становима“, *Дом*, бр. 3, (март 1927).

заступала је организација са изабраним председником и органима удружења. Позивање на физичко насиље и разрачунавање са политичарима једна је од особености политичке реторике кираџијског покрета. Овај специфични колорит био је присутан и на овом првом јавном скупу закупаца. Светолик Гребенац, београдски адвокат и новинар, који ће касније бити председник удружења, претио је одговорнима у власти да ће се суочити са физичком силом уколико се буду дрзнули да укину или модификују стамбено законодавство.¹⁵ Годину и по дана касније, у децембру 1922, ситуација је била још драматичнија због скорог истицања важности Закона о становима. Реторика је зато била много оштрија, а јавна демонстрација силе много агресивнија. Нервозно реаговање масе било је подгрејано полузваничним гласинама да примена законских одредби неће више бити продужавана, као што је до тада био случај. Неки станодавци су већ најавили заштићеним станарима нове, вишеструко увећане износе кирија од јануара 1923. Протест је започео окупљањем у Штибнеровој кафани (данашња Немањина 36, близу Славије), а затим је неколико стотина демонстраната прокрстарило центром града избацујући револуционарне слогане и претећи крвопролићем и насиљем. Још за време скупа репортер *Политике* забележио је претњу станодавцима која је дошла од једног учесника: „Секира ће да ради! То да знају!“ Демонстранти су били нарочито узнемирени говорником који је истакао да ће након укидања законске заштите цене закупа бити пет или шест пута више. Као одговор на ову могућност, један демонстрант је поручио: „Ни марјаша им нећемо дати више од 1. јануара!“¹⁶

Немири и протестна окупљања су престали тек након званичног тумачења закона које је дошло од Министарства иностраних послова. Наиме, закон који је донесен претходне 1921. године прописивао је да систем контролисаног закупа остане на снази до 31. децембра 1922. Та одредба је требало да буде примењена али само у случају споразумног раскида уговора о закупу или споразумног увећања износа закупа. Сасвим је било разумљиво да већина закупаца који су уживали статус заштићених станара неће ни у ком случају прихватити споразумно повећање закупнине. Нови закон предвиђао је арбитражу за случај када не може да се дође до међусобног договора између страна у спору. Радило се о тзв. *стамбеним властима* које су

15 „Протест кираџија“, *Политика*, бр. 4725, 21. јун 1921.

16 „Буран збор кираџија“, *Политика*, бр. 5278, 1. јануар 1923.

биле предвиђене на нивоу локалне самоуправе. Иако опуномоћене од извршних власти, ове *ad hoc* институције имале су прерогативе судских власти. Стамбене власти су, иначе, биле озлоглашене због корупције, неефикасности и дугог трајања судског поступка. Узевши све ово у обзир може се закључити да је систем контролисаног закупа готово без икаквих битних промена наставио да функционише и након 1. јануара 1923. Овај пример указује на снагу јавног притиска на институције коју је демонстрирала организација купаца. Да су били у стању да наставе са кампањом притиска на органе власти, много тога би у њиховом правном статусу и свакодневним проблемима могло да буде решено, а преговарачка позиција њиховог удружења могла је да буде додатно оснажена.

До оваквог развоја прилика, међутим, није дошло. Показало се да су кираџије биле интересно солидарне само у тренутку када је претила опасност да њихова основна права буду суспендована. Оног тренутка када је постало јасно да њихов статус заштићених станара неће бити угрожен, они су у потпуности изгубили заинтересованост за организовано деловање. Само неколико месеци после поменутих драматичних демонстрација на којима се претило секирама и крвопролићем, асоцијација кираџија није била у стању да одржи ни редовну годишњу скупштину због незнатно малог броја учесника који су се појавили.¹⁷ Иако организација није била у стању да континуирано и редовно одржава своје активности, она је макар била способна да у сваком тренутку хитне потребе подигне и изведе своје присталице на улицу. То се поновило у јуну 1924. када је удружење станара-купаца организовало велике демонстрације против најављених промена у закону о становима. У домену интересног окупљања значајно је поменути да је ове демонстрације станара подржавала и главна асоцијација државних чиновника у Краљевини СХС.¹⁸ Главне одредбе закона остале су и даље на снази, доприносећи тиме већ поменутој апатији и разочарању у редовима организованих кућевласника.

Гласило асоцијације београдских станара-купаца *Кираџија* било је основано у априлу 1921, а последњи примерак штампан је априла следеће године. Свеукупно, изашла су четири броја, значи по два примерка годишње. Нажалост, у архивама и библиотекама Репу-

17 Неуспешно окупљање станара десило се 24. јуна 1923. Видети више у: „Кираџијска скупштина“, *Цицварићев београдски дневник*, 7. јули 1923.

18 „Протестни збор кираџија“, *Политика*, бр. 5732, 7. април 1924.

блике Србије сачуван је свега један примерак овог часописа (бр. 2 од 30. априла 1922). И поред овако ограниченог узорка, скрупулозном анализом садржаја долази се до релевантних података о структури организације и о главним захтевима интересне групе станара-кирајџија. Тако се на насловној страни, као уводни текст уредништва појављује домишљата одбрана и оправдање система државне интервенције на тржишту стамбеног закупа. Аутор текста је председник асоцијације, већ поменути Светолик Гребенац. У уводнику он се подсмева ламентацијама кућевласника због повреде њиховог права својине. Позивајући се на рестрикције које регуларно постоје у другим доменима економије, Гребенац указује на оправданост државне интервенције у стамбеним односима:

„Својом интервенцијом у овом питању држава само прописује кућевласницима услове под којима могу шпекулисати са својим становима, онемогућавајући им неморалну и несолидну шпекулацију. Такав поступак није рушење принципа приватне својине. Јер, када држава прописује занатлији под којим ће условима моћи обављати свој занат, фабриканту под којим условима може фабриковати, новчаним заводима и другим зеленашима по коликом интересу могу давати новац на позајмице, – онда може и мора прописивати кућевласницима под којим условима и у ком обиму смеју и могу давати у закуп своје зграде за станове и друге потребе.“¹⁹

Станари, попут станодаваца, инсистирају на афирмативном и друштвено прихватљивом контексту своје друштвене улоге, којим би се оправдао њихов привилеговани статус заштићених станара. Према Гребенцу, државна интервенција у стамбеним односима је утолико више оправдана што се примењује у корист „радне стваралачке масе“, а против „мале групе банкара, великих трговаца, рентијера и зеленаша разне сорте“ која „не ствара ништа“ и која је „врло велики терет свакој држави и јака сметња прогресу и култури“.²⁰

Треба поменути да је гласило кирајџија исказивало ксенофобију према „придошлицама“ веома сличну оној коју су неговали њихови противници из асоцијације кућевласника. У једином сачуваном примерку њиховог гласила на неколико места се помињу „ратни профитери“ из бивших аустроугарских провинција. Наводно, када не би било система контролисане закупнине, само би они били

19 Светолик Гребенац, „Оправданост државне интервенције“, *Кирајџија*, бр. 2, 30. април 1922.

20 Исто.

у стању да плате закупнине које би тражили станодавци. Београд би у том случају остао без сопствене интелектуалне и радне снаге, која би била замењена „страним елементом“.²¹ Чини се да се оваква реторика готово подразумевала за сваку интересну групу узимајући у обзир размере послератне друштвене и економске кризе и егзистенцијалних проблема са којима се становништво суочавало.

У контексту односа између супротстављених интересних група у Југославији треба поменути један својеврстан куриозитет. Наиме, новембра 1925. године Савез станара (кирајџија) и Савез станодаваца Краљевине СХС издали су зајенички апел који су упутили министру социјалне политике. У документу се Министарство позива да убрза изградњу јефтиних радничких станова и зграда за државна надлештва, која су у то време била још увек смештена у становима који су реквизицијом одузети од приватних лица. Државне власти се позивају и да наметну обавезу да банке, осигуравајућа друштва и други приватни заводи изграде станове за своје раднике.²²

Овај пример показује да су интересне групе у својој жељи за успостављањем ширег друштвеног консенсуза отворене за сарадњу чак и са непосредно супротстављеним интересним групацијама. Труман је наводио сличне случајеве непринципијелних коалиција којима су приступале интересне групе у САД-у. Тако су, рецимо, удружења присталица подизања социјалних станова ступала у савезе и добијала подршку и од представника радничких удружења и синдиката, али и од истакнутих предузетника у грађевинском сектору који су били огорчени противници радничких синдиката.²³ У чехословачком случају који ће бити анализиран у наставку текста забележен је готово пресликан модел таквих широких коалиција наизглед супротстављених интересних група.

„Дерикожје“ против „расипника“ у Бугарској

Бугарска асоцијација станодаваца основана је у јулу 1918, када је на оснивачкој скупштини изабран председник удружења и персонални састав њених административних тела. Између јула и децембра 1918, органи удружења одржали су око 20 јавних скупова на којима

21 „Рушење Београда. Политички значај“ и „Збор на Врачару“, *Кирајџија*, бр. 2, 30. април 1922.

22 „Заједнички радови кућевласника и кирајџија“, *Дом*, бр. 25, 6. децембар 1925.

23 Truman, *n. d.*, 510.

су од власти тражили укидање система контролисаног стамбеног закупа. Када су њихови бројни апели и протестне ноте упућене локалним и централним властима завршили неуспехом, удружење се окренуло консолидовању своје позиције у широј друштвеној формацији власника некретнина.²⁴ Попут њихових „колега“ у југословенској асоцијацији станодаваца, они покушавају да успоставе савез или барем јединство интереса са другим категоријама сопственика како би на тај начин оснажили своју преговарачку позицију према властима. Значајно је напоменути да су не само аргументи већ и основна семантика ове аргументације били готово идентични реторици коју су користили у овом домену југословенски станодавци. То се рецимо види у њиховом „упозорењу“ земљопоседницима да држава наводно планира увођење рестрикција и у области својине над земљопоседима.²⁵

Вероватно са намером да изрази „солидарност“ свих поседника некретнина у Бугарској, орган кућевласника *Домоприитежател* је од 1920. излазио као *Собственик*, „орган уједињених поседника“. Тренутак је био повољан будући да је земљораднички кабинет Стамболиског управо најавио одузимање земље од великих поседника и њену правичну дистрибуцију мање имућним сељацима. На основу расположивих извора није могуће утврдити да ли је до уједињавања ове две интересне групе заиста дошло или се овај покушај завршио на формалним изразима солидарности као у југословенском случају. На великој скупштини власника некретнина у Бугарској, која је одржана 5. фебруара 1922, једна од усвојених одлука била је да се даље ојача сарадња са асоцијацијом земљопоседника.²⁶ Рекло би се, на основу ове одлуке, да су земљопоседници и рентијери и даље заступали своје интересе одвојено.

Код чисто организационих питања бугарска асоцијација станодаваца је улагала велики напор у окупљање и држање на окупу својих присталица. *Домоприитежател* доноси у децембру 1918. да је до тог тренутка свега 1.000 од 15.000 софијских кућевласника било организовано, тј. били су чланови асоцијације.²⁷ До 1922. удружење

24 „Отчет за административната дейност на сдружението, 17 јули – 12 јануари 1919“ [Извештај о административном деловању удружења за период, 17. јули 1918 – 12. јануар 1919], *Домоприитежател*, бр. 6, 30. јануар 1919.

25 „Какво ни предстои“ [Шта нас очекује?], *Домоприитежател*, бр. 9, 15. март 1919.

26 „Общо редовно събрание“ [Редовна генерална скупштина], *Собственик*, бр. 1/2, 1. март 1922.

27 „Към домопритежателите“ [Станодавцима], *Домоприитежател*, бр. 2, 9. децембар 1918.

је удвостручило број присталица учлањивањем станодаваца из читаве Бугарске.²⁸ У асоцијацији су се непрестано жалили да је ово био само мали проценат стварног броја рентијера у земљи.

Стално указивање на расипнички и растрошни живот заштићених станара, једно је од општих места у писању органа бугарских кућевласника. Они су били згрожени чињеницом да „економско слабији“ станари редовно посећују софијске кафане, посластичарнице, позоришта и биоскопе.²⁹ Штавише, неки од њих су трошили новац на путовања и на такве „екстраваганције“ као што су приватни часови и часови виолине за њихову децу.³⁰ Часопис је уобичајено успостављао контраст примера растрошности заштићених станара и наводне беде и патњи у којима су живели кућевласници лишени основних прихода.³¹ У неколико наврата часопис је доносио „репортаже“ о случајевима где су заштићени станари били имућнији и имали веће приходе од станодаваца.

Међу различитим категоријама повлашћених станара, бугарски станодавци су, попут својих југословенских колега, били нарочито огорчени на занатлије и трговце.³² И овде имамо једну скоро истоветну линију резонувања. За бугарске станодавце је, наиме, било несхватљиво да они који су заправо били најодговорнији за поскупљење цена животних намирница и услуга на тржишту и који су уживали готово неограничену слободу убирања профита, буду истовремено заштићени од стране стамбеног законодавства. „Сви ти безвредни пиљари, посластичари, халваџије, кафеџије итд. посташе милионери, док кућевласници гладују“, писао је *Домопритежател* у фебруару 1919.³³ Нетрпељивост између ових интересних група изашла је на видело у полемичком чланку који је сарадник *Домопритежателя*, извесни Д. Тончев, написао као одговор на текст познатог бугарског економисте Петра Габеа објављен у софијском дневнику *Зарја* (Зарја). Габеов текст био је наклоњен стамбеном законо-

28 „IV годишнина“ [Четврта годишњица], *Собственик*, бр. 1/2, 1. март 1922.

29 „Как се построи днешна София“ [Како је изграђена данашња Софија], *Домопритежател*, бр. 1, 2. децембар 1918.

30 Д. Тончев, „Аномалии“ [Аномалије], *Домопритежател*, бр. 6, 30. јануар 1919.

31 Д. Тончев, „Причините за увеличението за наемите“ [Разлози за увећање станарине], *Домопритежател*, бр. 4, 28. децембар 1918.

32 „Кои са истинските кождери“ [Ко су праве дерикоже?], *Домопритежател*, бр. 8, 1. март 1919.

33 „Поквара от горе“ [Корупција одозго], *Домопритежател*, бр. 9, 15. фебруар 1919.

давству, а Тончев је у својој критици нарочито нагласио незаслужени привилеговани статус који су уживале занатлије и трговци у својству заштићених станара:

„Рат је учинио ове људе аристократама, са торбама препуњеним новчаницама.[...] Са толико расположивог новца њихов укус је постао префињенији и они су желели да учине своје станове раскошним. Ако не верујете господине Габе, дођите код нас да видите дроњаваог обућара који још увек станује у сутерену, који је купио око новогодишње ноћи намештај у вредности 6.000 лева, само зато да би га сместио у подрум! Треба да видите да је поручио више од 10-15 врста различитих деликатеса: прасетине, јагњетине и ко зна чега не још; да видите да ни један једини пут није пропустио ‘Кнегињу Чардаша’;³⁴ да видите како не може да одоли да не плати 150 лева за кочије којима одлази из Софије са породицом за празнике; он плаћа 40 лева месечно за два часа виолине недељно за своју ћерку!”³⁵

Занимљиво је да су посећивање позоришта наводили као врхунац раскалашности и чехословачки станодавци.³⁶ Њихове југословенске колеге помињу такође одласке код фризера, посећивање биоскопа и бањских одмаралишта, као и организовање кућних забава.³⁷ Једина категорија купаца станова за коју су бугарски станодавци имали извесног разумевања били су државни чиновници. Наводно, само су они и станодавци били жртве хаотичног инфлаторног кретања цена у земљи.³⁸ Марта 1922, у званичном обраћању властима, бугарски станодавци су тражили да систем контролисаног закупа буде примењен искључиво на државне чиновнике; закупци свих других социјалних група требало је да плате неограничени износ ренте по тржишним условима.³⁹

34 Оперета мађарског композитора Емериха Калмана (Emmerich Kálmán) „Кнегиња Чардаша“ (буг. Царицата на чардаша, нем. Die Csárdásfürstin) била је у то време популарна у Бугарској.

35 Д. Тончев, „Аномалии“ [Аномалије], *Домопритежател*, бр. 6, 30. јануар 1919.

36 „Komunistický ráj“ [Комунистички рај], *Дотоп*, бр. 35, 26. август 1922.

37 Ови написи излазили су уобичајено у рубрици „Удружењу власника зграда и земљишта“. Видети ову рубрику у бројевима: *Дом*, бр. 24, 22. јун 1924 и бр. 28, 20 јул 1924.

38 „Поквара от горе“ [Корупција одозго], *Домопритежател*, бр. 9, 15. фебруар 1919.

39 „По повод новия законопроект за жилиштната криза“ [Поводом новог закона о стамбеној кризи], *Собственик*, бр. 3, 15. март 1922.

У идеолошком смислу, софијски станодавци су непрестано протествовали против „незаконитих“ ограничења која су била наметнута њиховом уживању сопственог права својине. Они су се позивали на свечане уставне прокламације и стриктне законске прописе којима су ова права установљена као неприкосновена. У једном тексту објављеном у *Домоприитежителу* позивају се на чувеног француско-швајцарског идеолога либерализма Бенжамена Констана и његове рефлексије о конституционализму. Предлог решења стамбене кризе који су нудили станодавци био је једноставан. По њиховом виђењу, све аномалије постојећег система превазишле би се укидањем државне интервенције у домену стамбених односа. Ако држава жели да постане социјално одговорна, то не треба да буде на њихов рачун. Ако држава жели да помогне сиромашним слојевима становништва, треба да то чини исплатом социјалне помоћи или системом субвенција за различите социјалне потребе. Ако држава жели да удружи свој административни персонал, нека то учини у својим зградама или специјално сазиданим „касарнама“ како их називају бугарски станодавци. Уосталом, систем контролисаног стамбеног закупа је антисоцијалан јер одржава непотребно велики број придошлица у градским срединама. Укидањем овог система, вишак градског становништва био би принуђен да се врати на село и да тамо буде од неке користи за друштво.⁴⁰

Чини се да софијски закупци тј. заштићени станари дуго нису показали занимање да се интересно удруже и да почну да пропагирају свој програм и да заступају своје интересе. Први примерак њиховог гласила *Наемател* [Закупац] појавио се тек у октобру 1922, седам година након што је систем контролисане ренте уведен у Бугарској. Закашњење у стварању сопствене организације може се објаснити чињеницом да су интересе подстанара, као и у Југославији, заступале партије леве оријентације. След догађаја је сличан у обе државе: комунисти, који су преузели масовност подршке од социјалиста, већ су током 1920. и 1921. мерама државне репресије били у целости маргинализовани и потиснути у илегалу. С друге стране, организовани станари-закупци схватили су да, с обзиром на бројност своје интересне групе, и сами могу успешно да бране своје интересе пред властима. Основна преокупација њихове организације, као што се могло и претпоставити било је продужење рока важења примене стамбеног законодавства и система контролисаног закупа.

40 Др Наум Јанчев, „Жилиштният въпрос“ [Стамбено питање], *Домоприитежител*, бр. 3, 26. децембар 1918.

Баш као и у југословенском случају, иницијатива за стварање самосталне организације софијских станара дошла је у тренутку када су, крајем 1922. године, градом почеле да колају прве гласине да ће стамбени закон бити укинут. То је убрзало припреме за оснивање организације. По питању економске рачунице која је стајала иза наводне штете коју подносе станодавци, бугарска асоцијација станара нудила је једноставан обрачун „профита“ и „штете“ коју су ови „дебелокошци и богаташи“ претрпели током рата.⁴¹ Станари су подсећали шта се дешавало са већином хипотекарних (стамбених) кредита током ратне и поратне инфлације, која је многоструко умањила реалне износе главнице и камата; станодавци су ове износе плаћали у номиналном износу који је био закључен у прединфлаторним временима. Станари су резоновали да се од некретнина које су стечене добрим делом као нека врста екстра-профита не могу убирати неограничени профити од ренте.

Станари су такође подсећали и на своје заслуге и на свој допринос који је уграђен у вредност стамбеног фонда. Они су, наиме, као порески обвезници и кроз плаћање градских такси допринели подизању комуналне инфраструктуре (канализација, осветљење, попличавање улица). Боља градска инфраструктура још је додатно повећала цену некретнина које су власници, захваљујући инфлацији, „стекли“ по многоструко нижој цени од реалне. Асоцијација станара-закупаца била је мишљења да би било неправедно да једино станодавци убиру зараду од свих ових унапређења градске инфраструктуре за коју су сви грађани дали свој допринос.⁴²

У Бугарској, као и у Југославији, законодавству које је узимало у заштиту закупце истицало је важење крајем децембра 1922. Стога се може упоредити како су интересно организовани станари реаговали у ове две земље. Први утисак је да су протести и јавни притисак асоцијација станара били много агресивнији у Београду. Бугарски закупци издали су протестну ноту и одржали протестни скуп у сали градског биоскопа – и то је било све. Протестанти су били мирни, ништа налик београдском маршу и позивима на насиље није забележено у софијском случају.

41 „Незаслужени венцехваления“ [Незаслужени хвалоспеви], *Наемател*, 4. новембар 1922.

42 „Чорбациска сметка“ [Богаташка рачуница], *Наемател*, 4. новембар 1922.

*Станодавци против закупаца,
закупци против подзакупаца у Пољској*

Удружење варшавских „закупаца и подзакупаца“ било је у потпуности организовано тек у мају 1923. Већ у називу организације видљиво је присуство значајне категорије станара који су у пољским градовима живели у подзакупу. Подзакуп, као форма ефикаснијег коришћења великих станова, напредовао је са погоршањем стамбене кризе током и после рата. Поред општих интереса закупаца и подзакупаца, који су се односили на пролонгирање примене заштитног законодавства, ове две друштвене групе биле су у раскораку, па чак и супротстављене по многим питањима стамбене свакодневице. Ипак, асоцијација позива на јединство и на збијање редова против „неоправданих“ захтева станодаваца и то је главни тон манифеста који је објављен као уводник у првом броју њеног гласника *Локатор* (Подстанар).⁴³

У уводнику се закупци и подзакупци позивају на солидарну акцију против станодаваца „који су веома утицајни и који ни за тренутак не престају да мисле како да изврдају примену стамбеног законодавства“. *Локатор* прихвата да је било много пропуста и мањкавости у том законодавству, али и као такво оно је пружало сигурну заштиту станарима. У поменутом уводнику, укидање система контролисаних рената било је виђено као најстрашнији могући исход по организоване станаре. Ево како је у манифесту организације насликан такав сценарио:

„Када се слободна трговина извргне у слободну експлоатацију, слобода рентирања станова претвориће се у најобичнију изнуду и из тог разлога она се не може дозволити. Правни систем заштите станара мора бити сачуван, по сваку цену, без обзира што његова садашња форма пружа многе могућности за злоупотребе и заобилажење прописа.“⁴⁴

На основу каснијег писања *Локатора* може се закључити да је полазишна замисао о солидарном наступу закупаца и подзакупаца била крајње нереална. Наиме, интереси ове две групе били су у толикој мери супротстављени да је између њих долазило до бројних сукоба, а забележен је и један случај убиства проистекао из неподношљиве свакодневице њихових односа. Штавише, у појединачним

43 „Z czym idziemy“ [Куда идемо], *Lokator*, бр. 1, 1. мај 1923.

44 Исто.

случајевима закупци су деловали у споразуму са станодавцима против интереса подзакупаца.⁴⁵ У оквирима задатог система контролисане стамбене ренте ове две интересне групе (закупци и подзакупци) биле су супротстављене отприлике онако како су при редовним околностима били супротстављени интереси станодаваца и закупца.

У области организационих питања треба поменути стално настојање пољских удружења, која су имала седишта у различитим деловима бивших аустријских, руских и немачких земаља, да се уједине у једну организацију. На званичном нивоу, иницијативу је коначно покренула организација у Познању, септембра 1923, а уједињење свих покрајинских организација проглашено је на скупштини која је одржана 6. и 7. октобра 1923. у Варшави. Овој скупштини присуствовали су представници организација закупца и подзакупаца из читаве земље. Нова организација названа је Свепољски савез закупца и подзакупаца, чији је главни орган постао варшавски *Локатор*. На његовој насловној страни од тог тренутка стоји назив удружења на националном нивоу.⁴⁶

Готово истовремено са оснивањем савез је започео координисану јавну кампању на државном нивоу. Активности организованих станара укључивале су протестне скупове који су организовани широм земље. Слично бугарском и југословенском примеру, стварање пољске асоцијације станара може се довести у најнепосреднију везу са припремом измена заштитног стамбеног законодавства. Новооснована асоцијација усмерила је своје активности ка модификовању нацрта стамбеног закона који се у то време појавио у јавности. Наводно, прве успешне преговоре са властима представници организованих станара су обавили већ две недеље након оснивања Свепољског савеза.⁴⁷

У почетку *Локатор* је излазио два пута месечно, али од септембра 1923. излазио је као месечник. У чисто журналистичком

45 „Lokatorzy przeciw sublokatorom“ [Закупци против подзакупаца], *Lokator*, бр. 15, (јун 1924); „Z prasy Warszawskiej“ [Из варшавске штампе], *Lokator*, бр. 3, 3 јун 1923. *Локатор* је информацију пренео из чланка „Smutny los sublokatorów. – Projekt zabezpieczenia ich praw“, *Przegląd wieczorny*, 23. мај 1923.

46 „Dobra nowina. Lokatorzy z całej Polski łączą się w jedną gromadę“ [Добра вест. Закупци из читаве Пољске спајају се у једну групу], *Lokator*, бр. 9, (октобар 1923); „Na nowej drodze. Zjednoczenie organizacji lokatorskich całej Rzeczypospolitej“ [На новом путу. Уједињење свих станарских организација широм Републике], *Lokator*, бр. 10, (новембар 1923).

47 „Pierwsze kroki“ [Први кораци], *Lokator*, бр. 10, (новембар 1923).

смислу, примећује се да је уредништво листа значајну пажњу посвећивало драматичним случајевима када су власти присилно иселјавале станаре. Брутална примена полицијске силе и емоционалне реакције станара који очајнички покушавају да сачувају кров над главом често су навођене на страницама *Локатора*.⁴⁸ Ови узнемирујући описи свакако су доприносили мобилисању станара-закупаца за солидарну акцију.

Занимљиво је да су у домену обрачуна ратног профита и штете коју су станодавци претрпели у ратном и послератном периоду, пољски станари-закупци реаговали готово истоветно као и њихове колеге у Бугарској. Према писању *Локатора*, станодавци су барем по два основа профитирали због хиперинфлације. Њеним деловањем су биле обезвређене њихове обавезе на име хипотекарних (стамбених) кредита, али и износи пореза на непокретности који су дужни да плаћају. Све у свему, организовани пољски станари сматрали су да су станодавци искључиво профитирали у датим околностима у читавом периоду од 1914. до 1924.⁴⁹

После неколико месеци истраживања у пољским библиотекама и Архиву нових докумената (*Archiwum Akt Nowich*) у Варшави, пољска асоцијација станодаваца остаје и даље најслабије истражени део проблематике којом се бави овај чланак. Одломци њихових званичних саопштења и резолуција доступни су непосредно и посредно кроз коментаре и реакције који су долазили из редова организованих станара. Од нарочитог значаја су званична саопштења станодаваца која је верно преносио *Локатор*. Такав навод доступан је поводом расправе о нацрту стамбеног закона у 1924, када се удружење станодаваца отвореним писмом обратило посланицима Сејма: „Реците нам господо посланици Високог Сејма, да ли постоји цивилизована земља у којој би коруптивна трговина са туђом имовином била озакоњена без икаквих обзира; пренос власничких права, без знања и насупрот воље власника, у временски неограничени закуп са људима са којима он није закључио никакав уговор. Реците нам, да ли постоји земља у којој би такво ванредно законодавство имало неограничену валид-

48 „Na bruk“ [На плочник], *Lokator*, бр. 6, 16. јул 1923; „Orgje pod osłoną ‘prawa’ 14 studentów wyrzuczono na bruk, aby paskarze mieli się gdzie bawić“ [Оргје под заштитом `закона`. 14 студената је избачено на улицу да би профитери имали где да се забављају], *Lokator*, бр. 7, 1. август 1923.

49 „Krzywda kamieniczników w cyfrach“ [Неправде станодаваца у бројкама], *Lokator*, бр. 13, (април 1924).

ност, изазивајући пропадање и рушење зграда које представљају једну трећину националног богатства. Изузев бољшевичке Русије, само још Пољска пружа сличан приказ.“⁵⁰

Из наведеног се може видети да је основни правац резоновања пољских станодаваца био истоветан тезама које су заступале њихове колеге у Југославији и Бугарској. Поред принципијелних приговора против нарушавања власничких права и незаконите трговине њиховом имовином, пољски станодавци су у отвореном писму упозоравали чланове Сејма и на још једну непредвиђену негативну последицу примене заштитног законодавства. Иако прокламована као политика која је у најбољем интересу сиромашних слојева, она је већ у знатној мери погоршала и тек ће у наступајућим годинама погоршати њихове услове живота. Неодржавање постојећих зграда и обесхрабреност инвеститора да улажу у нове грађевине, као непосредне последице стамбеног законодавства, убрзано су увећавали ефекте стамбене кризе. Неодржавање зграда осиромашених станодаваца доводи до неповољнијих хигијенских и здравствених услова у којима сиромашни слојеви друштва живе у Пољској.⁵¹

Неке информације о организацији пољских станодаваца могу се прибавити и из посредних опаски и реакција на њихове иницијативе и отворена писма јавности које налазимо на страницама *Локатора*. Ево једног таквог извора у којем видимо како организовани станари интерпретирају отворено писмо које су станодавци упутили горњем дому пољског законодавног тела:

„Поред ових отворено профитерских захтева, отворено писмо станодаваца припада жанру проповедања на тему непоштовања устава и неприкосновености права својине. [...] Све је то глупаво и смешно, нарочито ово инсистирање на уставу: устав каже ово... устав наређује оно... устав штити станодавце. [...] Устав мора бити свето писмо Нације и мора се поштовати. Додуше, станодавци још увек нису нација и уколико се већ позивају на устав требало би барем да покушају да се упознају са њим и да га разумеју. [...] Закон о заштити станара-закупаца не оспорава власничка права станодавцима, већ узима у заштиту станаре од експлоатације. С обзиром да су [тренутне] околности ванред-

50 „Jakże ci ludzie ciężko myślą! List otwarty kamieniczników do posłów Sejmowych“ [Како ови људи лоше размишљају! Отворено писмо станодаваца посланицима Сејма], *Lokator*, бр. 12, (март 1924).

51 Исто.

не, законодавство мора, такође, бити ванредно, а устав предвиђа такво законодавство.”⁵²

Сасвим је јасно да овакви извори више откривају о политичкој и интересној агенди станара-закупаца него о циљевима станодаваца, али опет у недостатку других извора, и овакве посредне информације представљају велику драгоценост. Наведени текст указује на велику сличност политичке реторике и начина заступања интереса у оквиру интересних организација станодаваца у све три анализирани земље.

*Чехословачка: заједнички скупови представника
станара и станодаваца*

Организација станодаваца у Чехословачкој почивала је на солидним основама бројних локалних огранака који су постојали на муниципалном нивоу у читавој држави. До марта 1922, ова организација израсла је у политичку партију са изразитим профилом организованих интересних група која је учествовала на локалним изборима у Чехословачкој. Овај чланак бави се организацијом чехословачких станодаваца искључиво у делокругу њених активности као интересних група; политички карактер и политичке импликације активности интересних група у четири земље биће предмет истраживања посебне студије која је у припреми. Званични орган чехословачких станодаваца био је недељник *Домов* (Дом), који је основан 1921. и који представља пример најпрофесионалније и најозбиљније уређивачке политике од свих званичних гласила која су разматрана у овом чланку.

Међутим, и поред тога што су написи у овом гласилу били на знатно вишем нивоу анализе и интерпретације, основни садржаји листа и главне преокупације аутора кореспондирани су онима које су објављивале новине организованих станодаваца у остале три земље које су предмет анализе. То се види у настојању чехословачких станодаваца да превазиђу бројчану инфериорност у односу на друге интересне групе. Попут бугарских и југословенских колега, у великом броју текстова они су покушавали да, обрачунавајући укупан број власника некретнина у Чехословачкој, представе себе као део утицајне и бројне друштвене групе. На истоветан начин су, дакле,

52 „Przebrała się miarka. Nowy list otwarty kamieniczników do Senatu” [Превршили су сваку меру. Ново отворено писмо станодаваца Сенату], *Lokator*, бр. 13, (април 1924).

уверавали себе и друге да у друштвеној реалности постоји заједница интереса власника зграда и свих категорија земљопоседника у држави. Према њиховој рачуници, која је била базирана на званичним подацима са националног пописа, било је око 1.930.000 власника некретнина. Када се узме да је просечан број чланова домаћинства у чехословачкој породици износио четири члана, организовани станодавци су доказивали да је око 7,7 милиона људи или више од половине укупног становништва Републике живело на сопственом поседу. Станодавци су сматрали да ове бројке треба користити као аргумент против раширеног мишљења да станодаваца није било више од 10 процената у чехословачком друштву.⁵³

Особеност настојања чехословачких станодаваца да увећају друштвену базу своје интересне групе огледала се у „приприкључивању“ свом табору неколико нових друштвених категорија које су, наводно, такође биле погођене применом система контролисане стамбене ренте. Тако су на њиховом великом јавном скупу у Прагу априла 1922. били присутни и „представници“ подзакупаца, грађана који су живели у неусловним становима, грађана који нису имали никаквог смештаја и грађевинских предузетника. Сви су они говорили против стамбеног законодавства истичући да су од њега имали користи само заштићени станари.⁵⁴

У још једном покушају да се легитимишу као део шире интересне групе, станодавци су се често у листу *Домов* представљали као „порески обвезници“, тј. као они који плаћају порезе. У овом контексту приказивали су се као део угледне друштвене групе којој припадају такође и земљопоседници, трговци, занатлије и индустријалци. Однос са малим занатлијама и трговцима био је најпроблематичнији. Иако би у неком ширем смислу станодавцима вероватно одговарао солидарни наступ са њима, у свакодневици стамбеног закупа њихови интереси су често били супротстављени. Ово се нарочито односи на занатлијске и трговинске радње које су биле у закупу, а на које су се односиле одредбе стамбеног законодавства. У њиховим односима често су до изражаја долазиле ове противречности. На пример, *Домов* је у новембру 1921. пренео да су представници Партије занатлија и трговаца у Оломоуцу изјавили да подржавају захтев станодаваца за уки-

53 „Veřejná schůze majitelů domů“ [Јавни скуп станодаваца], *Domov*, бр. 12, 25. март 1923.

54 „Veřejná schůze majitelů domů“ [Јавни скуп станодаваца], *Domov*, бр. 19, 8. мај 1922.

дање стамбеног законодавства. Извештавајући о догађајима у 1922. и 1933, међутим, орган станодаваца пренео је да су различите интересне групе трговаца и занатлија биле не само за продужење постојећег законодавства већ и за његово проширење на све локале и радње који су се користили за трговину и занатство.⁵⁵ Чини се из овога да су станодавци ипак имали више разлога за конфликт него сарадњу са овим друштвеним групама.

Једна од особености реторике и пропаганде станодаваца у Чехословачкој и Југославији односила се на често истицање стамбене ренте као неке врсте пензије за старе и онемоћале људе или животног осигурања које доспева за удовице и сирочад. Ово се нарочито односи на југословенске провинције у којима су механизми социјалног и пензионог осигурања били тек на самим почецима, тако да је улагање у непокретности намењене рентирању био једини начин да неко током живота осигура своје издржавање у старости. У Чехословачкој, а нарочито у чешким земљама, систем осигурања који је наметнула држава био је много више одмакао. Овде су станодавци истицали како су они сами себе осигурали, без икакве помоћи од државе; у листу *Домов* често су називали себе „самоосигураним“ истичући на тај начин друштвено прихватљив карактер њиховог рентијерског прихода.⁵⁶

Иако то није опште место, нити је уобичајено за ово гласило, у садржајима се ипак понегде наилази на примере ксенофобичног и шовинистичког писања. Попут њихових колега у Београду, чехословачки станодавци објашњавали су да ће даља примена стамбеног законодавства довести до пропасти домаћих предузетника и домаћег стамбеног капитала, који ће покуповати страни предузетници.⁵⁸ Међу различитим непожељним ненационалним елементима ауто-

55 „Z Přerova“ [Из Пшерова], *Domov*, бр. 14, 8. април 1922; „Schůze. Národní demokraté (živnostníci a obchodníci)“ [Скупови. Националне демократе. Трговци и бакалини], *Domov*, бр. 8, 24. фебруар 1923; „Různé zprávy“ [Miscellaneous], *Domov*, бр. 1, 6. јануар 1923.

56 „Otevřený list samoopojistěnců pp. ministrům spravedlnosti, financí a sociální péče“ [Отворено писмо самоосигураних грађана господи министрима правде, финансија и социјалне бриге], *Domov*, бр. 16, 22. април 1922; „Surový státní bolševismus v Republice Čsl. vítězí. Zákon o ochraně 'volebního materiala' – zotřen“ [Брутални државни болшевизам влада у ЧСР. Закон о заштити `гласачког материјала` је пооштрен], *Domov*, бр. 14, 8. април 1922.

57 „Veřejná schůze majitelů domů“ [Јавни скуп станодаваца], *Domov*, бр. 12, 25. март 1923.

ри текстова у листу *Домов* су нарочито фокусирани на Јевреје, окривљујући их за највећи део недаћа које је донела послератна економска политика чехословачке државе.⁵⁸

С друге стране, видљиво је настојање да међусобни односи непосредно супротстављених интересних група буду што је могуће више толерантни. Из неколико написа у листу *Домов* види се да су представници станодаваца веома често позивани на јавна окупљања организованих станара. У априлу 1922, у општини Хусовиц, у близини Брна у Моравској, социјалистички посланик Франтишек Лангр је организовао окупљање станара коме је присуствовао и представник супротстављене организације станодаваца, извесни господин Балак. Иако је уредништво листа навело да су неки од окупљених станара били непристојни и показивали знаке агресије према Балаку, он је ипак успео да заврши излагање у коме је бранио становишта своје организације.⁵⁹ Барем у једном забележеном случају, наиме, у марту 1922. у Прагу, сукобљене асоцијације станара-закупаца и станодаваца одржале су заједнички јавни скуп. Од 284 учесника догађаја, око једне четвртине су били станодавци, који су тако представљали мањину на поменутом скупу. Атмосфера сигурно није била најпријатнија, и учесници догађаја, нарочито станодавци, сигурно се нису осећали најбоље, али и овај догађај се завршио без икаквих инцидентата.⁶⁰ Из онога што је познато о степену острашћености односа супротстављених страна у Југославији, Пољској и Бугарској, оправдана је сумња да би у овим земљама некакав сличан догађај са заједничким учешћем станара и станодаваца могао бити организован.

Закључак

Анализа интересних група у овој студији на најнепосреднији начин показује размере друштвених и економских поремећаја које је у југоисточној и источној средњој Европи изазвао Први светски рат. Конвенционална правила тржишне економије и уобичајени односи између друштвених група који су владали пре 1914. нису више постојали или нису више могли да делују у пракси. У послератној хаотичној реалности, настајао је један нови друштвени систем, који

58 „Co je to za národ“ [Шта то значи за нашу нацију?], *Domov*, бр. 16, 22. април 1922.

59 „Dopisy. Z Husovic“ [Дописи. Из Хусовица], *Domov*, бр. 15, 15. април 1922.

60 „Schůze. Svaz nájemníků a podnájemníků“ [Скупови. Асоцијација закупца и подзакупаца], *Domov*, бр. 12, 24. март 1923.

није био функционалан по себи, већ је почивао на непрестаном конфликту и конфронтацији интереса. Основна јединица организације у том новом систему биле су организоване интересне и професионалне групе. Уместо индивидуалних права која су гарантована појединцу, интересне групе инсистирале су на колективним правима; уместо индивидуалних уговора, између заинтересованих страна на тржишту све више су у употребу улазили колективни уговори. Дошло је ново доба у којем се, према гласилу чехословачких станодаваца, „сви, укључујући чак и бабице у породилиштима“ организују у интересне групе.

Супротстављене интересне групе заступале су интересе апелујући на масовну подршку присталица и истовремено вршећи притисак на државне органе на различитим нивоима власти. У ту сврху, они су покретали гласила, истицали пропагандне поруке на плакатима и организовали јавне скупове. Са намером увећања друштвене базе из које су добијале подршку интересне групе су прибегавале савезима и (не)принципијелним коалицијама са другим интересним групама. У нашем случају, организовани станодавци су очајнички покушавали да остваре савез са различитим категоријама земљопоседника, тзв. пореских обвезника, грађевинских предузетника и – чак са подзакупцима и грађанима који нису имали смештај. Супротно овим настојањима, константно су били сукобљени са асоцијацијама станара-закупаца, радника и државних чиновника, који су најчешће били у статусу „заштићених станара“. Под датим околностима, било је очекивано да трговци и занатлије подрже захтеве станара-закупаца, нарочито када се то односило на ограничења у домену закупнине над локалима и радњама које су они држали у закупу. Ипак, такве необичне коалиције биле би готово незамисливе пре државне интервенције у односе унутар тржишта стамбеног закупа.

Свим интересним групама је заједничко да у реторици и аргументима покушавају да представе своје интересе као друштвено прихватљиве и, штавише, корисне за друштво као целину. Најагресивнију реторику и најмање толеранције у односу на супротстављене интересне групе показале су организације станодаваца и станара-кираџија у Југославији. С друге стране, чехословачки модел односа између организованих станара и станодаваца пружа потпуно другачији пример међусобних односа који је укључивао чак и организовање заједничких скупова представника организованих станара и станодаваца. Изрази ксенофобије и антисемитизма провејавају

кроз јавну реторику проучаваних интересних група и они указују на корене процеса који ће се касније током 30-их година прошлог века убрзано развијати.

Извори и литература

Новине

1. *Дом*, једно време излазио као *Наш дом* (Београд)
2. *Домоприатежател*, од 1922. *Собственик* (Софија)
3. *Дотон* (Праг)
4. *Кирајџија* (Београд)
5. *Lokator* (Варшава)
6. *Наемател* (Софија)
7. *Политика* (Београд)
8. *Цицварићев београдски дневник* (Београд)

Литература

1. Милетић, Александар Р. „Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи, 1914–1938“. *Токови историје* 3/2013, 109–141.
2. Miletić, Aleksandar R. „Housing Disputes in East-Central and South-east Europe 1918–1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia“. *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities (1900–1923)*, edited by A. Lyberatos and Chr. Hadziiosif. Irakleion: Crete University Press, 2013, 79–97.
3. *Truman, David The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*. New York: Knopf, 1951.

Summary

Aleksandar R. Miletić
Institute for Recent History of Serbia

Landlords vs. Tenants, 1918–1928. Housing Rent Control System and the Organization of Interest Groups in Southeast and East-Central Europe

Abstract: This comparative study deals with the dynamics of the development of housing landlords' and tenants' interest groups in Bulgaria, Yugoslavia, Czechoslovakia and Poland during the first decade after the WWI. It analyses the internal structure of these associations, their official organs, public meetings and particularities of the ways in which they were advocating their interests. Particular attention is given to their relationship with other organized interest groups in their respective societies.

Key words: interest groups, association of housing tenants, association of housing landlords, rent control system, Southeast Europe, East-Central Europe, 1918–1928

A considerably long-term application of the state emergency measures contributed to an extremely tense situation in housing relations, primarily between landlords and tenants. The state's prerogative to requisition "unaccompanied housing units" or to fix rent levels caused disputes and conflicts between the two parties in their everyday communication. These disputes acquired a new dimension and a higher level of elaboration when the interests of the involved parties were articulated by their official organizations, which existed in all countries under review. Both tenants' and proprietors' associations issued their own newspapers, circulated propaganda material, and organized public gatherings, and sometimes even held rallies. While the proprietors' associations stood for the old principles of the inviolability of private ownership and the full freedom of contract, the tenants' associations appealed for a prolongation of the state of emergency in the housing domain. Due to

their numerical advantage and the new era of mass-politics, the latter were in a more favorable position to influence politics.

In broader social terms, exciting dynamics was set in motion by state involvement with what was supposed to be market mechanisms of regulation. Since to a large extent there was no market any more, necessary adjustments were to be made by the state itself. As a result, during the post-war turmoil, collective bargaining and interest group lobbying replaced previous concepts of liberalism. In a vacuum left by the retreat from a market economy, all these interest groups tried to achieve the most favorable position. Moreover, a completely new interrelation between state, society, and economy came about as a result of the war's impact and general enfranchisement, which opened the door for mass participation in politics throughout Eastern Europe and for a specific interplay between the state, economy, and society that was taking place.

The study of the housing interest groups, associations and political parties reveal the extent of the upheaval and disorder caused by First World War. The conventional market rules and accustomed interrelations between social groups did not exist, or did not function any more. Amidst the general confusion, the particular interest groups tended to become basic units of a new system, based on conflict rather than functionality. A new age arrived when, according to the Czechoslovakian landlords' organ *Domov*, "everybody, including even midwives" were "organizing themselves" into interest groups.

The organized landlords for instance were confronted with organized tenants, but also with state employees and workers, and even with organizations of merchants and craftsmen who all benefited from rent restrictions. On the other hand, in order to strengthen their position they were trying hard to obtain support from other proprietors, taxpayers, entrepreneurs from the construction sector, and even from subtenants and people without accommodation. Under the circumstances it was expected that tradesmen would support tenants' claims, especially when these applied to the rent restrictions on their own (rented) premises. Yet, such unusual coalitions would certainly be unimaginable for the situation before the state became involved with housing tenancy issues.

УДК 332.021.8(497.1)"1918/1933"
338.45.01(497.1)"192/193"
33:929 Дунђерски Ђ.

Оригиналан научни рад
Примљен: 7. 7. 2016.
Прихваћен: 2. 8. 2016.

Јелена РАФАИЛОВИЋ
Институт за новију историју Србије
jrafailovic@hotmail.com

Аграрна реформа и индустријализација у Краљевини СХС – студија случаја поседа Ђорђа Дунђерског*

Апстракт: Утицај аграрне реформе на индустријализацију у Краљевини СХС јесте тема која отвара широке могућности за анализу и истраживање. Наш рад представља студију случаја два индустријска предузећа на поседу Ђорђа Дунђерског преко чијих историјата се анализира утицај аграрне реформе на привреду. Приказана је производња у предузећима и њихово деловање у склопу поседа до средине 30-их година. Тиме је на посебном случају расветљено неколико феномена економског развоја Краљевине СХС као што су: питање аграрне реформе и могућност изузећа од ње, питање односа пољопривреде и индустрије, односно структурне трансформације поседа и сходно томе развоја привреде.

Кључне речи: Краљевина СХС, велики посед, аграрна реформа, пољопривреда, индустријализација, Ђорђе Дунђерски, Кулпин, творница конзерви Д.Д., Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе

Увод

Улога пољопривреде у привредном развоју јесте тема која од педесетих година двадесетог века заокупља економске и друштвене мислиоце. Резултати њихових промишљања и истраживања су по-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

казали да пољопривреда представља извор непресушне радне снаге, ресурса, сирових материјала и трансфера вишкова ка индустрији. Основни услов за овакву улогу у развоју привреде јесу инвестиције и технолошки напредак пољопривреде, као и међузависност модерне индустрије и назадног пољопривредног сектора, уз постојање раста у оба сектора.¹ „Луисов модел“, којим је први пут објашњен однос пољопривреде и индустрије, подразумевао је да је индустријски сектор покретач развоја, а пољопривредни помоћни, односно да је индустријски сектор динамичан елемент који је у стању да прихвати вишак незапослених из аграрног сектора.² У оквиру ових теорија јесте и проблематика трансформације аграрног сектора у индустријски и веза пољопривредне производње са индустријским развојем. Сходно томе, поставило се и питање да ли пољопривреда има могућности да буде у основи индустријализације, односно да она буде покретач развоја у неразвијеним државама или то место припада, ипак, искључиво индустрији. У оваквој подели улога аграрни сектор је требало да има улогу достављача ресурса индустрији, која је пак, са друге стране, требало да има могућност да их апсорбује или да се развија на основу њих.³

Пољопривреда је у Краљевини Срба, Хрвата и Словеница била основа привреде, с обзиром на структуру запосленог становништва и неразвијеност индустрије. Постојање напретка је било једино видљиво у повећању производње пољопривредних производа, које није било праћено ни технолошким напретком ни смањивањем аграрног становништва, нити јачањем веза са индустријом. У малом проценту је ипак постојао напредак на пољопривредним имањима који је утицао на развој индустрије, а био је подстакнут аграрном реформом.

У раду је обрађен утицај аграрне реформе на индустријализацију кроз призму односа пољопривреде и индустрије на имању

1 Erik Thorbecke, *The Evolution of the Development Doctrine, 1950–2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, 7, датум приступа 28. 6. 2016, <http://www.rrojasdatabank.info/rp2006-155.pdf>

2 W. A. Lewis, „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour“, *Manchester School of Economics and Social Studies* 22, 2, 1954, 139–191; Bruce F. Johnston and John W. Mellor, „The Role of Agriculture in Economic Development“, *The American Economic Review* 51, 4, 1961, 568.

3 Stephen J. Vogel, „Structural Changes in Agriculture: Production Linkages and Agricultural Demand-Led Industrialization“, *Oxford Economic Papers*, New Series, 46, 1, 1994, 136–137; Thorbecke, n. d., 7.

Ђорђа Дунђерског у деценији након Првог светског рата. Истраживање је базирано на анализи финансијског и имовинског стања Ђ. Дунђерског и историјата предузећа *Кулпин, творница конзерви Д.Д.* и *Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе*. Циљ ове студије случаја јесте осветљавање неколико феномена економског развоја Краљевине СХС/Југославије: питања аграрне реформе и могућност изузећа од ње, питања односа пољопривреде и индустрије, односно структуралне трансформације поседа, и сходно томе развој привреде.

Законодавство аграрне реформе

Изучавање аграрне реформе као политичког,⁴ социјалног,⁵ правног,⁶ националног⁷ или као економског питања (о чему је и нај-

- 4 Видети: Тома Милenković, „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi: (1918–1929. godine)“, *Istorija 20. veka* 11, 1970, 9–120; Гордана Дракић, „О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 46, 2, 2012, 261–268; Adnan Velagić, „Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata“, *Prilozi* 38, 2009, 121–143; Edin Mutapčić, „Stavovi političkih stranaka prema agrarnoj reformi u BiH u predvidovdanskom sistemu Kraljevine SHS (1918–1921)“, *Saznanja* 1, 2005, 208–239; Никола Л. Гаћеша, „Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији“, *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова са научног скупа у САНУ, 16. и 17. октобар 1995. године (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997).
- 5 Видети: Александар Касаш, „Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе“, *Истраживања* 24, 2013, 487–499; Никола Жутић, „Аграрна реформа и Римокатоличка црква у Хрватској, Славонији и Срему 1918–1921“, *Истраживања* 19, 2008, 157–180; Љубомир Иванчевић, „Аграрна реформа и колонизација на велопоседу наследника грофа Пејачевића у Срему (1919–1940)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 25, 1960, 135–152.
- 6 Видети на пример: Гојко Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“, *Архив: часопис Архива Југославије* 7, 1/2, 2006; Гордана Дракић, „Правни прописи о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 41, 1/2, 2007, 281–290; Гордана Дракић, „Нормативно уређење и спровођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: први кораци ка аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 40, 1, 2006, 103–114.
- 7 Видети: Никола Л. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941“, *Зборник за историју*, бр. 13, 1976; Срђан Милошевић, „Аграрно питање – 'свето питање': идеолошки оквир међуратне

мање писано) означава не само широк дијапазон тема кроз које се преламало питање реформе већ потврђује и њен значај као веома важног друштвеног и економског феномена. Иако је о аграрној реформи писано у југословенској и српској историографији, једна од кључних тема, са економског становишта, није довољно истражена – а то је последица аграрне реформе на трансформацију пољопривреде на великим имањима. Ово питање уско је повезано са економском имплативношћу новонасталих поседа, односно са тиме да ли је производња (принос и добијени капитал) на мањим имањима нижа него на великим и какав утицај промене у поседовној структури земље имају на производну структуру земље?

Пертот, Вучо, Поповић, Ерић, Гаћеша, Лекић су сматрали да производња јесте била нижа на новим имањима,⁸ да „је с једне стране повећала број ситних сељачких газдинстава неспособних за самостални економски развој, а с друге стране, оставила у рукама великих поседника знатне површине земље“.⁹ Односно, како то наводи Ратибор Поповић: „Аграрна реформа створила је приличан број нових сопственика али продуктивност по хектару се није подигла већ је чак и опала. Гледиште по коме је довољно направити сељака доделивши му парче земље па ће он марљивошћу да на својој земљи постигне већи принос него кад ради на туђој земљи није се показало тачно за наше прилике. Сељак није приступио интензивној производњи и принос по хектару није се повећао у послератном периоду, већ се смањило“.¹⁰ Реформе су виђене као економски корак уназад јер су ситни сељаци добили земљу без инвентара, коју су примитивно обрађивали и били оптерећени кредитима.¹¹

аграрне реформе у Југославији“, *Токови историје* 1/2008, 149–171; Срђан Милошевић, „Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)“, *Токови историје* 2/2013, 53–74.

8 Erić, *n. d.*, 511; Vučo, *n. d.*, 37; Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*, (Zagreb: Informator, 1971), 16.

9 Vučo, *n. d.*, 37; Pertot, *n. d.*, 16; Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941, predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka*, (Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1962), 52–54.

10 Према Р. Поповићу пре уједињења принос пшенице је био 11,8 а после 11; јечма 9,4 а после 9,5; овса 9,9, после 8,4; кукуруза 18 па 14,8. (Ратибор Поповић, *Аграрна пренасељеност Југославије: економско-демографска студија*, (Београд: Правни факултет, 1940), 63–64).

11 Vučo, *n. d.*, 38; Pertot, *n. d.*, 16.

Један од кључних наратива који је присутан у приказу аграрне реформе јесте да је „оставила у рукама великих поседника знатне површине земље“ или, како је то Пертот видео, наглашавајући национални карактер: „аграрна реформа у Краљевини је најпре била национална и усмерена против страних велепоседника, док је побољшала положај домаћих велепоседника и они су својим утицајем одуговлачили спровођење реформе док нису сва своја имања извукли од њеног удара. Зато су касније представљали јаку интересну групу у земљи која је водила такву привредну политику да остане при владајућој старој концепцији заснованој на извозу жита“. ¹² Мада је ово у одређеној мери врло тенденциозан став, у суштини представља преовлађујући наратив у историографији након 1945. године о крупним (домаћим) велепоседницима које није захватила реформа. ¹³

Због територијалних промена након рата и хаотичне и замршене поседовне структуре, настале као последица хабзбуршког и отоманског правног наслеђа, расподела земље је владајућима елитама била први потез ка решавању постојећих проблема. Аграрна реформа ¹⁴ је била условљена политичким и националним чиниоцима: обећањима српске владе и Народног вијећа СХС током рата о расподели земље, националном структуром поседника (Мађари, Немци, Аустријанци, Турци) и постојањем супротности ситних поседовних имања у Србији и великих поседа у Аустроугарској. ¹⁵ Поред тога, постојало је распрострањено „осећање“ да сељацима треба пружити

12 Pertot, *n. d.*, 14–15.

13 Dimitrijević, *n. d.*, 52–54; Arpad Lebl, „Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941)“, *Acta historico-oeconomica iugoslaviae* 7, 1980, 61; Vučo, *n. d.*, 30.

14 Значајнија дела о аграрној реформи у Краљевини: Теофан Ђ. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, (Београд: Економско-финансијски живот, 1938); Миловоје Ерић, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958); Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*, (Београд: Архив Србије, 1997, више издања); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*, (Нови Сад, 1968); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату: 1919–1941*, (Нови Сад: Матица српска, 1972); Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему: 1919–1941*, (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975); Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević, (Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 1997); Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)*, (Pristina: Institut za istoriju Kosova, 1981).

15 Leften Stavrianos, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005), 592; Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije*, (Beograd: Rad, 1958), 23.

жити друштвену правду, уз присутан страх у владајућим структурама од ширења левичарских идеја код сељачких маса. Оног тренутка када је политички притисак за аграрну реформу опао, успорило се и са њеним деловањем. Тако је аграрна реформа Краљевини СХС била најпре социјално и политичко питање, са циљем да се смање друштвене тензије и задовоље безземљаша, а тек онда економско.¹⁶

У почетку је било предвиђено да се током аграрне реформе расподеле сва имања која су имала више од 57 ха, али касније је аграрни максимум повећан на 288 ха. Целокупна пољопривредна и шумска површина Краљевине СХС износила је 21.700.000 ха, а аграрном реформом обухваћено је 2.459.000 ха. Процењује се да је расподељено око 17%, односно 1.700.000 ха обрадиве површине, а око 12% од целокупне пољопривредне и шумске површине. Највише је било подељене земље у Босни и Херцеговини, 1.200.000 ха, потом у северним крајевима Краљевине – 589.000 ха, затим у јужним крајевима – 540.000 ха, и најмање у Далмацији, 50.000 ха.¹⁷ Расподела је резултирала тиме да од 6.973 власника којима је земља одузета око 100 њих је имало поседе веће од 300 ха, док је око 5.370 имало поседе од једног до 50 ха. Уопштено посматрано, број пољопривредних газдинстава са површином већом од 100 ха био је 1.787.¹⁸ Јасно је да су поседници великих имања успели да донекле задрже своја имања, у којој мери то је зависило од случаја до случаја. Поставља се питање како је то могуће будући да су власти прокламовале одузимање највећих поседа. Да би се ово питање разумело, неопходно је представити законодавство аграрне реформе у општим цртама.

Основу за правно регулисање аграрне реформе у Краљевини представљао је *Проглас* регента Александра Карађорђевића од 24. децембра 1918, којим су сељаци позивани да мирно сачекају да држава праведно приступи решењу аграрног питања и преда им земљу „која ће бити само Божја и њихова“.¹⁹ Аграрна реформа започета је 25.

16 I. T. Berend, „Agriculture“, *The Economic History of Eastern Europe: 1919–1975*, vol 1, ed. by M. C. Kaser and E. A. Radice, (Oxford: Clarendon Press, 1985), 153; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, (Bloomington: Indiana University Press, 1982), 352–353; Stavrijanos, n. d., 566.

17 Ристић, н. д., 72; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1980), 63. Упоредити са резултатима Богдана Лекића који наводи да је расподељено 1.200.568 ха (Лекић, н. д., 149).

18 Vučo, n. d., 30, 39.

19 Александар Карађорђевић, „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“, *Службене новине Краљевине СХС* 2, 28. 1. 1919.

фебруара 1919. објављивањем земљишног закона *Претходне одредбе за припрему аграрне реформе*, који је представљао темељ за даљи рад на спровођењу аграрних реформи. Други важнији прописи о аграрној реформи садржани су у: *Уредби о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп*, *Наредби о државном надзору и државној управи великих поседа*, обе од 3. септембра 1920, и *Закону о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* од 20. маја 1922. Доношењем *Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима* од 1931. године²⁰ завршен је процес реформе коју је спроводило Министарство за аграрну реформу.²¹ Одуговлачењем ликвидације аграрне реформе отворена је могућност стварања привременог стања које су владајуће структуре користиле за своје интересе и потребе – куповина гласова, разни видови корупције, преговори са великопоседница, додељивање земље присталицама и сл.²²

Према *Претходним одредбама* „сви велики поседи на територији Краљевине СХС експропришу се“, а за велике поседе су проглашени они „који обухватају површину од бар 100–500 јутара“²³ (по 1600 квадратних хвати) обрадивог земљишта, према поседовним и економским приликама свога краја. Ови ће се поседи одмах подврћи привременој раздеоби редом од највећег према све мањем“.²⁴ Већ у јулу исте године донета је *Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* која је омогућавала да се извесна површина стави под забрану отуђења или оптерећења. Овакву дозволу министар за аграрну реформу је издавао под следећим условима: „1. ако

20 „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“, *Службене новине Краљевине СХС* 11, 27. 2. 1919, 2. - Први министар за аграрну реформу био је др Фрањо Пољак, а потом су били Хинко Кризман, др Иван Крнић, др Хинко Кризман, Никола Узуновић, Крста Милетић, Милан Симоновић, Иван Весењак, др Хинко Кризман, Милан Симоновић, Павле Радић, Станко Шибеник, Павле Радић, Милан Симоновић, Владимир Андирћ, Дака Поповић (Маловић, *н. д.*, 9–11).

21 Министарство за аграрну реформу основано је 2. априла 1919, *Законом о уређењу врховне државне управе* је од 31. марта 1929. укинута, а деловање и надлежност послова аграрне реформе су прешли у Министарство пољопривреде и у његовом оквиру остали до Другог светског рата (Ристић, *н. д.*, 44–50; Маловић, *н. д.*, 9–11).

22 Употреба аграрне реформе у политичке циљеве била је најочигледнија при промени министра за аграрну реформу, који би по ступању на дужност, што се некад дешавало и неколико пута годишње, укидао доташње прописе, доносио нове, а најпре нове спикове или ревидирао постојеће интресената и објеката реформе. Егић, *н. д.*, 326; Vučo, *н. д.*, 24.

23 Једно катастарско јутро једнако је 0,575 хектара, односно 1.600 квадратних хвати.

24 „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“, члан 10.

то захтева господарска нужда великог поседника или његових веровника; 2. ако је то неопходно потребно за вођење уреднога газдинства, поглавито за одржање или подизање извених напредних пољоприврених или индустријских установа; 3. ако је то корисно са господарског гледишта дотичног краја с обзиром на комасацију земљишта; 4. ако то захтева општи или социјални интерес (потреба устројења знанствених завода, хуманитарних институтција и слично)“.²⁵ Ове одредбе су касније потврђене и у *Закону о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* од 20. маја 1922.²⁶

*Закон о ликвидацији аграрне реформе*²⁷ је прописивао **ужи максимум** – највећа дозвољена, безусловно слободна површина земље која је могла да се задржи. Сем ове површине власник имања је имао право да безусловно задржи и дворац. Ове две површине сачињавале су **шири максимум** по члану 14 *Закона о ликвидацији*. Сав вишак земљишта који је премашивао ужи и шири максимум подлегао је принудној експропријацији у корист аграрних интересената. Од те принудне експропријације могло се ослобидити једино по поменутим законима *о забрани отуђивања и оптерећивања*, односно ако земљиште представља огледно добро које у „интересу развоја привреде треба одржати“. У суштини то је значило да се великим поседима омогућава да се сачувају од аграрне реформе, под условом да се вишак земљишта преоријентише. Закон је предвиђао да, уколико се напусте гајене културе и установе због којих је вишак остављен, тај вишак је подложен експропријацији. Чланом 4 *Закона о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе* од 24. јуна 1933. период одржавања условљених установа и култура требао је да траје десет година, односно до 26. јуна 1943.²⁸ Вишак земље који је власник могао да има преко ужег и ширег максимума звао се **супер максимум** (чл. 16 *Закона о ликвидацији*).²⁹ На овај начин законска регулатива је

25 Чл. 6 и 7, „Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“, *Службене новине Краљевине СХС* 82, 16. 08. 1919, 3, 7.

26 „Закон о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“, *Службене новине Краљевине СХС* 276, 12. 12. 1922, 9–10.

27 „Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима“, *Службене новине Краљевине Југославије* 142, 26. 6. 1931.

28 „Закон о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931 године са изменама и допунама тога Закона од 5. децембра 1931“, *Службене новине Краљевине Југославије* 141, 24. 6. 1933.

29 Архив Народне банке Србије (АНБС), Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/1 Досије 14, део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде; Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 2-3.

омогућавала да се заобиђе одузимање дела имања великим поседницима у току спровођења аграрне реформе.

Ђорђе Дунђерски: имовина

Пошто је била једна од најбогатијих српских породица на територији некадашње Аустроугарске царевине, поседи породице Дунђерски потпадали су под аграрну реформу.³⁰ Чланови ове породице су имали у поседу неколико хиљада хектара а разни аутори са резервом наводе различите податке, због чега је врло тешко са потпуном сигурношћу утврдити експропријацију поседа Дунђерских. Арпад Лебл наводи да је пре аграрне реформе породица Дунђерски поседовала 9.356 ха (16.259 кј) земље и да су задржали 5.661 ха.³¹ Н. Гаћеша наводи сличне податке – пре аграрне реформе имали су 9.259 ха (16.090 кј и 759 кв хв), а задржали су око 6.266 ха (одузето им је 5.200 кј и 623 кв хв), што је износило нешто више од две трећине њихових поседа пре аграрне реформе.³² Површине одузете у оквиру аграрне реформе Гедеону Дунђерском, који је и поседовао највише земље, биле су око 1.440 ха од 4.050 ха, а Ђорђу Дунђерском 520 ха од 2.600 ха. Од осталих чланова породице Дунђерски (Стеван, Богдан, Јаша и Данчика), који су имали укупно 2.650 ха, одузето је око 1.040 ха.³³

30 Детаљније о породици Дунђерски током процеса аграрне реформе писали су Весна Димитријевић и Никола Гаћеша: Никола Л. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*, (Нови Сад, 1968); Весна М. Димитријевић, „Дунђерски – историја једне велепоседничке породице 1918–1941“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд, 2009), 54.

31 Од њих је у Војводини једино више земље имала аустријска породица Котек – 11.485 ха (19.959 кј), и задржали су 4.412 ха (7667 кј) (Lebl, n. d., 64).

32 Гаћеша, н. д., 79, 89.

33 Стевану је од 1.322 ха одузето 517 ха, Богдану од 733 ха одузето 246, Јаши је од 574 одузето 154 ха (Гаћеша, н. д., 89). Према проценама В. Димитријевић, у аграрној реформи је одузето породици Дунђерски преко 5.466 хектара, а преостало им је око 3.044 хектара. Међутим она напомиње да ови подаци нису сасвим прецизни, али да су аграрном реформом изгубили око 64,2% земљишних поседа. Пре аграрне реформе поседовали су око 8.511 хетара. Гедеон Дунђерски је имао 1.746 ха, одузето му је 1.113 ха; Ђорђе Дунђерски је имао 1.381 ха, а одузето му је 748; Стеван Дунђерски 1.175 ха, одузето му је 617; Олга Јовановић је имала 2.850, а задржала такође 633; Богдану Дунђерском је од 733 одузето око 533 ха; Јаши Дунђерском од 540 одузето 213 ха. (Димитријевић, н. д., 147–150).

Ђорђе Дунђерски,³⁴ чију економску делатност и имања анализирамо, био је један од синова Лазара Дунђерског и, уз брата Гедона Дунђерског, један од најбогатијих привредника у Краљевини Југославији. Од оца Лазара је наследио у Бачкој поседе Кулпин и Камендин, имање у Добрињи (Босна), земљу у србобранском и туријском атару.³⁵ Према Н. Гаћеши, као што је већ наведено, Ђорђе Дунђерски је пре аграрне реформе имао 2.600 ха (4.507 кј и 405 кв хв), а током реформе одузето му је 520 ха (902 кј и 830 кв хв). Инспектори Народне банке Краљевине Југославије који су 1933. године анализирали финансијско стање Ђорђа Дунђерског износе мало другачије податке: „У смислу члана 2. тачка ф 13. и 14. *Закона о ликвидацији аграрне реформе*, Ђоки Дунђерском остављено је на име ужег максимума 521 јутро (300 ха), а на име ширег максимума још 348 јутара (200 ха). Свега дакле остављено му је на безусловно располагање 869 јутара (500 ха). Међутим његова својина обухватала је 4816 јутара (2771 ха) и 647 хвати, највећим делом ораница ванредно доброг квалитета груписаних у три комплекса тзв Камендин, Кулпин и Пајин салаш. Због тога настала је упорна борба за одржање земље преко одређеног максимума.“³⁶

Мада се подаци о површини коју је поседовао разликују (2.080 ха, 2.771 ха, 633 ха) у литератури и изворима, чињеница јесте да је задржао највећи супер максимум, због чега је био и највећи поседник у Бачкој у међуратном периоду.³⁷

34 Ђорђе Дунђерски (Србобран, 1873 – Нови Сад, 1950), син Лазара Дунђерског и брат др Гедона Дунђерског. Завршио је трговачки школу у Будимпешти и агрономију у Немачкој. Био је успешан привредник, председник Удружења пољопривредника и Удружења индустријалаца. По завршетку Другог светског рата осуђен је на 18 година затвора и конфисковано му је имање. (П. В. Крстић, „Ђорђе Ђока Дунђерски“, *Српски биографски речник*, (Нови Сад: Матица српска, 2007), 449–450; Димитријевић, н. д., 54).

35 Александар Касаш, *Камендин, један од велепоседа Дунђерских у Војводини*, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 36.

36 АНБ, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/II Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 4–5.

37 Упоредити: Lebl, n. d., 61.

Табела 1 – Поседи Ђ. Дунђерског током процеса аграрне реформе

	ужи максимум		укупно	
	јутро	хвати	јутро	хвати
Нови Сад	513	1.022		
Кулпин	6	2.178	521	
	шири максимум			
Нови Сад	109	316		
Србобран	7	694		
Турија	42	425		
Кулпин	188	1.765	348	
	супер максимум			
Нови Сад	1.576	1.445		
Турија	305	301		
Србобран	1.600	588	3.428	734
УКУПНО			4.351	734
Експроприсано			131	701
Кућишта			24	519
Откупљено факултативно			302	1.287
Јавно добро			6	606
			4.816	647

Извор: АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 4–5.

Финансијски пресек имовинског стања Ђ. Дунђерског од 1917, када је постао власник имања, до 1933. године, када је написан реферат о имовини браће Дунђерски, сведочи о богатству његових поседа, али и о великим дуговима како личним тако и онима везаним за рад предузећа. Непокретности у земљишту (Кулпин, Камендин, Пајин салаш и Гаравица, са око 4.351 кј и 734 хв; и Гарец у Босни 354 кј (Табела 1)) имале су вредност од око 35 милиона динара, с обзиром на добар квалитет земљишта, локацију и изврше-

не амелиорационе радове, док су непокретности у зградама³⁸ биле у вредности од 12,6 милиона динара. Пољопривредна добра (зграде, оруђа, стока) у оквиру Камендина, Кулпина, Пајиног салаша и Гаравице су била процењена на 6,2 милиона динара, уз резерву у роби од 3,3 милиона динара. Ђ. Дунђерски поседовао је и хартије од вредности у износу од 6,3 милиона динара. Дугови Дунђерског су износили око 44,9 милиона (највећи дуг од 15 милиона је имао у Српској банци у Загребу, чије су менице биле депоноване код Народне банке као супергаранција за реесконтовани материјал, и Народној банци, филијали у Новом Саду од 11 милиона). Према томе, имовина која се водила на Ђорђа Дунђерског процењивала се на 18.562.037 динара 1933. године.³⁹

Ђорђе Дунђерски је наследио имање без дуга и за 12 година је био у дугу од 44,9 милиона динара. Потпуно прецизни подаци о вођењу имања и фабрика не постоје, али на основу посредних података долази се до следећих закључака: на камате и провизије Српској банци у Загребу, Народној банци и другим банкама утрошио је 28 милиона, губитак штампарског предузећа *Графика* износио је 11 милиона, трошак око оснивања предузећа Кулпин и Камендин био је 8,5 милиона, трошкови око одржавања ергеле били су 1,5 милиона; трошкови одржавања имања и поседа (амелиоризација имања) били су три милиона; разни други трошкови 3,2 милиона и „кућевни и лични трошак“ био је 16,5 милиона.⁴⁰

Као што је већ наведено, да би власници великих поседа задржали своју земљу, требало је да испуњавају један од три услова, односно да на њиховом имању постоји „напредна пољопривредна или индустријска установа“. Из тог разлога је Ђ. Дунђерски прибегао оснивању предузећа на имањима Кулпин и Камендин као средству борбе против аграрне реформе.

У марту 1920. године закључио је споразум са Министарством пољопривреде и вода /бр. 7.360/20/, којим се обавезао да ће

38 Хотел Слобода у Новом Саду у вредности од 4 милиона, кућа у Дунавској улици у Н. Саду 1,2 мил., две куће у Кулпину са економским зградама 800.000; фабрика кудеље у Кулпину са целокупним инсталацијама 600.000; половина куће у Будимпешти 6 милиона. (АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 6-8).

39 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 6-8. Видети и: Касаш, н. д., 55-57.

40 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 8-9.

одржавати две ергеле и *Завод за производњу серума против сточних зараза*.⁴¹ Да би учврстио своју позицију, подигао је два индустријске предузећа: фабрику за производњу серума и фабрику за конзервирање воћа и поврћа, с тим да се обе индустрије снабдевају сировинама са његовог имања. Основао је и две ергеле, тркачку и касачку, и кренуо са већом производњом кудеље ради потреба својих индустријских предузећа. На овај начин је створио однос међусобне зависности између фабрике за израду серума, фабрике за конзервирање воћа и поврћа, фабрике за прераду кудеље и ергеле с једне стране, и свог пољопривредног имања с друге стране.

Ђорђе Дунђерски је задржао више од 2.000 ха земље у току аграрне реформе. Поред тога, до средине тридесетих поседовао је знатну имовину, али у дуговима. Са економског становишта поставља се питање колико је оснивање индустријског предузећа као средство против примене аграрне реформе било исплативо? И да ли је таква врста економске транзиције поседа са пољопривредног на индустријско могла да утиче на развој привреде у Краљевини?

Кулпин, творница конзерви Д.Д.

Прво предузеће које је деловало као пољопривредно-индустријско добро био је *Кулпин, творница конзерви Д.Д.* Индустрија конзервирања, као део прехранбрене индустрије, није била развијена у Краљевини Југославији. О неразвијености најбоље сведочи чињеница да је за конзервирање воћа и поврћа постојало свега неколико предузећа која су деловала до почетка тридесетих година – *Браћа Стефановић*, Кијево; *Стефановић Светозар*, Крагујевац; *Кулпин, творница конзерви Д.Д.*; *Фегерер*, Марибор; *Амврозија, индустријско предузеће за прераду јужног воћа*, Сава Недучин, Велика Кикинда. Недовољно заступљена индустрија конзерви је била најпре последица потрошачке структуре. Становништво Краљевине, због аграрног карактера и лошег материјалног стања, масовно је користило свеже

41 Крајем 1920. године комисија Министарства за аграрну реформу у саставу Игњат Марковић, шеф Жупанијског уреда у Новом Саду, Константин Николић, секретар Министарства за аграрну реформу, и Ђорђе Митровић, начелник Министарства пољопривреде, обишли су Камендин и предложили у свом извештају да се изузме из аграрне реформе јер ће бити коришћен за развој сточарства, производњу конзерви и серума (Касаш, н. д., 39).

воће и поврће, а поред тога било је и слабо упућено у могућности коришћења прерађене хране.⁴²

Ђорђе Дунђерски купио је 1923. године *Кулпин*, односно тада *Прунус*, творницу за конзервирање воћа и поврћа ДД. *Прунус* је основан у Новом Саду 1922. са главницом од пет милиона круна. Основна делатност предузећа је била израда и конзервирање воћа, поврћа, меса и рибе, као и продаја ових артикала. Оно је било наследник *Творнице консерви Балинта Ковача*, коју су оснивачи *Прунуса* желели да прошире, учине модернијим и уједно „подузеће националирати“. Према списку деоничара „већи део деоница је у словенским рукама те тако у националном погледу против оснивања деоничарског друштва не може бити приговора“. Оснивање *Прунуса* је било везано и за један хроничан проблем пољопривредне земље каква је била Краљевина, а то је неразвијено тржиште за прехранбене производе. *Прунус* је требало да обезбеди продају воћа и поврћа на велико, јер у сировом стању су се слабо продавали, а и транспорт прерађених производа је био лакши.⁴³ Два питања се већ јављају у вези са оснивањем *Прунуса*: једно је национализовање фирми после Првог светског рата,⁴⁴ а друго однос индустрије и пољопривреде.

42 Aleks. Stanojlović, Milan Damjanović, *Industrija Vojvodine*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1924), 35; Стеван Мезеи, „Стање и почетни развитак индустрије Војводине после Првог светског рата“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 28, 1961, 53; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda, jubilarно izdanje jugoslovenskog lloyda*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933), 250.

43 Архив Југославије (АЈ), фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 65-1347-2331, досије „*Кулпин*“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Молба Андрије Сечујског и других из Новог Сада, ради дозволе са оснивање деон. друштва и за одржавање оснивачке главне скупштине упућена Министарству трговине и индустрије, јануар 1922; Оснивачки статут „*Прунуса*“ творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, 4. 2. 1922 (оснивачка скупштина: Андрија Сечујски, Балинт Ковач, Милан Јовановић Вакин, Макса Франк, Божидар Балабушић, Стеван Бошњаковић, Љубомир Г. Глигић, Василије Ђорђевић, Иван А. Павловић).

44 На основу Версајског уговора Краљевина СХС је добила легитимитет за национализацију и секвестрацију непријатељског капитала. Међутим, и пре Версајског уговора о имовини непријатељских поданика донето је неколико закона. Први је био *Закон о поступању са имовином поданика државе које су у непријатељству са Србијом* од 17. 8. 1915, *Закон о узимању на знање и одобрење одлуке Париске економске конференције* од 18. 10. 1916, који су Законом од 29. 1. 1922. распрострањени на целу територију Краљевине СХС („Закон о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом са Правилним за извршење овог закона и Закон о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције“, (Београд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919); „Закон о распрострањању на целу терито-

У јуну 1923. власници *Прунуса* су подигли основну главницу са 1,2 милиона динара на 2,5 милиона динара и издали нове деонице. Нову емисију деоница откупили су, између осталих, Ђорђе и Гедон Дунђерски који су ушли и у Управни одбор, да би неколико месеци касније у Управни одбор ушао и Јаша Дунђерски.⁴⁵ До 1933. Ђорђе је поседовао 89,24% целокупног капитала (номиналних 4.461.250 динара, у 17.846 акција од по номиналних 250 динара, са депонованим акцијама код Српске банке).⁴⁶ Наредне године, у јулу 1924, предузеће је променило име у *Кулпин, творница конзерви Д.Д.*, а из извештаја акционара сазнајемо: „промена назива предузећа је потребна што хоћемо да уништимо и овај видни траг старог, ненационалног режима а да подузеће уједно носи видно обележје главног акционара и његовог највећег и најмодернијег баштованлука“. Овим поступком Ђ. Дунђерски је у потпуности везао земљу у Кулпину са купљеним предузећем и испунио захтеве како би задржао земљу. Поред промене имена повећана је основна главница са 2,5 на пет милиона динара уз емисију нових 10.000 комада деоница по номиналној вредности од 250 динара по комаду.⁴⁷ Делатност предузећа остала је иста, конзервирање воћа, поврћа и меса, израда пекмеза и других облика

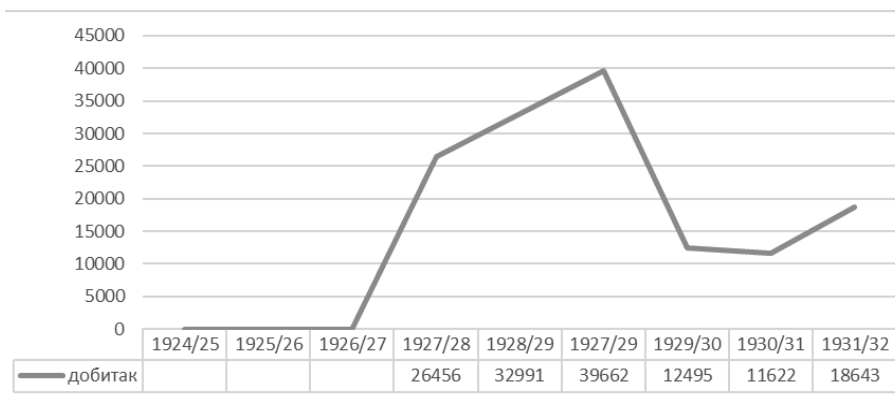
рију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца важности закона о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом од 17. августа 1915. г. и Закона о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције од 18. октобра 1916“, *Службене новине* 278, 12. 12. 1922; *Законои, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издати од 1. 12 1918 до 31. 12. 1936*, издадио Ненад Ђорђевић, (Београд: Г. Кон, 1937), 220).

- 45 На место чланова Управног и Надзорног одбора који су иступили са свих функција Андреје Сечујског, Виљема Вига, Алберта Реслера, Љубомира Глигића и грофа Фрање Шенборна дошли су Ђорђе Дунђерски, Јован Латинчић, Еуген Шварц, Јован Никић, Митар Мартиновић и Душан Монашевић (АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Записник изванредне главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, одржане у НС, 1. 7. 1923; Молба упућена Министарству трговине и индустрије ради одржавања главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, 12. 6. 1923; АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви ДД, Нови Сад, Записник редовне главне скупштине Прунуса творнице за конзервирање воћа и поврћа ДД, одржане у Новом Саду, 27. 10. 1923).
- 46 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 15.
- 47 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Записник друге редовне главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 2. 7. 1924; Молба упућена Министарству трговине и индустрије ради одржавања друге главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 12. 6. 1923.

перађених пољопривредних производа,⁴⁸ али са том разликом да се снабдевала сировинама са имања Ђ. Дунђерског.⁴⁹

У првим годинима под власништвом Ђорђа Дунђерског фирма је пословала у губитку (Графикон 1), због наслеђених проблема и због тога што су претходни власници лоше водили књиговодство и рачуноводство (рачуни нису исправно теређени, нетачно представљени биланси). Слаба техничка опремљеност фирме и лош стручни кадар су утицали да се роба брзо квари, што је повећавало трошкове производње и продаје. Стога су нови власници „творницу темељно преустројили и технички усавршили“. За обнову и реорганизацију набављено је неколико мањих и већих машина (у изворима се не наводи колики је био погон машина), изграђена је нова зграда, подигнута радионица за израду конзерви за кафу (цикорију) и промењено је стручно особље⁵⁰ (средином двадесетих у предузећу је радило 15–20 стручних радника и 80–100 неквалификованих радника⁵¹).

Графикон 1: добитак Кулпина у периоду 1923–1933. у динарима

Извор: АНБС, АНБ 1/II (1918/1920–1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933.

48 Кисели краставци, кисели купус и паприке, кувани парадајз, пекмез, конзервирано воће и поврће, а нарочито пасуљ и грашак. (Мезеи, н. д., 53; Stanojlović, Damjanović, n. d., 34).

49 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920–1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 15.

50 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај са друге редовне главне скупштине „Прунуса“ творнице за конзервирање воћа и поврћа Д.Д., 2. 7. 1924; Извештај са седме редовне главне скупштине „Кулпин“ творница конзерви ДД, 21. 5. 1929.

51 Мезеи, н. д., 53.

Лоша ситуација на тржишту, неразвијеност привреде и појава стране конкуренције су условили да се први добитак у пословању јави тек 1926/27. године.⁵² На побољшани промет *Кулпина* утицало је и преузимање воћних и поврћних конзерви, материјала и полуфабриката од *Глобуса фабрике конзерви Д.Д.* Врхник при Љубљани, уз обавезу да *Глобус* неће наредних пет година производити конзерве. Поред тога власници *Кулпуна* откупили су лиценцу на десет година од бечке фирме *Teodor Etti i V. Bergel D.D.* за производњу њених продуката, а посебно сенфа.⁵³ Оваква економска политика представљала је почетак стварања монопола међу предузећима која су конзервирала воће и поврће, што је касније резултирало стварањем картела који је одржавао високе цене конзервираних производа.⁵⁴ Од 1928. започела је и сарадња *Кулпина* са државом, преко лиферирација за Министарство војске, која према извештајима Управног одбора, није била исплатива али је донела „морални добитак“.⁵⁵

Мада је према прописима аграрне реформе производња на имању морала да се преоријентише већ 1920–1922, све до 1926. године на имањима Ђ. Дунђерског је преовлађавала производња житарица. Детаљни подаци о тачној производњи и приносима на имању Кулпин, као ни Камендин, не постоје, о чему сведочи извештај инспектора: „Одмах напомињемо да се књиговодство у правом смислу те речи води једино у Камендин АД за производњу серума и Кулпину АД за конзервирање воћа, поврћа и меса, која предузећа спадају у сферу интереса г Ђоке Дунђерског [...] Што се тиче књиговодства на економијама оно уопште не постоји, постоје само неки подаци на основу којих смо, са доста труда, успели да донекле конструишемо податке о производњи и њеном рентабилитету.“⁵⁶

52 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са треће редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 1. 6. 1926.

53 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са пете редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 20. 6. 1927.

54 Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*, (Novi Sad: Matica srpska, 1965), 167.

55 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са седме редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 21. 5. 1929.

56 Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), Досије 14 – Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933.

Због повољне конјунктуре за пољопривредну производњу до 1926. године на имањима Ђ. Дунђерског гајило се стрно жита, најпре пшеница и кукуруз. Услед аграрне кризе 1926. и касније економске кризе, цене жита су почеле да опадају и производња је била у губитку. То је условило преоријентацију производње и прелазак на индустријско биље – кудељу, шећерну репу, грашак, боранију и друге артикле потребне за фабрику конзерви у Кулпину, као и Фабрику кудеље и Фабрику шећерне репе у Врбасу.⁵⁷ Краткорочно посматрано оваква економска политика је била исплатива: приходи на имањима су порасли, јер су продавали сопствене прерађене производе по већим ценама и смањен је обим обртног капитала, што је олакшало пословање. Смањивање производње жита омогућило је да се нормализује исплата најамних радника, и лакше и јефтиније набављање сировина за фабрике.⁵⁸ Дугорочно гледано, овај корак је означио прелазак са релативно примитивне земљорадње на индустријску производњу.

Пословање *Кулпина* у континуитету може да се прати закључно са 1931/32. јер до тада постоје завршни биланси предузећа. До 1932. године, у пословању *Кулпина* – иако је према билансима било негативно због великих дугова око оснивања предузећа и куповине нових машина – добитак, производња и продаја су бележени раст. Пласман робе је повећан са 5,8 милиона динара 1925/26. на девет милиона динара 1931/32,⁵⁹ а производња у периоду од 1922. до 1927. се повећала са седам на 35 вагона.⁶⁰ Негативно пословање предузећа је решено тако што је 1935. главница смањена са пет на 2,5 милиона (акције од 250 динара бележене су на 125 динара). Смањивањем главнице после једне деценије од куповине предузећа био је отписан дуг предузећа.⁶¹

57 По преоријентацији имања, распоред засађених биљака је променио структуру па је, од 4.351 укупно било искоришћено 4.220 јутара, од чега је на кудељу отпадало 24%, на пшеницу 23%, шећерну репу 10%, на ливадске и баштованске биљке 23%, а на остало 20% (Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), Досије 14 – Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 10).

58 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 8-10.

59 Исто, 17.

60 Teodor Avramović, *n. d.*, 167.

61 АЈ, МТИ, 65-1347-2331, досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад, Извештај Управног одбора са 13. редовне главне скупштине Кулпин творница конзерви Д.Д., 17. 8. 1935.

Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе

Хемијска индустрија у Краљевини је била тек у зачетку, без систематског развоја, великог капитала, стручног и образованог радништва, домаћих техничких иновација, чиме је заостајала за западном Европом. У оваквим приликама предузеће Ђ. Дунђерског *Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе* је, сходно својој намени, било једно од ретких модерних предузећа, нарочито када се има на уму структура привреде у држави. Као аграрна земља Југославија је извозила знатне количине стоке и сточних производа, а заштита од заразних болести била је предуслов за извоз.⁶² Напредак индустрије серума уско је био повезан са развојем сточарства и његовим рентабилитетом. Губици од заразних болести, нарочито свињске куге, процењивани су на две и више милијарди годишње. Потрошачка структура је ипак била таква да су корисници серума углавном били малобројни имућнији сељаци, док су се сељаци са слабијим имовинским стањем теже одлучивали на куповину серума, што из финансијских разлога, што јер су теже прихватили нове методе у сточарству.⁶³

Камендин ДД, завод за производњу серума за сточне заразе,⁶⁴ са седиштем у Новом Саду, основан је у јулу 1921. са капиталом од 1,5 милиона динара ради производње серума против сточних зараза, а већ наредне године главница је увећана на три милиона динара (3.000 комада акција у номинали од 500 динара).⁶⁵ Завод је произво-

62 Законом није било предвиђено да стока која се извози мора бити вакцинисана, због чега је било примера да је извожена заражена стока (АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин ДД за производњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927).

63 Lakatoš, n. d., 284; АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927; Извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1928, 1. 3. 1929.

64 Детаљније о Камендину видети: Касаш, n. d.

65 Акције су биле пласиране на следећи начин: Ђ. Дунђерски 1,147 милиона динара; Серум Унион, Беч 990.000; Хрватска есконтна банка, Загреб 203.000; Прва хрватска штедионица 203.000; Српска банка, Загреб 203.000; Трговачка и пром. банка, Загреб 203.000; Ђ. Велисављевић 17.000; Лаза Лађевић 17.000; Владимир Матијевић 17.000. По повећању акција на три милиона Ђ. Дунђерски откупио је акције у висини од 2,9 милиона, док је за његове сроднике и остале пријатеље остало 100.000 динара. АЈ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“, завод за производњу серума, Обавештење упућено Министарству трговине и индустрије о оснивању „Камендина“, завода за производњу серума, 15. 2. 1922; За-

дио серуме против заразних болести за домаће животиње – против свињске куге, шуштавца, прострела, свињског црвеног ветра, антракса, шапа и овчијих и свињских богиња, кокошије колере, ждребећака, септикемије, паратифуса... Најпознатији препарати су били *туберкулин, малеин и пацомишин*.⁶⁶

У молби упућеној Министарству трговине и индустрије за оснивање предузећа за производњу серума Ђ. Дунђерски наводи да има намеру да га „подигне на један већи европски ниво, да бих на тај начин могао потпуно одговарати потребама нашег Краљевства, намеран сам да у овај свој потхват узмем и широке слојеве научнике, ветеринаре и посреднике, те да се то друштво развија као ДД“.⁶⁷ То је донекле и урадио. *Камендин ДД* је био један од највећих (и ретких) завода такве врсте у Краљевини, али и на Балкану.⁶⁸ Запошљавао је од 18 до 24 стручна радника, а техничку управу је водио Димитрије Коњев, професор ветерине из Харкова.⁶⁹ На имању су била честа огледна тестирања,⁷⁰ посете студента и професора са југословенских пољопривредних факултета који су ту изводили део практичне наставе,⁷¹ одржавани су серолошки течајеви за ветеринаре, увожена је

писник изванредне главне скупштине „Камендин“ Д.Д. за производњу серума у Новом Саду, 22 јун. 1922; Списак депонованих акција од стране акционара на благајни Завода ради шесте редовне главне скупштине која ће се одржати 25 априла 1929; АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 11.

66 Stanojlović, Damjanović, *n. d.*, 133, 134; Касаш, *н. д.*, 41–43, 46; АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, извештај Камендин Д.Д. за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928.

67 АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Молба Ђ. Дунђерског упућена Министарству за трговину и индустрију за оснивање Камендина Д.Д., завода за производњу серума за сточне заразе, 6. 7. 1921.

68 У Краљевини СХС су до 1933. године деловали: *Југословенски серум завод Д.Д.*, Загреб; *Патриа, завод за производњу серума*, Суботица, *Ветеринариа, кемијско Д.Д.*, Загреб; *А. Д. Пастеур, завод за производњу серума*, Београд; *Предовић Д.Д.*, Загреб (Lakatoš, *n. d.*, 284).

69 Stanojlović, Damjanović, *n. d.*, 133, 134.

70 На једној партији свиња од 17 комада прављени су опити са храњењем месним брашном пореклом из Аргентине. Неоспорно је доказано да су свиње које су добијале ово брашно узеле по комаду више до 5 кг месечно него свиње са нормалним храњењем (АЈ, МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Извештај Камендин ДД за производњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928).

71 У јануару 1924. године студенти Пољопривредног факултета из Београда, предвођени др Иваном Ђајом, Миланом Влајинцем и др Добром Теодоровићем су посетили Завод и имали предавања.

семенска роба из иностранства. Такође, треба напоменути да је Камендин био једно од ретких имања на којима су коришћени трактори, вршалице, сејачице.⁷²

За разлику од *Кулпина*, где је коришћено воће, поврће и жито са имања за конзервирање, у Камендину је највише гајена стока која је коришћена за прављење серума. Средином двадесетих *Камендин ДД* је обухватао неколико зграда у којима су се налазиле лабораторије, оборе за око 1.000 комада свиња и штале са коњима. Годишња продукција је процењивана на око 2.000 литара серума и неколико десетина литара вакцина.⁷³

Камендин ДД је радио са губитком све до 1927. а негативан биланс су појачавали и трошкови оснивања и почетног улагања у предузеће, као и у *Кулпину*.⁷⁴ Међутим, од 1927. предузеће је почело да се развија, иако биланси показују губитке. Те године исказан губитак у билансу износио је 450.000 динара, али су у годишњем рачуну задужени фабриката били књижени у висини од милион динара, без основа. Да нису књижени задужени фабриката, у билансу би се показао добитак од 550.000 динара. Слично је извршено и за 1929. са сумом од 600.000 динара, да је нису укњижили, чист добитак био би око 935.000 динара. Почетком тридесетих Камендин послује успешно, односно довољно успешно да врати позамашан дуг Ђ. Дунђерском и да га потом кредитира са око 1,3 милиона. То је урађено делом из сопственог прилива, а делом од кредита закљученог код Српске банке.⁷⁵

Инспектори Народне банке Југославије су били мишљења да је *Камендин*, уосталом као и *Кулпин*, до 1933. године имао већи добитак него што је представљан у билансима, јер су сировине обрачуна-

72 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 33, 134; Касаш, *н. д.*, 50.

73 Stanojlović, Damnjanović, *n. d.*, 133, 134.

74 Губитак у оснивачком периоду од 15. 1. 1921. до 30. 6. 1923. износио је 1.639.609 динара и био је пренесен као активана ставка од 1924. са намером да се сваке године једна петина отпише на терет рачуна губитка и добитка [А], МТИ, 65-1348-2332, Досије „Камендин“ Д.Д., завод за производњу серума, Записник прве редовне главне скупштине „Камендин“ Д.Д. за произиоходњу серума у Новомсаду, 19. 6. 1924; Извештај Камендин Д.Д. за произиоходњу серума о свом раду у 1926, 30. 3. 1927; Извештај Камендин Д.Д. за произиоходњу серума о свом комерцијелном и техничком раду у 1927, 30. 3. 1928).

75 АНБС, АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 12–13.

ване по нешто већим ценама изнад пијаничних, а добијали су их са својих имања.⁷⁶

Закључак

Како би сачувао своје поседе од аграрне реформе, Ђорђе Дунђерски је искористио законске могућности и основао два индустријска предузећа: *Камендин ДД за производњу серума у Новом Саду* 1921. и *Кулпин, творницу конзерви Д.Д.* 1923. године. Предузећа су до 1926/27. радила са губицима, што због куповине под неповољним условима, што због неопходног почетног капитала утрошеног у оснивање. Међутим од 1927. оба предузећа почињу да раде са добитком, услед низа инвестиција у предузећа и пољопривредну производњу на имањима: амелиорациони радови којима је оспособљена земља за сталну земљорадњу; гајење свиња у већој количини за извоз и за производњу серума; преоријентација земљорадње од стрних жита ка производњи индустријског биља (кудеље, репе, грашка, парадајза, сочива).

Оваквом економском политиком намена земљишта је због аграрне реформе трансформисана са чисто пољопривредног на индустријско. Подаци показују да су *Камендин* и *Кулпин* након првих година губитака и стагнирања започели да раде са добицима, али поред тога и у једно и у друго предузеће су уложене знатне инвестиције за модеран развој, што је означавало технолошки напредак пољопривреде у неразвијеној аграрној држави каква је била Краљевина. Анализа студије случаја на поседу Ђ. Дунђерског показује да је у основи развоја привреде индустрија и да је пољопривреда служила као извор ресурса. Ђорђе Дунђерски је започео са улагањем у пољопривреду пошто је основао предузећа која су захтевала капитал, стручну снагу и добро земљиште. Чињеница да је држава захтевала оснивање предузећа зарад изузећа из аграрне реформе сведочи о једној врсти директног покушаја власти да индустријализују земљу. Проблем је, наравно, био у чињеници да нису сви располагали капиталом какав је имала породица Дунђерски.

76 Исто, 14, 17.

Извори и литература

Извори

- Архив Народне Банке Србије (АНБС). Фонд АНБ 1/II (1918/1920-1945), АНБ 1/I Досије 14, део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде; Ђока Дунђерски, Нови Сад, Реферат о имовини Браће Дунђерски, 1933, 2–3.
- Архив Југославије (АЈ). Фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 1347-2331, Досије „Кулпин“ творница конзерви Д.Д., Нови Сад.
- Архив Југославије (АЈ). Фонд 65, Министарство трговине и индустрије (МТИ), 1348-2332, Досије „Камендин“, завод за производњу серума Д.Д., Нови Сад.

Објављени извори

1. „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“. *Службене новине Краљевине СХС* 2, 28. 1. 1919.
2. „Predhodne odredbe za primenu agrarne reforme“. *Службене новине Краљевине СХС* 11, 27. 2. 1919.
3. „Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“. *Службене новине Краљевине СХС* 82, 16. 8. 1919.
4. „Закон о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа“. *Службене новине Краљевине СХС* 276, 12. 12. 1922.
5. „Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима“. *Службене новине Краљевине Југославије* 142, 26. 6. 1931.
6. „Закон о изменама и допунама Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931 године са изменама и допунама тога Закона од 5. децембра 1931“. *Службене новине Краљевине Југославије* 141, 24. 6. 1933.
7. „Закон о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом са Правилним за извршење овог закона и Закон о узимању на знање и одобрење одлуке париске економске конференције“. Београд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919.
8. „Закон о распростирању на целу територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца важности закона о поступању са имовином поданика држава које су у непријатељству са Србијом од 17. августа 1915. г. и Закона о узимању на знање и одобрење одлуке париске

економске конференције од 18. октобра 1916“. *Службене новине* 278, 12. 12. 1922.

9. *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издани од 1. 12 1918 до 31. 12. 1936*, изradio Ненад Ђорђевић. Београд: Г. Кон, 1937.

Литература

1. Avramović, Teodor. *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*. Novi Sad: Matica srpska, 1965.
2. Berend, I. T. „Agriculture“. *The Economic History of Eastern Europe: 1919–1975*, vol 1, ed. by M. C. Kaser and E. A. Radice. Oxford: Clarendon Press, 1985.
3. Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941, predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka*. Beograd : Visoka škola političkih nauka, 1962.
4. Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
5. Johnston, Bruce F. and John W. Mellor. „The Role of Agriculture in Economic Development“. *The American Economic Review* 51, 4, 1961.
6. Lakatoš, Joso. *Jugoslovenska privreda, jubilarno izdanje jugoslovenskog lloyda*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933.
7. Lampe, John R., Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
8. Lebl, Arpad. „Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941)“. *Acta historico-oeconomica iugoslaviae* 7, 1980.
9. Lewis, W. A. „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour“. *Manchester School of Economics and Social Studies* 22, 2, 1954, 139–191.
10. Milenković, Toma. „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi: (1918–1929. godine)“. *Istorija 20. veka* 11, 1970, 9–120.
11. Mutapčić, Edin. „Stavovi političkih stranaka prema agrarnoj reformi u BiH u predviđivdanskom sistemu Kraljevine SHS (1918–1921)“. *Saznanja* 1, 2005, 208–239.
12. Obradović, Milovan. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)*. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981.
13. Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*. Zagreb: Informator, 1971.
14. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1980.

15. Stanojlović, Aleks., Milan Damnjanović. *Industrija Vojvodine*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1924.
16. Stavrijanos, Leften. *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium, 2005.
17. Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941*, priredila Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
18. Thorbecke, Erik. *The Evolution of the Development Doctrine, 1950–2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155. United nations university, World institute for Development economics research, 7. Datum pristupa 1. 7. 2016. <http://www.rrojasdatabank.info/rp2006-155.pdf>
19. Velagić, Adnan. „Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata“. *Prilozi* 38, 2009, 121–143.
20. Vogel, Stephen J. „Structural Changes in Agriculture: Production Linkages and Agricultural Demand-Led Industrialization“. *Oxford Economic Papers*, New Series, 46, 1, 1994.
21. Vučo, Nikola. *Poljoprivreda Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1958.
22. Гаћеша, Никола Л. „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941“. *Зборник за историју*, бр. 13, 1976.
23. Гаћеша, Никола Л. „Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији“. *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова са научног скупа у САНУ, 16. и 17. октобар 1995. године. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
24. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Банату: 1919–1941*. Нови Сад: Матица српска, 1972.
25. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941*. Нови Сад, 1968.
26. Гаћеша, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Срему: 1919–1941*. Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975.
27. Димитријевић, Весна М. „Дунђерски – историја једне велепоседничке породице 1918–1941“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2009.
28. Дракић, Гордана. „Нормативно уређење и спровођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: први кораци ка аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 40, 1, 2006, 103–114.

29. Дракић, Гордана. „О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 46, 2, 2012, 261–268.
30. Дракић, Гордана. „Правни прописи о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. *Зборник радова, Правни факултет у Новом Саду* 41, 1/2, 2007, 281–290.
31. Жутић, Никола. „Аграрна реформа и Римокатоличка црква у Хрватској, Славонији и Срему 1918–1921“. *Истраживања* 19, 2008, 157–180.
32. Иванчевић, Љубомир. „Аграрна реформа и колонизација на велопоседу наследника грофа Пејачевића у Срему (1919–1940)“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 25, 1960, 135–152.
33. Касаш, Александар. „Упоредна анализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе“. *Истраживања* 24, 2013, 487–499.
34. Касаш, Александар. *Камендин, један од велепоседа Дунђерских у Војводини*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
35. Крестић П. В., „Ђорђе Ђока Дунђерски“. *Српски биографски речник*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
36. Лекић, Богдан. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*. Београд: Архив Србије, 1997.
37. Маловић, Гојко. „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“. *Архив: часопис Архива Југославије* 7, 1/2, 2006.
38. Мезеи, Стеван. „Стање и почетни развитак индустрије Војводине после Првог светског рата“. *Зборник за друштвене науке Матице српске* 28, 1961.
39. Милошевић, Срђан. „Аграрно питање – ‘свето питање’: идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији“. *Токови историје* 1/2008, 149–171.
40. Милошевић, Срђан. „Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)“. *Токови историје* 2/2013, 53–74.
41. Поповић, Ратибор. *Аграрна пренасељеност Југославије: економско-демографска студија*. Београд: Правни факултет, 1940.
42. Ристић, Теофан Ђ. *Борба за земљу и наша аграрна реформа*. Београд: Економско-финансијски живот, 1938.

Summary

Jelena Rafailović

Institute for Recent History of Serbia

Agrarian Reform and Industrialization in the Kingdom of SCS – Land Property of Đorđe Dunderski: the Case Study

Abstract: The impact of agrarian reform on the industrialization of the Kingdom of SCS reveals wide possibilities for analysis and research. This article is conceived as a case study of two industrial enterprises owned by Đorđe Dunderski which are analyzed and examined and through which the impact of agrarian reform on the economy is shown. It presents the production of the enterprises and their functioning as part of the estate until the mid-1930s. Thereby this special case revealed several phenomena of economic development of the Kingdom of SCS, such as the issue of agrarian reform and the possibility of exemptions from it, the question of the relationship between agriculture and industry, and structural transformation of the estate and consequently economic development.

Key words: The Kingdom of SCS, agrarian reform, agriculture, industrialization, Đorđe Dunderski, large farms, Kulpin, the canned food factory, Kamendin, Institute for the Manufacture of Serum against of Livestock Diseases

The impact of the agrarian reform on the industrialization of the Kingdom of SCS reveals a wide range of possibilities for analysis and research. This article is conceived as a case study which analyzes two industrial enterprises, owned by Đorđe Dunderski, established as a result of the agrarian reforms. The analysis showed that the core of the development of the economy was industry and that agriculture was used as a source of resources. Đ. Dunderski in order to protect his land during the agrarian reform used the legal possibilities and established two industrial enterprises Kamendin, a share holding company, for the production of serum in Novi Sad (1921) and Kulpin, a canned food share holding factory (1923). With such an economic policy land was transformed

from purely agricultural to industrial. The data shows that Kamendin and Kulpin, after the first years of losses and stagnation, began to generate profit but only after significant investments in modern development (capital, skilled workforce, machinery, workshops, land reclamation). It means that regardless of the conversion of land without technological advancement in agriculture, further development was not possible. The fact that the state demanded the establishment of enterprises for the sake of exemptions from the agrarian reform testifies that the authorities made certain direct attempts to support industrialization. The problem was of course that not all landowners had access to capital as the Dunderski families did.

УДК 316.344.32:316.75(497.16)"1945/1958"
316.75:329.15(497.16)"1945/1958"

Оригиналан научни рад
Примљен: 30. 5. 2016.
Прихваћен: 3. 8. 2016.

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Институт за новију историју Србије
uransp@gmail.com

Однос комунистичке власти у Србији према „старог“ учитељском кадру после Другог светског рата*

Апстракт: Рад представља покушај да се, полазећи од ширег контекста обликовања школе као етатизоване институције у време стварања националних држава, односно модерне српске државе у 19. веку, прикаже механизам прихватања у првим годинама после Другог светског рата „старог“ учитељског кадра тј. учитеља који су професионално искуство стекли у периоду Краљевине Југославије. Значајан део рада биће посвећен односу нове комунистичке власти према учитељима који су дипломе стекли у окупираној Србији и учитељима који су по окончању рата добили „негативне карактеристике“, што је било у директној вези са њиховим „држањем“ током рата и блискошћу са одређеним колаборационистичким војним формацијама или покретима.

Кључне речи: учитељ/учитељица, основна школа, национална држава, Краљевина Југославија, влада Милана Недића, Други светски рат, комунистичка власт, Министарство просвете НР Србије, четници, љотићевци

Континуирана пракса

Школски инструктор Милан Анђелковић писао је у свом извештају из децембра 1948. како се нигде у школама власитиначког

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

среза учитељ и учитељица не ословаљавају са друже и другарице већ искључиво са господине и госпођо.¹ Његова опаска на то како ђаци ословљавају своје учитеље, којима по свему судећи ни четири године од краја рата и успостављања револуционарног режима није сметао овакав избор именице којом су ословљавани, требало је да скрене пажњу на присуство „несоцијалистичких“ појава у институцији која се од краја Другог светског рата па све до распада југословенске државе, бар декларативно, означавала као социјалистичка, као она која почива на социјалистичкој педагогији.

Однос југословенске државе после 1945. према свим учитељима, па и према онима који су непосредно по окончању Другог светског рата означени као „стари“ кадар, међу којима су се посебно издвојили они који су оцењени негативном карактеристиком, што је пре свега имало везе за проценом њиховог држања током рата, не може се разумети без увида у далеко ширу проблематику улоге учитеља у друштву још од времена када се држава заинтересовала за школу као институцију која масовно окупља и васпитава најмлађе припаднике заједнице, односно још од времена просвећеног апсолутизма. Три су кључне идеје мотивисале најзначајније представнике просвећеног апсолутизма да се у великој мери посвете и реформи школства. Пре свега, мотивисале су их филантропске идеје. Значајну улогу играли су и економски и војни разлози. Сматрало се да економски напредак, одбрана и територијална експанзија државе не могу бити загарантовани без писмених радника и војника. Држава је, у том смислу, била дужна да их опишмени. Будући да је срећа народа зависила од самог народа, држава је сматрала да школа мора имати још једну – васпитну функцију. Грађани су морали бити васпитавани тако да представљају одане и лојалне чланове заједнице којој припадају, оне који ће се ставити у службу остваривања економских, али и војних циљева, евентуалне територијалне експанзије.² „Произвођење“ поданика - оних који су се морали ставити у службу националне државе није се могло замислити без школе ни без учитеља, који су се морали обавезати више него други. Процес стварања националне државе учинио је учитеље, као службенике најближе

1 Архив Србије (АС), Министарство просвете НРС, Г-183, Ф-85, Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

2 Александра Илић, *Учбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, (Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет, 2010), 11–12.

најмлађим поданицима, посебно „упадљивом“ групом која је у циљу одбране поретка морала бити стављена под посебну контролу. Створена у 19. веку, модерна српска држава није представљала изузетак. Иако су положај и место једне струке у оквиру бирократског апарата младе државе, која је убрзано градила институције, зависили од многих чинилаца, „учитељски позив био је, у поређењу с другим чиновничким занимањима, можда највише укључен у сложен однос између власти и народа“.³

Надзор над учитељским позивом није изостао ни када се Краљевина Србија после 1918. нашла у саставу заједничке државе Јужних Словена. Бавећи се положајем Јужне Србије у саставу југословенске државе, описујући просветне прилике „југа“, историчар Владан Јовановић је посебан акценат ставио на обичај Министарства просвете да често „казненим премештајима“ у Јужну Србију доводи учитеље из Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Војводине. Јовановић примећује како је ова врста праксе над политички нелојалним и проблематичним кадром узела толико маха да је учитељима који су на овакав начин добијали службу у Јужној Србији приписиван и посебан назив – „вардарци“. Обичај да се кажњени и на неки начин прогнани учитељи називају „вардарцима“ а Јужна Србија „југословенским Сибиром“ није изостао ни у парламенту Краљевине.⁴ Пишући о југословенским учитељима и њиховом положају између „идеолошке и друштвене“ одговорности, историчар Љубомир Петровић наводи како су чак и веома непопуларни жандарми у македонским селима били у повлашћенијем друштвеном положају од учитеља. Упућивање политички проказаних учитеља у крајеве који су процењивани као „национално сигурни“ или тамо где није било услова за политичко деловање представљало је уобичајену праксу све до краја постојања Краљевине Југославије.⁵

Доношењем *Уредбе о учитељским дисциплинским судовима* 1927. створили су се оптимални услови за надзор, као и за кажњавање учитеља. Значајна овлашћења у поступку процене политичке подобности и просветне способности учитеља дата су среским школ-

-
- 3 Ана Столић, „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века“, *Образовање код Срба кроз векове*, приредили Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, (Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт, 2003), 89–100.
 - 4 Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 317.
 - 5 Ljubomir Petrović, „Jugoslovenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti“, *Tokovi istorije* 1–2/2005, 45.

ским надзорницима, који су додељену им моћ користили и за надзор над приватним животом учитеља и решавање тзв. „личних спорова“. Давање већих овлашћења школским надзорницима, са једне стране, довело је до повећања стопе кажњавања сексуалних преступника тј. просветних радника склоних сексуалној злоупотреби деце, док је, са друге стране, уобичајило етикетирање учитеља као оних који су склони: алкохолу, коцкању и „скитњи“. Под посебним притиском били су учитељи хомосексуалног опредељења, као и учитељице које су називане и повезиване са: „конкубинатом“, „ванбрачним везама“ и „ванбрачном децом“.⁶

И даље „интелектуалац најближи народу“

Изградња социјалистичког друштвеног поретка представљала је крајњи резултат културног преображаја тј. културне револуције која је требало да отпочне у југословенској држави даном успостављања нове, револуционарне власти и апсолутне доминације Комунистичке партије Југославије. На путу до успостављања жељеног друштвеног уређења и културног преображаја, свим грађанима и грађанкама Југославије била је додељена одређена улога. Па ипак, у претежно аграрној земљи тек изашлој из ратног сукоба чије су се последице тешко сагледавале и санирале, одређене друштвене групе биле су препознате као оне које ће у будућности морати да поднесу највећи терет. Ако су мајке и очеви били они који су изнели сав терет рата и првих дана револуције, на шта су младе генерације у Југославији свакодневно подсећане, њихова деца добила су задатак да поднесу највећи терет преображаја који је тек требало да се деси. Управо због тога, изградња сложеног система установа којима ће бити обухваћена деца и млади представљала је кључ успеха политике тј. културне револуције која је требало да препороди југословенско друштво и уведе га у социјализам. Једној институцији односно једном систему било је намењено посебно место. Пре свега, културна револуција која је била у вези са културним преображајем друштва и стварањем социјалистичког друштвеног поретка тешко да се могла замислити без основне школе. И поред лошег искуства „са школом“ које је у великој мери било скопчано са неким од најупадљивијих одлика југословенског друштва и политичког система, држава се тешко одрицала учионице, у којој се лакше него на било ком другом ме-

6 Исто, 48–50.

сту успостављала комуникација између државе и њеног најмлађег грађанина. Успех „дијалога“ зависио је од спремности и могућности државе да јасно омеђен простор испуни не само клупама, кредама и таблама већ и ђацима, а можда и више од ђака, учитељима који су као, како се говорило, „интелектуалци најближи народу“ морали да одиграју кључну улогу у процесу културног преображаја друштва и изградње социјализма.

Поред тога, однос власти успостављене после окончања рата према „старом“ учитељском кадру мора се анализирати у светлу кризе и значајног мањка кадрова, а без њих се социјалистички друштвени поредак у будућности није могао градити. Колико је недостатак учитеља представљао алармантан проблем, не само у првим годинама већ и читаву деценију после рата, говоре статистички извештаји објављивани у *Статистичком билтену Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије* током 50-их година 20. века. Према расположивим подацима⁷ пораст броја школа, одељења и ученика, уз повремене стагнације, у првим годинама после рата, није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашио је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/39. тек 1953/54. године. До школске 1956/57. број наставника основних школа увећао се у односу на школску 1938/39. за 25,2%, што је

7 Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 26/1954, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije); „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 43/1955, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije); „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 49/1955, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije); „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 72/1957, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije); „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 118/1958, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije); „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 122/1958, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije).

било у значајној несразмери за повећаним бројем школа (36,38%) и одељења (45%) у истом периоду. Стручњаци ангажовани у изради прве велике послератне реформе школског система (1953–1958) изнели су, десет година по окончању рата, у реферату под називом „Основни проблеми обавезног школства као највећи проблем у процесу изградње модерне обавезне школе“, став да је у погледу недостатка учитељског кадра Југославија годинама по окончању рата стајала „далеко горе него пре рата“.

Двоструки терет

Може се рећи да је учитељски кадар изашао из рата оптерећен двоструким теретом. Са једне стране, не само учитељи „као интелектуалци најближи народу“ већ уопште сви просветни радници препознати су као они који су у рату поднели огроман терет и жртву која мора бити награђена у миру. Први чланак о пожртвованости учитеља у рату и њиховој повезаности са народом па самим тим и „народном револуцијом“, под називом „Учитељи ће вратити дуг народу“ објављен је у београдској *Политици* само неколико дана после завршетка војних операција за ослобођење Београда, 5. новембра 1944. године.⁸ Месец и по дана касније, 19. децембра 1944. *Политика* је обавестила јавност о херојском чину и додели Ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу који је приликом Битке за Београд спречио минирање тзв. Земунског моста.⁹ Патриотски лик учитељског позива који је доминирао јавним простором после рата није био у нескладу са антифашистичким опредељењем многих представника позива од кога се у првим годинама мира, па и касније, толико очекивало. Бројни су примери учитеља и учитељица који су током рата били заточеници и жртве Концентрационог логора на Бањици,¹⁰ логора који је основан још јула 1941. пре свега за комунисте, али и за друге политичке неистомишљенике. Представници окупационе управе и колаборационистичког режима владе Милана Недића често су препознавали интелектуалце, просветне раднике па и учитеље као најнелојалније групе грађана које су криве за дизање

8 „Учитељи ће вратити дуг народу“, *Политика*, 5. новембар 1944.

9 „Предаја ордена за храброст учитељу Милану Зарићу одликованом што је спречио минирање земунског моста“, *Политика*, 19. децембар 1944.

10 Р. Вуковић, „Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици“, *Годишњак града Београда* 37/1990, 208.

устанка на територији немачке окупационе зоне у Србији, због чега су их држали под контролом и „прописно“ кажњавали. Колаборационистичка пропаганда је највећу одговорност за избијање устанка у Србији лето и јесен 1941. приписивала комунистички настројеном просветном кадру, који је експлицитно означен као главни вођа и протагониста отпора. До које мере су просветни радници у окупираној Србији препознати као непријатељи „новог светског поретка“, говори податак да је након гушења устанка у Србији, током 1942. године, из службе удаљено 3.858 запослених у Министарству просвете. Највећи број отпуштених, њих 2.435, радио је при Одељењу за народне школе.¹¹

Са друге стране, поред веома позитивног имиџа са којим су изашли из Другог светског рата, просветни радници, самим тим и учитељи, код нових власти су изазивали одређену дозу подозрења и неповерења. Прве притужбе локалних просветних власти на рачун „старог“ кадра пристигле су у Министарство просвете НР Србије¹² само неколико месеци пошто су основне школе почеле са радом након ослобођења Србије у јесен 1944. године. Повереник Просветног одељења у Ужицу обавестио је јула месеца 1945. Одељење за основну наставу Министарства просвете Србије да многи учитељи у ужичком крају „нису на нашој линији“. Означио их је као „заостале“ односно као оне који „не улазе довољно у суштину покрета и не осећају његов значај и величину“. Исти повереник је писао: „У самом Ужицу нпр. има их који по дужности посете неку седницу ЈНОФ-а, АФЖ-а, седницу своје

11 Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka* 1/2011, 159.

12 Повереништво за просвету Народне Републике Србије Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије основано је 14. новембра 1944. Повереништво је постојало све до 8. априла 1945. када је Србија добила своје прво послератно Министарство просвете. Први српски министар просвете у влади Благоја Нешковића била је Митра Митровић Ђилас, која је на истој функцији остала све до септембра 1948. Увођење радничког самоуправљања и друштвеног управљања довело је до реорганизовања државне управе. Републичка министарства просвете престала су да постоје 1951. године. Министарство просвете НР Србије престало је са радом 9. априла 1951. када га је, све до 1956. заменио Савет за просвету, науку и културу Владе НР Србије, који је преузео послове расформираних: Министарства за просвету и Министарства за науку и културу Владе НР Србије. Савет за просвету, науку и културу преименован је фебруара 1953. у Савет за просвету и културу. Преименовање је било у директној вези са доношењем *Уставног закона* и појединачних одреџи *Закона* из 1953. које су јасније дефинисале улогу различитих савета, који су пре свега постојали у области: просвете, културе, народног здравља и социјалне политике.

синдикалне подружнице или нешто на брзину напишу за зидне новине, мислећи да је то довољно“.¹³

Да ће рад са предратним просветним радницима бити дуг и сложен посао, било је јасно првом послератном министру просвете НР Србије Митри Митровић, која је на Конференцији начелника и просветних референата из Србије, Војводине и са Косова одржаној 1. и 2. марта 1946. рекла: „Ја ћу почети са оном народном: Ни ђаво није тако црн као што се прича. Из дискусије избија преузак став према учитељима и професорима, а то може само да их деморалише, а не да им да снаге за рад... Наши људи би хтели да они проговоре одмах нашим језиком. Међутим, треба знати да ћемо ми још дуго морати чекати на нове кадрове и радити са постојећим кадровима. Треба подићи и искористити све што је позитивно код досадашњих кадрова, а код њих има доста добре воље“.¹⁴

Неповерење према тзв. „старом кадру“, пре свега према онима који су током Другог светског рата били активни као службеници Недићевог министарства просвете, није било без оправдања. Током четири ратне године сви просветни радници запослени на територији немачке окупационе зоне у Србији били су дужни да у школама, међу ђацима промовишу идеје на којима је требало да почива „нови светски поредак“, па и поредак у Србији као његов саставни део. Према резултатима истраживања историчарке Љубинке Шкодрић, „профил идеалног просветног радника по замислима колаборационистичких власти имао је идеолошку улогу стожера духовног преображаја на путу ка *новој Европи*“.¹⁵ Обраћајући се београдским наставницима у данима непосредно након масовних стрељања неколико хиљада углавном цивила (Срба, Јевреја и Рома) у Засавици, Шапцу, Јабуци, Јајинцима, Краљеву, Крагујевцу, помоћник министра просвете Владимир Велмар-Јанковић нагласио је: „Очување народа, обнова отаџбине, изграђивање нације на новим социјалним и културним основама не може се спровести без моралног и духовног препорода, који у првом реду треба да преобрази елиту да би она затим могла повес-

13 АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Ф-114, Допис Просветног одељења Окружног округа ужичког Одељењу за основну наставу Министарства просвете Србије у вези са извештајем о завршном прегледу рада основних школа у округу ужичком, 24. јул 1945.

14 АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Ф-11, Стенографске белешке са Конференције начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета, 1–2. март 1946.

15 Lj. Škodrić, *n. d.*, 153.

ти народ правим путем“.¹⁶ Иступе високих представника Недићевог министарства просвете није увек пратио афирмативан тон. Чести јавни наступи били су прилика да се говори и о санкцијама које следе свима онима који нису спремни да прихвате политику окупационог режима и квислиншке владе. Током јесени 1941, министар просвете Велибор Јонић изрекао је два пута у обраћањима београдским просветним радницима упозорење и препоруку да напусте службу уколико нису у могућности да прате задате смернице.¹⁷ Лојалност „новом поретку“ потврђивала се најпре формалним чином давања неке врсте заклетве.¹⁸ Колаборационистичке власти су се посебно плашиле деловања комуниста међу просветним радницима. Због тога је највећи број организованих акција (антикомунистички зборови, антикомунистички курсеви, учествовање у ширењу антикомунистичке пропаганде, држање антикомунистичких предавања по селима и мањим местима) међу просветарима био усмерен ка сузбијању комунистичког утицаја. Посебно велики број антикомунистичких манифестација одржан је након гушења устанка у Србији, крајем 1941. године.¹⁹

Победа у рату и, како су говориле послератне власти, револуцији, ставила је Комунистичку партију Југославије, као врховни политички ауторитет у земљи, пред велики број изазова. Један од њих је, као што је већ речено, била „изградња“ просветног односно учитељског кадра који је током рата био изложен систематској, добро

16 Исто.

17 Исто.

18 „Ја“ (име и презиме) прожет(а) најискренијим побудама за што скорије оздрављење и обнову Србије, а убеђен(а) да ће се том циљу највише допринети савесном и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим ИЗЈАВЉУЈЕМ: Да ћу интересима службе увек предан(а) бити и све додељене ми задатке од стране претпостављеног ми старешине најсавесније извршавати. Да ћу сваку акцију, спровођену делом или речи, која иде за тим, да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбијати и против свију носилаца рушилачке акције најодлучније се борити, ма ко они били и ма из којих побуда они то чинили. Да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса. То је основа мога осећања о коју се никада нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водиле увек најстрожије држати. У (место датум)“. АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Н-III-70, Изјава учитељице Љубице С. Недељковић, 18. децембар 1942.

19 Lj. Škodrić, *n. d.*, 154–155.

организованој индоктринацији. Пошто је у процесу изградње социјалистичког друштва сваки учитељ био драгоцен, „борба“ за оне који су имали другачија убеђења или једноставно нису разумели „ново време“ почела је са првим данима мира.

Недовољну заинтересованост или недовољно познавање елементарних принципа на којима је требало да почива политика образовања и васпитања у Југославији, и у Србији, после рата требало је превазићи тзв. „идеолошким уздизањем кадрова“, чему се приступило од првих дана ослобођења. Већ априла 1945. Министарство просвете НР Србије је доставило списак препоручене литературе директорима средњих, учитељских и грађанских школа који је у исто време био и списак препоручене литературе за ученике наведених школа. На списку литературе била је књига Јосипа Броза Тита *Борба за ослобођење Југославије*, која се сматрала посебно значајном за обраду тема: „Комунистичка партија Југославије у народно-ослободилачкој борби“, „Борба народа поробљене Југославије“, „Пета непријатељска офанзива“ и „Значај одлука АВНОЈ-а“. На понуђеном списку нашла се и књига Арсе Јовановића *Шеста и седма непријатељска офанзива*. Књига Арсе Јовановића сматрала се посебно значајном због „лепог и драматичног описа непријатељског напада на Врховни штаб у Дрвару“. Наставницима и ученицима препоручене су: књиге Едварда Кардеља *Пут нове Југославије*, Владимира Дедијера *Партизанске штампарије*, разни чланци из часописа *Нова Југославија*, омладинске штампе итд. На списку су се нашла и књижевна дела: Родољуб Чолаковић, *Из партизанског дневника*, Радован Зоговић, *Биографија друга Тита*.²⁰ Ипак, најзаступљенији метод упознавања са радом у „новој“ школи било је похађање различитих курсева или течајева. Курсеви за идеолошко уздизање трајали су од неколико дана до неколико недеља. Дужи течајеви организовани су током зимских односно летњих распуста. Течајеви су трајали и до месец дана. Главна сврха курсева је била да се просветни радници упознају са основама дијалектичког материјализма, на којима је требало да почива целокупан наставни процес у Федеративној Народној Републици Југославији. Похађање предавања, која су држали неки од најзначај-

20 АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Ф-79, Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије директорима средњих и учитељских и управницима грађанских школа, 30. април 1945.

нијих идеолога новог југословенског режима,²¹ а затим и активно учествовање у бројним кружоцима требало је да приближи учитеље вредностима на којима је почивала „нова“ југословенска држава, самим тим и социјалистичка педагогија, која се налазила у основи сложеног процеса образовања и васпитања у Југославији.

Курсеви су били организовани и за повратнике из заробљеништва. Сви просветни радници који су се вратили у земљу током 1945. били су дужни да похађају краћи течај на коме су организована следећа предавања: „Развој НО борбе“, „Тековине НО борбе и организовање народне власти“, „Национално питање у Југославији“, „Школство у СССР“, „Најважније реформе у циљу спровођења демократизације школства“, „Школа и омладинске организације“, „Школски и ваншколски рад наставника“, „Синдикалне организације просветних радника“.²²

Под сумњом

Увид у досијеа просветних радника који су се непосредно по окончању ратних дејстава налазили под ингеренцијом Министарства просвете НР Србије указује на спремност не само просветних власти већ пре свега безбедносних органа „нове државе“ да олакшају „пролаз“ чак и декларисаним сарадницима окупатора уколико су били спремни да се мењају и прихвате улогу учитеља у социјализму. Прихватање декларисаних непријатеља, покушај њиховог инкорпорирања у систем који је почивао на дијаметрално супротним вредностима од оних које је дојучерашњи непријатељ зговарао, не спада у праксу која је на југословенском простору уведена тек 1945. године. Напротив. Са сличним се проблемом морала суочити администрација тек основане Краљевине СХС када се требало одредити према свима онима који нису били на линији југословенске идеологије током Првог светског рата.

Тако је у Министарство просвете Краљевине Југославије јула месеца 1930. стигла анонимна пријава „о раду човека који је Србе

21 Иво Лаћа, Вуко Павићевић, Борис Зихерл, Јован Ђорђевић, Душан Петровић, Пуниша Перовић, Јаков Леви, Војин Гузина и др. АС, Министарство просвете НРС, Г-183; Ф-62, Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

22 АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Ф-80, Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета о организовању течаја за наставнике (учитеље и професоре) који су се вратили из заробљеништва, 27. септембар 1945.

својим сведочењем изводио пред суд окупаторске војске и скидао звона с црквених торњева, а после стварања југословенске државе увукао се у Демократску странку и обављао посао вероучитеља локалне исламске верске заједнице“. Декларативно исказивање привржености југословенској идеологији и власти спасло је извесног учитеља из Никшића кога је маја 1923. посетила жандармеријска патрола, како би потврдила сумње о поседовању веће количине оружја за потребе побуне црногорских сепаратиста. Када су пронашли оружје, жандарми су затражили дозволу за његово поседовање, на шта им је оптужени одговорио изношњем слике Николе Пашића, чиме је хтео да потврди своју лојалност и чланство у Радикалној странци.²³

И поред тога што су сви просветни радници који су се налазили у служби Недићевог министарства просвете били дужни да посебном изјавом, којом су се експлицитно заклињали „да ће сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати“,²⁴ потврде своју лојалност политици колаборационистичке владе, нова комунистичка власт је била спремна да у службу преузме све оне који нису отворено сарађивали са окупатором и његовим сарадницима, чак, ако се показало као нужно, и оне за које је постојала сумња да су на посредан начин били блиски са одређеном колаборационистичком војном формацијом или покретом.

Од самога краја рата и почетка уобличавања нове политике образовања и васпитања држава је показивала спремност да изађе у сусрет онима који су школовање почели пре рата не само као ученици учитељских већ и других школа и гимназија. Све до 1971. године и увођења педагошких академија²⁵ учитељи у Србији су образовање стицали у учитељским школама, које су биле школе за средње стручно образовање. Да би се убрзао процес школовања будућих учитеља, просветна власт, која је у Србији конституисана већ крајем 1944, до-

23 Lj. Petrović, *n. d.*, 48.

24 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Н-III-70, Изјава учитељице Љубице С. Недељковић, 18. децембар 1942.

25 Период прелаза од учитељских школа на педагошке академије није био исти у свим деловима Југославије. У Хрватској су педагошке академије уведене 1961. а у Србији десет година касније, 1971. године. У Словенији се прешло на факултетско образовање учитеља већ 80-их година 20. века. Словенија је била једина југословенска република у којој се прешло на факултетско образовање учитеља пре распада Југославије почетком деведесетих година 20. века. Никола Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, (Ужице: Учитељски факултет Ужице, 2006), 309.

нела је одлуку да се при већини расположивих учитељских школа организују курсеви за образовање учитеља на којима су предност имали они кандидати који су започели школовање у учитељским школама пре рата а прекинули га за време окупације. На курсеве при већини учитељских школа у Србији су се могли пријавити сви који су испуњавали минималне услове у погледу претходног школовања. Како би се изашло у сусрет ученицима учитељских школа који због учествовања у рату или због боравка у заробљеништву нису могли да се школују, свршеним ученицима средњих школа са положеном матуrom који су кроз похађање учитељских течајева желели да се оспособе за рад у основној школи и одређеном броју свршених ученика шестог и седмог разреда гимназије ометених ратом у школовању, Министарство просвете НР Србије је донело одлуку да се при учитељским школама отворе следећи течајеви: течај у трајању од шест месеци за свршене ученике осмог разреда гимназије који су положили матуру; течај у трајању од три месеца за ученике који су завршили четири разреда учитељске школе; течај у трајању од шест месеци за ученике који су завршили три разреда учитељске школе; течај у трајању од дванаест месеци за ученике који су завршили два разреда учитељске школе или седми разред гимназије; течај у трајању од осамнаест месеци за ученике који су свршили један разред учитељске школе или шести разред гимназије.²⁶ Истог месеца донета је одлука да се на шестомесечне учитељске течајеве предвиђене за свршене ученике гимназија могу примити и свршени ученици богословије. Првенство на упису дато је онима који су већ радили као учитељи и нису били старији од 26 година, сем у случајевима када је Министарство одлучивало другачије.²⁷

Спремност нове власти да се не обрачунава са малобројним просветним радницима чак и ако су били „на другој страни“, у другој половини 1944, када су ослобађани источни делови земље, и током 1945. треба разумети и у светлу првих амнестија које су почеле да се обзнањују већ крајем 1944. године.²⁸ Прва званична амнестија при-

26 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-79, Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије у вези са отварањем течајева при учитељским школама у НР Србији, 4. септембар 1945.

27 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-79, Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета у вези са уписивањем свршених ученика богословије на шестомесечне учитељске течајеве, 5. септембар 1945.

28 Више у: Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015), 184–285.

падника колаборационистичких снага објављена је крајем 30. августа 1944. када је Јосип Броз Тито, председник НКОЈ и врховни командант НОВ и ПОЈ, упутио „последњи позив свим заведеним слугама окупатора да из квислиншких и колаборационистичких формација (...) пређу у НОВЈ или јој предају оружје и опрему“ до 15. септембра 1944.²⁹ Неколико месеци касније, односно 21. новембра 1944. Председништво АВНОЈ-а донело је „одлуку о амнестији лица која су учествовала у четничким јединицама Драже Михаиловића, или су их помагала, или су била у јединицама хрватског или словеначког домобранства (...) а која их до 15. јануара 1945. напусте, пријаве се и ставе се на расположење војним властима НОВЈ и ПОЈ или органима грађанске власти“.³⁰ Коначно, Указом Председнишва АВНОЈ-а о општој амнестији и помиловању од 3. августа 1945, а у складу са *Законом о давању амнестије и помиловања* од 6. јула 1945. омогућена је амнестија, како стоји у Указу, „свим особама које су учествовале у четничким и недићевским јединицама, јединицама хрватског и словеначког домобранства, муслиманској милицији, шиптарским оружаним формацијама и свим осталим оружаним формацијама у служби окупатора или их помагале као и свим особама које су припадале одговарајућим политичким организацијама или одговарајућем аминистративном односно судском апарату“. Посебно је значајно нагласити да су Указом о општој амнестији и помиловању била обухваћена лица која су „сарађивала са окупатором на културном и уметничком пољу“.³¹

Др Владислав Рибникар, министар просвете ФНРЈ, потписао је 18. јула 1945. *Упутство о поништењу сведочанстава стечених за време окупације у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама, као и забавиљским течајевима*. Иако је у члану 1 Упутства стајало да се „не признају ни разреди ни годишња сведочанства у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама из времена окупације“, ³² у пракси то није значило да ће се све дипломе стечене за време окупације одбацити. Свака од проблематичних диплома требало је да се нађе пред специјално образованом комисијом,

29 *Zbornik NOR-a*, II/13/1982, (Београд), 876–877.

30 *Службени лист Демократске Федеративне Републике Југославије* II/1/1945, (Београд), 6.

31 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti, priređivači Zdravko Dizdar i drugi*, (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005), 237–238.

32 *Службени лист*, број 53/1945, (Београд).

чији је задатак био да утврди да ли је кандидат стекао диплому на основу прихватљивих критеријума.

Први дани мира у Србији показали су да комуникација између нижих и виших органа власти није била увек довољно добра. Одлуке најнижих органа власти често су представљале израз локалних тензија и нетрпељивости која је постојала између „комшија“ које су биле на различитим странама у рату, а не званичне, још увек недовољно профилисане политике. Из Извештаја просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора града Ниша из фебруара 1945. види се да су власти у нишком округу неблагонаклоно гледале на праксу нижих органа да учитељима који су први пут ступили у службу за време окупације или су завршили школу током рата не исплаћују принадлежности, као ни осталим учитељима иако су их у службу примиле среске односно окружне власти.³³

На основу увида у досијеа, пре свега учитељица, могло би се рећи да су нове југословенске односно српске власти имале мање разумевања не само у првим данима мира у односу на каснији период, већ и за одређене „категорије“ просветних радника као што су биле неудате учитељице и оне које нису имале деце а за које се сумњало или претпостављало да су током Другог светског рата сарађивале са окупационим режимом и квислиншком управом или одржавале интимне односе са њиховим представницима. Истраживања историчарке Ане Столић показују да је на основу поделе између учитеља и учитељица могуће на примеру овог занимања сагледати резултате једне од најзначајнијих друштвених подела, која је била последица изграђене хијерархије друштвене моћи настале на темељу полних (gender) разлика како у 19. тако и у 20. веку.³⁴ Положај учитељице током овог периода тешко се може разумети без сагледавања ширег контекста државне идеје о образовању у време стварања Србије као националне државе у 19. веку, када су се и школе изграђивале као националне институције. Уверење политичке елите да је женској деци потребно образовање створило је простор за укључивање жена у учитељски посао.³⁵ Упросторавању

33 АС, Министарство просвете НР Србије, 8Г-183, Ф-108, Извештај за месец јануар о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.

34 А. Столић, *н. д.*, 89.

35 До 1845. у Србији није било женских школа. Посебна приватна школа за женску децу у Београду отворена је 1842. Прва општинска школа за девојчице основана је у Параћину 1846. Исто, 91.

учитељског позива и као женског требало је да допринесе представа о посебној блискости мајке са женском децом и њеној васпитној улози. До које мере је лик учитељице морао бити сличан традиционалном виђењу мајке, најбоље говори сазнање да су у 19. веку у Србији учитељице и у званичним документима означаване као: воспитатељке, учитељке, учитељице, наставнице.³⁶

Иако се по окончању Другог светског рата револуционарна пракса морала супротставити патријархалном моралу, јер је био у супротности са изградњом социјалистичког друштва у коме су жене и мушкарци били у свему равноправни, строжије санкционисање неударних и жена које немају деце од оних које су биле мајке и старије представљало је, са једне стране, лицемерно посезање за традиционалном улогом жене па самим тим и учитељице у друштву. Са друге стране, изградња моралног лика учитеља, пре свега учитељице, представљала је једно од кључних места успешне реализације политике образовања и васпитања у Југославији после Другог светског рата јер ју је у највећем броју случајева требало „довести“ до удаљених, забачених и аграрних подручја у којима је патријархални морал био на високој цени. У том смислу, посезање за традиционалном улогом жене у друштву није представљало лицемерни већ револуцио-

Говорећи о укључивању жена у учитељски позив у 19. веку, James C. Allbisetti користи фразу „феминизација учења“ (feminization of teaching). James C. Allbisetti, „The feminization of teaching in the nineteenth century: a comparative perspective“, *History of education*, vol. 22, no. 3/1993, 253–263.

36 А. Столић, н. д., 91.

О истом феномену у шведском друштву у другој половини 19. и почетком 20. века писала је Christina Florin у чланку под називом „Social closure as a professional strategy: male and female teachers from co-operation to conflict in Sweden 1860–1906“. У уводном делу чланка Флорин упућује читаоце на фотографију полазница школе за учитељице из 19. века крећући пажњу на чињеницу да је довољан само један поглед на фотографију да би се поставило много питања: „Why do these young women look so solemn? Why is their hair drawn back so tightly, and why are their collars so high? The strictness of their deportment seems to communicate decency, respect and self-control. The young women look like stereotypes of the spinster schoolmistress who sacrificed womanliness and sexuality to be able to devote herself to teaching and training children. The picture can be interpreted as an expression of the systemic sphere which the nineteenth-century schoolmistress inhabited. She was expected to play the part of the faithful instructress passing on morals and values, and she was subjected to severe social control by the school board, the church, the inspector, and the local community“. Christina Florin, „Social closure as a professional strategy: male and female teachers from co-operation to conflict in Sweden 1860–1906“, *History of education*, vol. 20, no. 1/1991, 17.

нарни чин. Лик учитеља имао је у многим, нарочито у малим срединама пресудну улогу у доношењу одлуке да се дете упише у школу и редовно је похађа, што је дуго био један од императива политике образовања и васпитања у Југославији и Србији.

Бројни су примери младих и неударних учитељица које су, иако подједнако криве као старије и удате колегинице, пролазиле далеко горе и губиле службу. То је био случај са двадесеттворогодишњом Радмилом Бенеш, учитељицом из Шапца, за коју се у карактеристици Персоналног одељења наводи да је „за све време окупације била активна сарадница четника“ и да је „живела са четничким командантом бригаде Радом Степановићем“ те да је „чувала четничке ствари и тек на енергичан захтев НОВ предала“. У карактеристици се посебно истицало да „мрзи НОВ“ због чега је није требало „преузети у службу“.³⁷

Још једна учитељица из Шапца није преузета у службу после Другог светског рата пошто је у карактеристици описана као некривени пријатељ окупационог режима и злогласног Гестапоа. Маја месеца 1945. године Персонално одељење Окружног НОО у Шапцу дало је карактеристику за Јованку Попјованову, учитељицу из Шапца, за коју се каже: „Стручне спреме добре. На раду у школи неуредна. У приватном животу несолидна-неморална. Сарађивала са гестаповцима, који су стално били код ње. Претила са гестаповцима и изјављивала да јој нико ништа не може. У бившу Хрватску пребацила је се помоћу Гестапоа још пре ословођења. Не заслужује да буде преузета у службу.“³⁸

Врло лошу оцену добила је и Роксанда С. Јанковић, учитељица из Врхпоља, за коју се у карактеристици истицало: „Са четницима и белогардејцима и недићевцима била је увек у интимним односима и уживала њихово поверење. Од њих је била и награђивана. Непријатељ је НОП-а у срезу азбуковачком. У приватном животу прљавог је карактера. Не треба је преузети у службу.“³⁹

Из сличних разлога није требало „преузети у службу“ ни учитељицу Ђулку Познановић за коју се наводи да „није позната као изразити непријатељ НОП-а“. Ипак сумње у њена „морална својства“

37 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-119 (досијеа), Карактеристика за учитељицу Радмилу Бенеш, 25. јануар 1945.

38 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-119 (досијеа), Карактеристика за учитељицу Јованку Попјованову, 18. мај 1945.

39 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ј-Х-15, Карактеристика за учитељицу Роксанду С. Јанковић, 25. јануар 1945.

имале су пресудан значај при доношењу коначне одлуке. У карактеристици се каже и следеће: „Девојка у моралном погледу стоји врло рђаво. У доба окупације била је у интимним односима са шефовима управног апарата у срезу као и са четничким вођама: командантима бригада и командантима срезова“.⁴⁰

На сличан начин оцењена је четрдесетогодишња, врло искусна и пре Другог светског рата од тадашњег министарства просвете добро оцењена учитељица Даница В. Стефановић, за коју се у карактеристици којом је оцењена децембра месеца 1944. каже да је била „љубавница Петра Ђевђелића и поверљива личност“ али и „неморална“ тј. особа која је „стално имала љубавнике. Авантуристкиња. Свима се подметала. Политички била присталица Дражиног покрета“.⁴¹

Мада под озбиљном сумњом да су сарађивале са непријатељем и саме биле припаднице појединих колаборационистичких покрета, удате а по правилу и старије учитељице имале су далеко бољи третман од оних које су биле млађе, неудате и без деце. О томе сведочи пример тридесетдвогодишње учитељице Катарине Јањушевић Богдановић из Бајине Баште која се није могла похвалити много бољом карактеристиком од већине наведених колегиница у погледу сарадње са окупатором и његовим помагачима. Окарактерисана као „четнички симпатизер“, „чланица женског равногорског покрета“ за који је „купила прилоге“ а „исте активно помагала и као таква и данас остала“, Катарина је ипак у закључку карактеристике оцењена као она која је „на раду исправна и способна“ због чега ју је, сматрало се, „уз јаку контролу“ требало задржати уз служби. Да је Катарина остала у служби види се и из њеног послератног досијеа и података за школску 1947/48. на основу којих ју је могуће лоцирати у основној школи у Бајиној Башти. Бивши четнички симпатизер, чланица женске равногорске организације, три године по окончању рата оцењена је као она која је „активно сарађивала са НОП од ослобођења и у АФЖ“. Знање Катарининих ученика оцењено је као добро а она као просветни радник који се „труди да постигне добар успех“. Катарина Богдановић оцењена је као „блиска и тактична са ученицима“. У раду је сматрана „марљивом“ и особом која „не избегава додељене јој дужности“. У месту службовања „уживала је добар углед“. Сматра-

40 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ј-Х-15, Карактеристика за учитељицу Булку Познановић, 25. јануар 1945.

41 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, С-XXXVII-3, Карактеристика за учитељицу Даницу В. Стефановић, 6. децембар 1944.

ло се да се посебно истиче у ваншколском раду и у стручном усавршавању. Све наведено препоручило ју је за „предавача у натечају за офицере ЈНА“.

Посебна доза опреза постојала је према просветним радницима који су били чланови породица припадника колаборационистичких покрета. Таква врста опсервације представљала је део текста карактеристике чак и када учитељи нису били у блиским односима са својим „проблематичним“ рођацима. Тако је у карактеристици врло добро оцењене учитељице Косаре Гавриловић стајало и то да издржава дете зета који је био у „Љотићевој војсци“.⁴²

Одређену дозу флексибилности власт је показивала према учитељицама које су биле супруге припадника четничког покрета или припадника Недићеве војске. Извесна разлика је прављена између оних које су одбијале да се дистанцирају од својих мужа и оних које су биле спремне на то. Тако је учитељица Наталија А. Домановић, жена Александра Домановића, припадника „четничке организације“, оцењена као особа која јавно изражавала солидарност „са радом мужа“. Поред тога примећено је да је и „после ослобођења ширила разне вести које су протурали народни непријатељи - четници“.⁴³

Са својим мужем, капетаном Милуном Видићем, за кога се наводи да је 1. фебруара 1944. извршио „покољ присталица и симпатизера НОП“, била је солидарна и учитељица Даница Јовановић-Видић, која се и сама налазила у бекству.⁴⁴

Било је и оних просветних радница, попут учитељице Стане Гашпаровић, чији је муж био капетан Недићеве војске и „учествовао у борбама противу партизана у Босни“, које су поступале другачије. Тако је ова учитељица изјавила после рата „да јој је муж хохштаплер и да са њим не живи у брачној заједници од 1940“.⁴⁵

Однос државе према просветним радницима који су се током рата отворено стављали на страну окупатора и његових сарадника зависио је у великој мери од претходног, предратног искуства учи-

42 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Г-II-12, Досије учитељице Косаре В. Гавриловић.

43 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 261, Досије учитељице Наталије А. Домановић.

44 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 264, Досије учитељице Данице Јовановић-Видић.

45 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 260, Досије учитељице Стане Б. Гашпаровић.

теља али и од оцена које су као државни службеници добијали од предратних просветних власти. У годинама када су учитељи мањкавали а културни преображај друштва у великој мери зависио од стварања модерне школе, држава се није одрицала оних који су и поред блиских веза са осведоченим непријатељима били искусни и марљиви у свом послу. Један од начина да се учитељ или учитељица задрже у служби, без обзира на лошу репутацију, био је да им се понуди посао у другом месту тј. другој средини. На основу Извештаја о основној настави Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора града Ниша из фебруара 1945. види се да је стање основне наставе у нишком округу било веома тешко. Просветне власти посебно су се жалиле на мањак учитеља, од којих је један број био премештен у врањски, пиротски и друге округе.⁴⁶ Разлози честих премештања учитеља у првим месецима после рата нису били случајни, већ их треба разумети као праксу која је била посебно распрострањена у Србији после фебруара 1945. када је Одељење за наставу Повереништва просвете АСНОС-а сугерисало свим окружним НОО да „преместе нарочито оне наставнике у друга места, који су се својим радом компромитовали у досадашњим местима службовања“.⁴⁸

Да је не само висок професионални углед већ и „добар глас у народу“ могао сачувати посао компромитованим предратним учитељима, говори и случај Луке С. Опачића који је као просветни радник у учионицу ушао први пут 1919. године. До времена када је отпуштен, 2. јануара 1945, место службовања је мењао више од тридесет пута иако је био жењен и отац двоје деце. Његовом хапшењу у јануару 1945. претходило је оцењивање у децембру месецу 1944. када му је карактеристиком приписана не само сарадња са окупатором и његовим сарадницима већ и лични ангажман у Недићевом министарству просвете. У карактеристици је наведено: „Радио је у одељењу за основну наставу. Изразити присталица покрета Драже Михаиловића који је припадао групи Бошка Зељковића. Покушао да спроведе организацију Драже Михаиловића. У Министарству про-

46 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-10, Извештај за месец јануар о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.

47 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ф-108, Допис Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 10. фебруар 1945.

свете добио неограничено одсуство са правима на припадности ради одласка у добровољце.“ И ако је без у вида у додатна документа готово немогуће судити о исходу Опачићевог случаја, из расположиве грађе се види да је за мање од две године од хапшења учитељ и начелник квислиншког министарства просвете успео да оде у пензију, што је значло да му је нова држава, иста она против које је отишао да се бори као добровољац, признала скоро тридесетогодишњи рад у служби.⁴⁸

Отпуштање из службе непосредно после рата због блискости са окупатором и његовим сарадницима у многим случајевима није представљало трајан губитак службе. Активност безбедносних структура у случају појединих особа имала је позитиван исход. Није била неуобичајена појава да се особе са најгорим карактеристикама временом врате у службу и чак напредују. У јануару 1945. оцењен као „склон пићу“, „четнички командант места и симпатизер“, „противник НОП-а“ који се „не може преузети“,⁴⁹ учитељ Љубомир Илић је само годину и по дана касније, у јулу 1946, добио нову карактеристику у којој се и даље водио као „четнички симпатизер“ и „брат команданта четничке бригаде Саве Илића“. Ипак стоји и да се ради о човеку који ће се ради „повратка у службу“ „прилично ангажовати“ „јер је оптерећен са бројном породицом, те живи доста тешким материјалним животом“.⁵⁰

Непосредно после рата врло лошу оцену је добио и учитељ Стеван Јовановић. Власти су знале да је „био један од првих организатора четничког покрета у своме крају и инспиратор скоро свих испада према НОП-у“. Знало се да „још и данас одржава најприсније везе са четнички настројеним елементима“, те да „не постоји никаква могућност да се исти поправи“. Са изнетом оценом Новака Живковића, начелника Персоналног одсека СНО, о „држању“ учитеља Стевана Јовановића само делимично се сложио Бор. Јокић, председник СНО, који је јуна месеца 1945. приметио да учитељ јесте „активно сарађивао са четницима“ али да се „сада нуди за сарадњу“ и да „морално задовољава“. Тако се Стеван Јовановић бар привремено „сачувао“ од отказа. Децембра месеца 1945. премештен је за учитеља основне школе у Рогачицу (срез

48 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, О-V-8, Карактеристика за учитеља Луку П. Опачића, 6. децембар 1944.

49 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, И-XII-58, Карактеристика за учитеља Љубомира Илића, 28. јануар 1945.

50 Исто.

рачански, округ ужички). Само два месеца касније, 9. фебруара 1946, отпуштен је из службе, да би се у јуну исте године запослио као учитељ основне школе на Мокрој гори. Да је Јовановићу, и поред одређене флексибилности система, било тешко да се прилагоди на новонастале прилике, види се из података за октобар месец 1947. који указују на чињеницу да га је ужичка Озна више пута хапсила јер је, како се каже: „и даље остао непријатељ НОП-а тако да се дешава да се код ђака у Мокрој Гори где је он учитељ налазе разни црквени летци, односно верски летци које деца носе кућама и препisuју а које у школу доносе неки ђаци под утицајем родитеља. Креће се у друштву непријатељски настројених елемената“. Какве год да су биле последице Јовановићевих саслушања у Озни, из његовог досијеа јасно се види да је одлуком Министарства просвете од 6. септембра 1948. био постављен за учитеља основне школе у Ваљеву и да му је плата у односу на пређашњих 3.240 динара, колико је примао као учитељ основне школе на Мокрој гори, порасла на 4.400 динара.⁵¹

Слична „судбина“ задесила је и учитеља Марка М. Нешовића који је јануара месеца 1945. године добио веома негативну карактеристику са препоруком да се не прузме у службу. У изнетој оцени стајало је: „У доба окупације био стално на страни четника. Имао сталне везе са њима. Давао је податке четницима за поједине партизанске симпатизере, иначе на служби је био јако немарљив. Он одржава везе и састанке са компромитованим људима, а о школи не води рачуна. Не треба га преузети у службу.“ Мишљење о овом учитељу врло брзо, само након годину и по дана, веома се променило. У новој карактеристици коју је добио у јуну месецу 1946. се каже: „На учитељској дужности савестан је и осећа се потпуно одговорним. Одликује се стручном спремом а ради и даље на личном усавршавању. У школи сасвим правилно обавља наставу и има доброг успеха. У задње време активнији је на раду на народном просвећивању као и раду народног фронта. Прилично је склон материјалном богаћењу али уопште није подложен корупцији. Управитељску дужност савесно обавља. У приватном животу добрих је моралних особина. Ужива добар ауторитет у народу али га није искористио довољно у своме раду. Однос према народу има правилан.“⁵²

51 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Ј-XXX-26, Досије Стевана Јовановића.

52 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Р-ХIII-39, Досије учитеља Марка М. Нешковића.

Интересантан је случај учитеља Илије Радусиновића, који је за време окупације био најпре просветни референт у среском начелству у Рековцу а затим је исти посао обављао у Светозареву. Након ослобођења у затвору је провео четири дана. Из затвора је пуштен као невин. Већ у априлу месецу 1945. запослио се као повереник за просвету Окружног НОО у Светозареву. Од децембра месеца 1945. радио је као члан Комисије за додељивање помоћи пострадалима у НОБ-у, а затим истог месеца био постављен за учитеља у селу Равноу.⁵³

На основу увида у досијеа и карактеристике „проблематичних“ просветних радника може се закључити да су државни органи били свесни да примају у службу „сумњиве“ учитеље јер се у оценама појединих просветних радника неретко истицало да су учитељи који су током Другог светског рата били на „другој страни“ декларативно али не и суштински прихватили нови систем вредности. Штавише, држава је имала јасан увид у то да многи од њих учествују у тзв. изградњи новог друштва само зато да би закамуфлирали своја лична убеђења и активности.

Тако се за учитељицу Радмилу Павловић каже: „Непријатељски расположена према народноослободилачком покрету. Да би прикрила ранији став њеног мужа и свој у организацији ДМ ван школе ради у организацији АФЖ као секретар. Ради на аналфабетском течају. Сарађује са народном омладином и добровољно ради у задрузи као књиговођа. У школском раду не показује позитивне резултате и ако је способна учитељица, јер ради зато што мора.“⁵⁴

Врло слична оцена дата је и за учитеља Мирка Додића, за кога се наводи да га „не треба отпустити из разлога што од како му је стављена забрана на плату, потпуно се предао раду и на тај начин омогућава себи опстанак у служби“.⁵⁵

Поједини просветни радници веома су се тешко „инкорпорирали“ у нови систем. И поред спремности великог броја оних који су били „под сумњом“ да прихвате „нова правила“ како би сачували посао, заштитили себе и своју породицу и решили се срамног баласта оличеног у фрази „сарадника окупатора и његових помагача“, било је и оних који су се тешко одрицали својих пређашњих ставова.

53 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Н-VII-26, Досије учитеља Илије С. Радусиновића.

54 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, П-VI-30, Досије учитељице Радмиле Ђ. Павловић.

55 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига бр. 264, Досије учитеља Мирка Додића.

Тако је учитељица Љубица С. Недељковић одбила премештај „у опредељено место“ инсистирајући на томе да остане у Крушевцу или у околини како би „била у својој кући“. Иако је постојала велика опасност да остане без посла, Љубица, за коју се сматрало да је била „противна НОП-у“, „одржавала везе приватног карактера са организацијом Д. М“, одбила је понуђени премештај.⁵⁶

Велики отпор према новом режиму исказивала је и учитељица Радмила Павловић, за коју се тврдило да је „помагала свога мужа у издајничком раду“. Сматрало се да узрок њеног незадовољства лежи пре свега у чињеници да јој је муж стрељан, због чега је она „остала непријатељски расположена према свима из села који су били присталице НОП“. У оцени је изнето да своје мишљење није променила ни „до данас“, да „одржава везе са кољачима“, да је „пркосна и незгодна према месној народној власти“.⁵⁷

Врло слабо „интереовање за НОП“ показивала је и учитељица Јелисавета П. која је била позната „као симпатизер Љотићевог покрета“ и „васпитач у дому у Смедереву“. Означена је и као сарадник Збора и особа која је „достављала напредне ученице“.⁵⁸

Врло непоузданом сматрала се и учитељица Милица Радосављевић из Крагујевца, која је, како се наводи, „за време окупације одржавала интимне везе са четницима Д. М. и сарађивала са њима (...) За време окупације нападала припаднике НОП-а, окривљујући их за масовна стрељања 1941. у Крагујевцу“.⁵⁹

Закључак

Стварање националних држава, у којима је отварање школа намењених свим припадницима заједнице а не само виших друштвених слојева постало један од најприоритетнијих националних интереса, заувек је променило однос представника политичке елите према учитељима – они су као државни службеници „од изузетног значаја“ морали бити стављени под посебан надзор. Надзор над учи-

56 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига бр. 262, Досије учитељице Љубице С. Недељковић.

57 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига бр. 262, Досије учитељице Радмиле Ј. Павловић.

58 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига бр. 260, Досије учитељице Јелисавете П. (...).

59 АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Р-ХІ-49, Досије учитељице Милице Р. Радосављевић.

тељима оба пола представљао је уобичајену праксу и у Краљевини Србији и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Отпочињањем Другог светског рата и окупацијом Србије, у којој је, на територији немачке окупационе зоне, успостављена колаборационистичка влада Милана Недића, учитељи, као и сви просветни радници (у најширем смислу интелектуалци) нашли су се под притиском репресивног окупационог и њему лојалног квислиншког апарата. Колаборационистичка управа је била посебно нетрпељива према просветним радницима за које се сумњало да су блиски Комунистичкој партији Југославије.

Окончањем рата и успостављањем револуционарног, комунистичког режима, нова просветна власт се посебно заинтересовала за тзв. „старе“ кадрове – за све оне који су се кроз учитељски позив афирмисали у „бившој“ држави, за оне који су своје школовање окончали и дипломе стекли у Недићевој Србији и посебно за оне који су током Другог светског рата нескривено изражавали своје симпатије према различитим колаборационистичким војним формацијама и политичким покретима од којих су неки декларативно били фашистички. Сагледавање попустљивог односа државе према онима који су у првим данима рата добили најгоре карактеристике, које су заувек постале саставни део њихових професионалних досијеа, указује на спремност режима да у првим данима мира, који су често били „испуњени“ осветом и реваншизмом, „сачува“ чак и декларисане непријатеље уколико су били неопходни у процесу стварања социјалистичког друштва и државе. Као „интелектуалци најближи народу“, искусни и школовни учитељи све до школске 1956/1957. нису представљали већину у односу на број учитеља који је радио у основним школама Краљевине, школске 1938/39. године. Такво стање било је у несразмери са порастом броја школа и ученика, што је директно угрожавало реализацију политике образовања и васпитања у Југославији, која је представљала само једну од манифестација културне револуције чије је крајње исходиште требало да буде социјализам.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Србије. Министарство просвете НРС.

Објављени извори

1. *Културна политика Југославије 1945–1952*, приредили Бранка Докнић, Милић Петровић, Иван Хофман. Београд: Архив Југославије, 2009.
2. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, приређивачи Zdravko Dizdar i drugi. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.
3. *Службени лист Демократске Федеративне Републике Југославије* II/1/1945. Београд.
4. *Службени лист* 53/1945. Београд.
5. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 26/1954. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
6. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 43/1955. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
7. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 49/1955. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
8. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 72/1957. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
9. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 118/1958. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
10. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 122/1958. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.
11. *Zbornik NOR-a*, II/13/1982. Београд.

Штампа

- *Политика* (1944)

Литература

1. Allbisetti, James C. „The feminization of teaching in the nineteenth century: a comparative perspective“. *History of education*, vol. 22, no. 3/1993, 253–263.
2. Вуковић, Р. „Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици“. *Годишњак града Београда* 37/1990.
3. Илић, Александра. *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*. Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет, 2010.
4. Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
5. Petrović, Ljubomir. „Jugoslovenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti“. *Tokovi istorije* 1–2/2005, 38–53.
6. Поткоњак, Никола. *Образовање учитеља у Срба*. Ужице: Учитељски факултет Ужице, 2006.
7. Radanović, Milan. *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.
8. Столић, Ана. „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века“. *Образовање код Срба кроз векове*, приредили Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, 89–100. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт, 2003.
9. Florin, Christina. „Social closure as a professional strategy: male and female teachers from co-operation to conflict in Sweden 1860–1906“. *History of education*, vol. 20, no. 1/1991, 17–26.
10. Škodrić, Ljubinka. „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 1/2011, 151–162.

Summary

Sanja Petrović Todosijević
Institute for Recent History of Serbia

The Attitude of the Serbian Communist Government towards the “Old” Teaching Staff after the Second World War

Abstract: This paper aims to present the mechanism of the integration of the “old” teaching staff, i.e. the teachers who gained their professional affirmation in the Kingdom of Yugoslavia and in the first years after the Second World War. Its starting point is the wider context in which the school was established as a state institution in the period of the formation of national states, i.e. the modern Serbian state. A significant part of the paper will deal with the attitude of the new communist government towards the teachers who obtained their degree in occupied Serbia and the teachers who got “negative characteristics” after the war, which was directly related to their “behavior” during the war and connection with certain collaborationist military formations or movements.

Key words: teacher, primary school, national state, the Kingdom of Yugoslavia, Milan Nedic’s government, the Second World War, the communist government, the Ministry of Education of the PR of Serbia, Chetniks, Ljotićevci

State supervision of teachers who were “the intellectuals closest to the people” and who played one of the key roles in the process of educating and forming pupils and students to be future loyal members of the community is a common practice which dates back to enlightened absolutism and the period of the formation of national states. This kind of practice was “nurtured” in the young Serbian state and later in the Kingdom of Serbia and in the state of Yugoslavia formed in 1918 (the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes). Once the Second World War was over and the revolutionary government was established, the government of the Communist Party of Yugoslavia developed a special interest in the so-called “old” teaching staff – in all those who had been teachers before the war, those who had received their teacher’s degree in occupied Serbia, and particularly those who had openly showed their

commitment to collaborationist military formations or movements. The analysis of the attitude of the new government in Yugoslavia and Serbia towards the teachers who openly advocated the establishment of “the new world order” during the war indicates the willingness of the state to accept even those who were on the other side of the “front” if their integration into the system could contribute to the implementation of the education and upbringing policy which was based on socialist pedagogy and which could help carry out the cultural revolution which had the establishment of socialism as its final goal.

УДК 338.26(497.1)"1946"

Оригиналан научни рад

Примљен: 5. 3. 2016.

Прихваћен: 27. 7. 2016.

Александар РАКОЊАЦ

Институт за новију историју Србије

alexius.celticus@gmail.com

Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација*

Апстракт: У раду се приказује транзиција југословенског економског система у правцу планирања током 1946. године. Из комплекса питања чије је решавање чекало нове властодршце у Југославији после ослобођења земље, обнова разорене привреде и успостављање новог привредног поретка заузимали су примарну позицију. Југословенски комунисти после преузимања власти нису имали изграђене планове за трансформацију привредног система, већ су усвојили совјетски модел, а у обнови привреде су, као узор, користили праксу која је примењивана у СССР-у. Совјетизација југословенске привреде означила је радикалан раскид са предратном привредном праксом, а државни сектор привреде требало је путем планирања да постане одлучујући носилац привредног развоја.

Кључне речи: Југославија, СССР, социјализам, планирање, Савезна планска комисија, КПЈ

Идеолошки узор привредног планирања

Октобарска револуција у Русији, настала у вихору Великог рата на периферији капиталистичког света, понудила је свету ал-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (N° 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тернативни модел развоја у социјалистичкој идеји.¹ Руска социјал-демократска партија бољшевика, утемељена на марксистичким филозофским принципима, револуционарни преврат у Русији посматрала је као почетак светске пролетерске револуције у којој ће радничка класа освојити власт и срушити капиталистички друштвени поредак. Оптимистичка предвиђања бољшевика била су ипак далеко од реалности, јер су дугогодишњи грађански рат који је избио у Русији и страна интервенција распршили снове о светској револуцији и брзом тријумфу социјализма у развијеним капиталистичким државама.² Међутим, и поред огромних тешкоћа, нови властодршци у Русији нису изгубили веру у супериорност социјалистичког друштвеног поретка, већ су приступили разрађивању теоријског модела организације привреде на новим основама. В. И. Лењин, неоспорни вођа и идеолог совјетске државе и партије, почео је да формира основне постулате будућег привредног устројства. У потрази за решењем, Лењин је у чланку „О дечијем ‘левичарству’ и о малограђанштини“ нагласио значај примера планске организације немачке ратне привреде, са јаким интервенционизмом државе у регулисању производње и расподеле производа. Немачки привредни модел, који је Лењин назвао „државни капитализам“, требало је да послужи као пример за изградњу совјетске привреде.³ Планска организација производње и расподеле има своје корене у Марксовим идејама, али он их није детаљније разрадио за свог живота. Ни потоње генерације марксистичких мислилаца нису направиле значајније помаке у том правцу, али су проматрањем капиталистичке привреде закључиле да се једино путем планирања могу превазићи цикличне привредне кризе, за шта је према њиховом мишљењу виновник била тржишна „анархија“. Планирање је тако постало једна од базичних компоненти изградње социјалистичке привреде, која је имала да уклони све недостатке либералног капиталистичког модела развоја.⁴

1 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 47–48.

2 Edward Hallett Carr, *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina 1917–1929*, (Zagreb: Globus, 1984), 37–38.

3 Vladimir Ilić Lenjin, *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919)*, I–XVI, (Beograd: Kultura, 1960), XII/239–242.

4 Janos Kornai, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, (Oxford: Oxford University Press, 1992), 3–33; Mihael Bri i Kristof Šper, *Šta je socijalizam? Koncepti – prakse – problemi*, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012), 7–24.

Оснивањем Госплана, државне установе за планирање, 1921. године, прелазак на планирање добило је своју институционалну основу.⁵ Госплан у периоду НЕП-а није имао руководећу функцију у привреди, али се у крилу ове институције, која се у првој половини 20-их година још увек уобличавала, родио сукоб око будућег концепта планирања у привреди, који ће умногоме одредити методе његовог спровођења. Лењинаова смрт и борба за његово идејно наслеђе која је потом уследила, покренула је идејне борбе унутар Госплана. Током 1925. у Државној планској комисији јасно су се уочавале две конфронтиране струје мишљења. На једној страни налазила се тзв. генетичка, а на другој телеолошка школа. Првој школи припадали су углавном економисти који нису били чланови партије (подржавали су је Л. Троцки и Ј. Преображенски⁶), док су у другу групу спадали економисти који су били чланови партије или су били блиски ставу службене линије партије (Стаљин је био привржен овој струји). „Генетичари“ су сматрали да се плански прорачуни морају заснивати на „објективним тенденцијама“ својственим економској ситуацији. „Телеолози“ су, насупрот њима, тврдили да је одлучујући фактор у планирању циљ који се постави и да економска ситуација треба да се трансформише заједно са политичким тенденцијама. То је значило да су директиве, а не предвиђања, биле основе плана. План тиме није више био искључиво економска активност, већ и политичко питање *par excellence*. Ова школа настојала је да потпуно одбаци законе тржишта, тврдећи да се руковођење привредом може вршити политичком акцијом. Поставке телеолошке школе мишљења преовладале су при изради првог петогодишњег плана захваљујући Стаљиновој подршци, а озбиљна економска криза која је потресала тржиште СССР-а током целе 1928. године утицала је да поставке телеолошке школе однесу превагу у готово свим сегментима планирања.⁷

5 Robert W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 33–35.

6 Економиста Јевгеније Преображенски развио је идеју о „првобитној социјалистичкој акумулацији“, која се заснивала на принципима максималне експлоатације преткапиталистичких и капиталистичких облика производње. Преображенски је сматрао да држава треба да административним одређивањем цена произведе ефекат „маказа“ и тиме неопходна средства из пољопривреде прелије у индустрију. Идеје Преображенског постале су саставни део Стаљинове стратегије индустријализације СССР-а. (Evgenij A. Preobraženski, *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*, I–II, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983), I/44–87).

7 E. H. Carr, *n. d.*, str. 111; *The Stalin Era*, priređivač P. Boobbyer, (London and New York: Routledge, 2000), 48.

Стаљинова победа над левом и десном опозицијом унутар партије означила је крај дискусијама на пољу економије. Одлуком XVI партијске конференције (април 1929. године), политика НЕП-а је дефинитивно напуштена, а то је уједно био почетак Првог петогодишњег плана. Тада је усвојена максималистичка верзија петогодишњег плана. План је постављао максимално високе циљеве развоја земље, а превелике амбиције у привреди Стаљин је бранио мишљењем да „нема тврђаве коју бољшевици не могу освојити“. Све је било подређено „убрзаном темпу“ индустријализације. Као последица „великог прелома“ уследила је национализација приватног сектора привреде. Уз подржављење приватних фабрика, трговине и одузимање концесија странцима, почела је и колективизација сељачких имања. Држава је у својим рукама концентрисала све ресурсе земље, а то се одвијало помоћу масовне мобилизације свих партијских организација у земљи.⁸ Администрирањем „одозго“ путем директива, Стаљин је уз помоћ својих сарадника почео да командује целокупном економијом. У тако централизованом економској шеми, поред Државне планске комисије задужене за економске аспекте плана, основане су државне институције које су имале командно-контролну улогу.⁹ Прва у рангу институција тог типа била је Државна контролна комисија, која је била задужена да надзире и помаже рад органа државне управе и предузећа подређених одређеном комесаријату, као и да води рачуна о уредној наплати пореза. У склопу комесаријата или министарстава, којих је током времена било све више, постојале су главне управе („главке“) као оперативни органи који су руководили предузећима из одређене привредне гране и бринули о испуњењу оперативних кварталних и годишњих планова производње.¹⁰ Улога ових органа била је велика, јер су циљеви перспективног петогодишњег плана често били мењани *ad hoc* у складу са одлукама Политбироа. Стога је оперативно планирање у првом периоду имало улогу да политичке одлуке преточи у краткорочне циљеве. Услед комплексности тог посла долазило је до грешака у прорачуну приликом израде месечних и кварталних планова. Преве-

8 Alec Nove, *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*, (London and New York: Routledge, 1989), 28–29.

9 Paul R. Gregory, *The political economy of Stalinism, Evidence from Soviet Secret Archives*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 49–75.

10 Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza. Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin i Staljin 1917–1941*, I–II, (Opatija: Otakar Krešovani, 1985), I/402.

лико уплитање партије у привреду, подстицано амбицијом да се у што краћем времену премаше зацртани циљеви плана, уносило је „хаос“ у процес планирања. Са другим петогодишњим планом и искуство у спровођењу плана било је веће, почетне грешке су исправљане, а ситуација у руковођењу привредом била је све стабилнија.¹¹

Велика економска криза тридесетих година и успеси стаљинских петолетки (пјатиљетки), који су до напада Немачке на СССР лета 1941. године преобразили привредну структуру земље, створили су у значајном делу западног јавног мњења позитивну слику совјетског привредног система. Совјетско планирање постало је тако не само алтернативни модел привредног развоја већ и механизам који се могао употребити у превазилажењу кризе која је потресала капиталистички део света. Да су совјетска искуства имала велики утицај 30-их година 20. века у свету, сведоче многи примери, од Хитлеровог „Четворогодишњег плана“ до грандиозних јавних радова које је предузела Рузвелтова администрација за време њу дила (New Deal) у САД-у. Победа над нацистичком Немачком и њеним савезницима у Другом светском рату веома је оснажила углед совјетских петогодишњих планова код економских и друштвених теоретичара, а планирање је на одређени начин постало формула брзог привредног напретка.¹²

„Потрага“ за организационим моделом планских органа

Почеци изградње институција командно-планске привреде у Југославији везани су за последње месеце Другог светског рата. КПЈ је по ослобођењу Србије и Београда кренула у организацију свих сегмената власти, а велика пажња се придавала оснивању привредних институција. Совјетски узор су за југословенске комунисте били основна смерница како треба развијати државу и друштво. Политбиро ЦК КПЈ је, у својим пројекцијама развоја земље, на прво место поставио фазу обнове земље, која је замишљена као основни предуслов прелаза на административно-централистичко руковођење привредом и друштвом.¹³ Премда је у последњим месецима рата приори-

11 Gregory, n. d., 183–212.

12 Tom Bottomore, *The Socialist Economy, Theory and practice*, (Worcester: The Guilford Press, 1990), 38–39; Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, (Beograd: Rad, 1985), 629–637; Hobsbaum, n. d., 77–78.

13 Branko Petranović i Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, (Beograd: Istorijski

тетно питање за Партију било осмишљавање плана и метода обнове земље, већ крајем јануара 1945. израђен је први нацрт савезне планске комисије по узору на Госплан у СССР-у.

У предлогу првог нацрта планске комисије, који је секретар Комисије за привредну обнову земље Бојан Куглер поднео председнику Привредног савета, израђена је основна организациона структура савезне планске комисије и нацрт закона који је требало да легализује ту институцију. Према предложеном нацрту, планска комисија би имала председника уз кога би стајали Веће, три помоћника, секретаријат, група за контролу и двадесет одељења која би се према потреби делила на већи или мањи број одсека. Поред тога, у комисију би улазиле до тада самосталне институције као што су Државни статистички уред, Државни ревизорски уред, Државни уред за патенте, који се до тада налазио у оквиру Повереништва за индустрију, Одбор за стандардизацију, као и економски институт који је тек требало основати са циљем да се што боље из стручног угла сагледају економска кретања југословенске привреде. Број запослених у планској комисији, без осталих уреда, бројао би око двеста људи, од чега би сто десет запослених били стручна лица, а остатак би било полустручно и помоћно особље. Овај број кадрова у саставу Планске комисије предвиђен је као минимум који би ово централно планско тело имало у свом саставу. Куглер је сматрао да је то предуслов који је требало испунити како би се ово тело најкасније током 1946. оспособило и на време израдило привредни план за 1947. годину. Истакао је да приликом одабира кадрова не треба поновити грешке које су почињене у погледу попуњавања Комисије за привредну обнову земље, где је секретару било препуштено да сакупља кадрове, јер су том приликом поједине установе одбиле да уступе своје најбоље кадрове, већ да Партија интервенцијом „одзго“ треба да реши то питање. Према његовом мишљењу, у овом централном привредном органу требало је да раде најспособнији кадрови.¹⁴

Недостатак стручних кадрова потребних за оснивање планске комисије решавао би се постепеним попуњавањем током времена. „Стручност, способност и преданост послу“ били су квалитети који нису смели бити доведени у питање јер, према ингеренцијама које је ово највише привредно тело требало да има у будућем стро-

institut Crne Gore, 1994), 29–37.

14 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Предлог нацрта Планске комисије (23. 1. 1945. године), 1.

го централизованом поретку, и најмања грешка читавала би се до „дна“. За начелнике појединих одељења, испред стручности, наглашавана је потреба за политички подобним људима који би се више истицали организационим способностима. Овај став произишао је из неповерења Партије према стручним кадровима „старог режима“, за које се сматрало да не уносе довољно „револуционарног елана“ у испуњавање задатака брзог друштвеног преображаја. Стога је њих требало постављати на места референата и шефова одсека, а њихово веће залагање на раду подстицати материјалним стимулансима. У складу са директивом Партије, планирано је да се оснивање савезне планске комисије изврши до краја августа 1945, јер је требало изградити привредни план за наредну 1946. годину.¹⁵

Поред савезне планске комисије, у субординацији према овом централном привредном телу требало је да стоје републичке планске комисије и окружне планске комисије при народним одборима. Предвиђено је да републичке планске комисије буду организоване највећим делом према „шеми“ савезне планске комисије, са тим што би поједина одељења била спојена у једно, док би нека била потпуно изостављена, а бројале би од двадесет до четрдесет чланова у зависности од привредних потреба и величине републике. При окружним народним одборима постојале би посебне планске комисије од неколико чланова или референата у зависности од привредне структуре округа. Код средњих народних одбора комисије нису биле предвиђене, већ би за план био задужен један члан одбора коме би уз бок стајала комисија састављена од стручњака или јавних радника, који би поред улоге да учествују у „планирању“ вршили и друге дужности. Ови органи сачињавали би једну монолитну хијерархијску структуру, како по вертикали тако и по хоризонтални. Паралелно, сви органи по привредним ресорима, односно установама и министарствима која би била обухваћена планом, имали би своје планско одељење. Планско одељење имали би и нижи органи, главне управе и предузећа. На крају, Куглер је истакао да је за овај пројекат неопходно у што краћем року обезбедити велики број радника, што је у том тренутку представљало озбиљну потешкоћу, јер је недостајало стручних кадрова. Кадровски пропусти приликом успостављања органа за планирање, према Куглеровом мишљењу, надокнадили би се „учењем у ходу“ кроз праксу, путем стручне литературе и курсаева.¹⁶

15 Исто, 2.

16 Исто, 2.

На изради пројекта закона о савезној планској комисији, који је почео непосредно после доношења Устава, јавила се потреба да се претходно сагледају дотадашња искуства планирања у СССР-у. Са тим у вези, совјетски економски стручњак Иван Евенко (Јевенко), који се налазио на раду у Југославији у својству инструктора, саставио је кратак приказ двадесетпетогодишњег развоја органа за планирање у СССР-у. Овај приказ требало је да послужи као пример за састављање устројства Савезне планске комисије. Уз Евенка, у изради пројекта закона о савезној планској комисији активно је учествовао и Куглер, који је написао први предлог нацрта организације ове установе почетком 1945. године. Њих двојица су били главни актери у креирању шеме по којој је требало да буде устројена планска комисија у Југославији.¹⁷

Организациона шема коју су они израдили била је надградња претходне Куглерове замисли. Према новом устројству, апарат савезне планске комисије био би „хоризонтално“ организован у низ посебних одељења, која би била „основне ћелије“ испод којих би у хијерархијској „вертикали“ стајали одсеци и групе референата. При разрађивању општедржавног плана, апарат би морао бити способан да у државном плану одрази све гране привреде, финансија, културе, просвете и социјалних делатности земље. У почетку, степен захвата планирањем свих области привреде и културе био би мањи, док би подаци или „показатељи“ плана у неким деловима били само општи. Али, „када се са развојем планирања и јачањем планског апарата буду у економији створили сви предуслови за прелаз на општедржавно планирање“, показатељи плана би онда били детаљизирани и обухватили би све његове делове. Одељење савезне планске комисије требало је да одговара ресорном министарству, али због недостатка неопходних руководећих кадрова у почетном стадијуму рада предвиђена је у структури максимална концентрација руководства, изражена кроз стварање општих одељења која обухватају сродне гране (транспорти и везе, култура, народно здравље и социјално осигурање). Одељења од веће важности за народну привреду била би организационо издвојена у засебна одељења (цене, енергетика, индустрија).¹⁸

17 АЈ, 41-СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Реферат Ивана Евенка о организацији Планске комисије (19. 2. 1946. године), 1.

18 Исто, 1-2.

Стварање одељења и одсека при републичким планским комисијама требало је да буде изведено у сагласју са привредним особеностима поједине републике, како би сабрани подаци при изради плана за сваку републику били правилно анализирани и потоњом разрадом усаглашени са потребама развоја одређене републике. Савезна планска комисија, са друге стране, имала би задатак да руководи радом републичких планских комисија, да им даје директиве за састављање плана и методолошка упутства о формама и методама састављања планова. Републичке планске комисије биле би дужне да са своје стране руководе окружним планским комисијама, а окружне среским. Цео систем планских органа морао би се заснивати на јединству организације и методологије планирања.¹⁹

Укључивањем у састав апарата савезне планске комисије органа као што су Државни ревизорски уред, Одбор за стандардизацију и Патентни уред, извршила би се консолидација планске управе у свим гранама економског живота, а планска комисија би се од самог почетка постојања претворила у економски „штаб“ владе. Структура организације комисије није била замишљена да буде нееластична, већ би се могла мењати у складу са потребама планирања и променом структуре привредне управе у земљи.²⁰

Почетни ентузијазам и полет из дана када је власт у земљи била *de facto* у рукама КПЈ, када су се у револуционарном заносу идеје прокламоване у рату чиниле брзо оствариве, сударили су се са тешком стварношћу првих послератних месеци, те је спровођење тих идеја у дело било пролонгирано. Задаци обнове, коју су наметала ратна разарања, у први план су избацили питање санирања последица које је четворогодишњи сукоб оставио за собом. Тако је и почетак потпуног спровођења командно-планског привредног модела одложен. Међутим, и упркос реалним потешкоћама, планирање је остало најближа перспектива развитака привреде. У међувремену, Комисија за привредну обнову земље, и поред тога што је требало да изврши методолошку припрему за прелаз на планирање, била је својеврсна „школа планирања“ у којој је нова власт стицала прва искуства. Комисија се током свог рада бавила проучавањем привредних и финансијских могућности Југославије и израђивала је појединачне планове обнове, чиме се стицало неопходно искуство

19 Исто, 2.

20 Исто.

за прелаз на опште планирање.²¹ Комисија за обнову земље у периоду свог рада, од марта 1945. до јуна 1946. године, није испунила задатке које јој је наменила Партија, јер није извршила потребне методолошке припреме за прелаз на опште планирање. Израда студија кроз метод оријентационе анализе, помоћу којих је у југословенским условима требало доћи до основних елемената за план, није у предвиђеном року дала резултате. Образовање економског института, као стручног тела које је предвиђено да буде један од носилаца израде студија југословенске привреде, због недовољног броја стручних лица, такође није извршено.²²

Да је процес обнове југословенске економије почетком 1946. године текао спорије од очекивања врха Партије, сведочи Титово незадовољство по питању темпа обнове и преласка на планирање. Изричити кривац за такву ситуацију, по његовом мишљењу, била је недовољно добра привредна политика, а он је сматрао да у том правцу треба направити крупнији заокрет.²³ О овоме је детаљније расправљано на седницама Политбироа током априла, када је дошло до критике на рачун министра индустрије и председника Привредног савета А. Хебранга по питању дотадашњих економских резултата. Криза односа у врху Партије настала је због Хебранговог писма Кардељу у коме је изразио сумњу у Титово поверење према његовом методу руковођења привредом. Кривица у руковођењу читавала се не у крајњем циљу, односно потпуном усвајању командно-планског привредног модела по узору на СССР, већ у недостатку конзистентне политике у „прелазном периоду“. Хебранг и министар финансија Жујовић су делили мишљење да не треба журити са преласком на потпуно планирање, већ да прво треба обновити земљу и стабилизovati систем. Хебранг се, подржан од Жујовића, успротивио генералној линији Партије у погледу репресивних мера које су предузете приликом откупа жита. Они су сматрали да ће се тиме нарушити „класни савез“ радника и сељака, узимајући у обзир да је југословенску револуцију највећим делом извело сељаштво као популационо најбројнија друштвена класа у Југославији. Сукоб око концепције развоја био је један од разлога Хебранговог искључења из Политбироа ЦК КПЈ маја 1946. године, а потом је уследило уступање места

21 AJ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Извештај о прегледу Савезне планске комисије, 2–3.

22 Исто, 2.

23 *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, приређивач Branko Petranović, (Beograd: Arhiv Jugoslavije i Službeni list SRJ, 1995), 140.

председника Привредног савета и министра индустрије Борису Кидричу, а једина функција коју је задржао била је место председника Комисије за привредну обнову земље, која је од јуна 1946. прерасла у Савезну планску комисију. Иницијатор покретања поступка против њега био је Кардељ, који је закључио да на читавом фронту привреде треба прећи на „неповску“ политику.²⁴

Институционализација командно-планске привреде

Доношењем Устава 31. јанура 1946. године постављени су правни темељи командно-планске привреде, а председници Савезне планске и Савезне контролне комисије су чланом 83 Устава постали чланови владе, чиме је јасно назначена њихова улога у будућем поретку.²⁵ Централизована акумулација и дириговано планирање, базичне формуле система административног руковођења привредом, Уставом су добили компетенције да преко извршних органа власти „тотално“ обухвате све послове друштва. Уставом успостављен систем имао је општи узор у совјетском систему, јер су највећим делом усвојена совјетска уставна и политичко-правна решења. Установе које су Уставом озакоњене потицале су из Народноослободилачког рата и револуције, али су основне концепције и неке институције преузети из совјетског устава. Те основне концепције су се пре свега испољавале у улози државе у друштву, јер су држава и њени органи схваћени као руководећа снага целокупног друштва. Стаљински устав из 1936. године имао је *de iure* једну битну разлику у односу на југословенски: СКП(б) је законски био изједначен са државом, што није био случај у Југославији. Иако се у југословенском уставу КПЈ не помиње, у пракси је она следила пример СКП(б)-а и то је довело до пресликавања централистичке партијске структуре, која се даље рефлектовала на централистичко устројство целог друштва. Опонашање совјетских узора у коначном збиру имало је за последицу бирократизацију и етатизацију привреде и друштва, а институционализација планских органа била је део тог процеса.²⁶

24 Исто, 148–161; *Југославија–СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, приређивачи Л. А. Величанскаја и други, (Београд: Архив Југославије, 2014), I/645; Борис Кидрич, *О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ*, (Београд: Борба, 1948), 29–34.

25 Устав Федеративне Народне Републике Југославије, *Службени лист ФНРЈ*, 10/46.

26 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, (Beograd: Nolit, 1988), III/67–68.

Убрзани рад на изради закона о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање интензивирао је током априла и маја 1946. године. Ти напори резултирали су доношењем закона 25. маја 1946, који је ступио на снагу првих дана јуна, пошто је објављен у *Службеном гласнику ФНРЈ*. Законом су постављени темељи на којима ће се развијати југословенски привредни систем у наредним годинама. Први предуслов „новог правца“ овим је утврђен, а потом се приступило разради устројства планских органа.²⁷

Закон је предвиђао да у оквиру општедржавног привредног плана постоје два типа плана – перспективни или дугорочни, којим се одређује правац развоја на дужи временски период, и једногодишњи или текући план, доношен на краћи рок. Општедржавни привредни план је обухватао основне привредне планове свих грана државне управе, предузећа и установа које стоје под непосредном управом савезних органа, а поред тога у главним поставкама и привредне планове република, округа, срезова и градова. Перспективни и текући општедржавни привредни планови имали су снагу закона, што је значило да су сви, од државних органа до државних предузећа и задруга, били дужни да се старају о испуњењу одредби плана. Приватна предузећа морала су да спроводе привредне мере које је прописивала држава, а била су подвргнута и строжијим мерама контроле.²⁸

Ступањем овог закона на снагу легализован је, после готово двогодишњих настојања, и највиши државни плански орган – Савезна планска комисија. Она је била задужена за припрему и израду свих општеважећих државних планова у земљи. На челу ове институције налазио се председник, који је аутоматски био и члан владе ФНРЈ, а за првог председника постављен је Андрија Хебранг. Унутрашњим устројством, Комисија је била подељена на одељења и одсеке, а на челима ових хоризонтално и вертикално организованих јединица стајали су начелници одељења и њима подређени референти одсека. Број потпредседника и чланова Комисије није био Законом детаљно прецизиран, већ је назначено да оптимални број чланова потребних за несметан рад Комисије не сме бити мањи од двеста, а то питање је

27 АЈ, 40–ПСВФНРЈ, ф. 37, арх. јед. 85, Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, 1–6.

28 АЈ, 41–СПК, ф. 136, арх. јед. 259, Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, Опште одредбе, 1.

у целини требало решавати „у ходу“. Њих је, на предлог председника Комисије, постављала влада ФНРЈ.²⁹

У надлежност Савезне планске комисије, поред израде и доношења Савезној влади перспективних и текућих привредних планова, спадало је разматрање нацрта привредних планова република и њихово усклађивање са општедржавним привредним планом. Циљ ове координаторске улоге Комисије био је да се обезбеди сразмеран развој одређених привредних грана, али се сматрало да ће се тиме обезбедити и равномеран регионални развој. Целокупна служба планирања у земљи била је под њеном ингеренцијом, а производни програми и плански нацрти које су достављале ниже службе, предузећа и државни органи разматрани су у Комисији. У њеној надлежности била је провера извршења свих привредних планова, и у случају дисбаланса у испуњењу предвиђеног плана, предлагање мера надлежним органима ради њиховог правилног извршавања. Да би се грешке предупредиле, основана је статистичка служба при Савезној планској комисији, а њен задатак је био да сабира и обрађује податке потребне како за општу евиденцију тако и за састављање и проверавање планова. Са растом државног сектора привреде повећавала се и комплексност управљања тако сложеним системима, па је стога потреба за научним приступом истраживању економских активности постајала све важнија. Због тога, али и због унапређења техничког знања и уопште целокупне привредне проблематике Југославије предвиђено је оснивање економског института у склопу Комисије. Последња од надлежности, без које би рад Комисије био незамислив, била је припрема стручних кадрова за послове планирања и статистике.³⁰

Централизација руковођења привредом имала је за последицу претварање Савезне планске комисије у сабирни центар свих административних активности везаних за привреду. Привредна министарства и комитети Владе ФНРЈ били су дужни да преко својих органа за планирање прослеђују све податке и нацрте планова за грану управе којом руководе. Ова процедурална шема обавезивала је све органе државне управе, ниже планске комисије, државна и приватна предузећа и задруге. Све установе и предузећа која би била

29 АЈ, 41–СПК, ф. 136, арх. јед. 259, Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, Државни органи за припрему и израду општедржавног привредног плана, 1.

30 Исто, 2.

обухваћена општедржавним привредним планом била су дужна да имају сопствене органе за планирање. Под Савезном планском комисијом стајале су планске комисије народних република, док су у хијерархијској вертикали под њиховом надлежношћу стајале планске комисије аутономних покрајина, округа, срезова и градова. Планске комисије у најнижој инстанци, градске и среске, биле су у обавези да прослеђују нацрте планова и извештаје вишој инстанци, односно окружној планској комисији, која је пак имала исте обавезе према републичкој планској комисији. Одлуке Савезне планске комисије од општедржавног значаја преношене су супротним редом, овог пута од највише до најнижих инстанци, а њене директиве имале су снагу закона. У случају да се привредне мере и акта Савезне владе и влада народних република косе са одредбама општедржавног плана, Савезна планска комисија и републичке планске комисије су их могле привремено суспендовати, док се мере не усагласе са планом. Рад на „терену“ делегата Комисије био је један од метода помоћу којих се настојала стећи реална слика о свим аспектима планирања на нижим нивоима. Стога је било пожељно делегирати чланове Комисије из одређене специјалности на привремени рад у појединим предузећима, установама или нижим планским комисијама у којима се јављала потреба за стручном помоћи. „Једноначалије“ или једнообразност облика и метода планирања свих планских комисија и органа постављала се као императив у циљу што успешнијег спровођења плана.³¹

Народна скупштина ФНРЈ, на предлог Владе, доносила је општедржавни перспективни план привредног развоја земље. Влада је била овлашћена да путем уредби, у току остварења перспективног општедржавног плана, према потреби доноси текуће општедржавне привредне планове, који нису смели да прелазе његове оквири. Влада је исто тако могла да усваја текуће планове и пре доношења перспективног плана, а пракса је ово потврдила већ првих месеци по оснивању Савезне планске комисије. Приликом израде општедржавног перспективног привредног плана, планске комисије на свим нивоима имале су задатак да израде перспективне планове који су морали бити међусобно усаглашени од највишег до најнижег

31 Исто, 3–4.

нивоа, а текуће планирање требало је да се обавља у складу са истим принципима.³²

Прве две послератне године врх КПЈ је видео као „прелазну фазу“ у којој су имале да се обаве корените промене у друштвено-економској структури земље. Непосредно пошто је Закон о општердржавном привредном плану и државним органима за планирање обнародован, дата су и прва образложења у вези са даљим корацима по питању изградње командно-планског система. Сумирана је ситуација на привредном пољу и закључено је да југословенски привредни и друштвени систем садржи у себи бројне „противречне елементе“. Они су се читавали у постојању државног сектора са једне и приватног сектора (приватна индустријска предузећа, приватна трговина, индивидуалне занатлијске радње и око два милиона ситних сељачких газдинстава) са друге стране. У таквој ситуацији, обухватање целокупне привреде једним општим планом било је тешко изводљиво. Стога се настојало да се на почетку обим плана сведе само на најважније привредне гране, које би својим напретком могле да доведу до општег напретка привреде и друштва. Тешка индустрија, иако слабо развијена, налазила се у рукама државе. Форсирањем њене изградње, а потом и осталих делова државног и задружног сектора по строго дефинисаном плану извршило би се јачање „народне“ привреде. Хебранг је сматрао да ће овим путем доћи до постепеног ширења државног и задружног на штету приватног сектора и да ће се тиме база планирања константно повећавати. Али пре тога, он је за приоритет прогласио изградњу органа за планирање од центра до најнижих јединица. Овом задатку приступило се одмах по ступању Закона на снагу, а рад на организацији планских институција обављао се током јуна 1946. године.³³

Организациона структура планских комисија

Своје прво устројство Савезна планска комисија добила је почетком јула. Организациона шема која је тада усвојена, није била дефинитивна, а речено је да ће се организационе форме „нужно“ мења-

32 АЈ, 41–СПК, ф. 136, арх. јед. 259, Закон о општердржавном привредном плану и државним органима за планирање, Доношење општердржавног привредног плана, 4–5.

33 АЈ, 41–СПК, ф. 557, арх. јед. 861, Образложење Закона о општердржавном плану и државним органима за планирање, 2–6.

ти са ширењем базе планирања и развитком привреде.³⁴ Према привременом правилнику о унутрашњој организацији, уред Савезне планске комисије се састојао из 22 одељења, четири самостална одсека, Секретаријата, Државног статистичког уреда, Државног ревизионог уреда, Комисије за стандардизацију, Економског института и Уреда за патенте.³⁵

Приликом организовања структуре Савезне планске комисије, двадесетпетогодишње искуство совјетског Госплана и његова организациона шема били су једини пример који је Југославија могла да следи. Специфичност привредне структуре Југославије онемогућавала је њене планере да потпуно „пресликају“ организациони систем Госплана, па је организација Савезне планске комисије на крају претрпела измене у складу са околностима и потребама југословенске економије.

Стожер Савезне планске комисије чинила су одељења за опште планирање, материјалне билансе, рад и кадрове и одељење за финансије. Од њиховог правилног функционисања зависио је успех целокупног планирања. Задатак одељења за опште планирање био је да синтетизује све планове појединих одељења, тј. одељења која су била задужена за произвођачке секторе, као што су индустрија, рударство и металургија, енергетика и пољопривреда, те да их потом усклађује и на том темељу саставља један јединствени план. Одељење за материјалне билансе имало је улогу да усагласи материјалне могућности са домаћим потребама узимајући у обзир природне ресурсе, финансијска средства и радну снагу. Задатак одељења за рад и кадрове било је планско стварање нових кадрова и њихово правилно размештање по целој земљи. Финансијско одељење имало је обавезу да планира и усаглашава све финансијске радње са општим привредним планом. Најважнији задатак из тог домена био је обухватање читаве привреде јединственим финансијским планом, односно буџетом који би тиме престао да буде административна категорија, већ би постао стварни план финансирања свих привредних и осталих активности.³⁶

34 АЈ, 41–СПК, ф. 557, арх. јед. 862, Реферат Бојана Куглера са конференције Савезне планске комисије (према садржају реферата највероватније јун–јул 1946. године), 1.

35 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Организациона шема уреда Савезне планске комисије.

36 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Привремени правилник о унутрашњој организацији и пословању Уреда Савезне планске комисије, 1–6.

У другу групу одељења, чија је важност била од не мањег значаја за успех планирања, спадала су одељења за трговину, инвестиције и цене. Одељење за трговину било је задужено да унапреди државни трговачки апарат на унутрашњем и спољном плану. На првом месту то је значило да држава мора да овлада прометом робе коју су производила државна предузећа како би се избегло посредништво приватних трговаца. На пољу спољне трговине, где је држава имала потпуни монопол, одељење за трговину је имало задужење да припрема и израђује планове трговинске размене са иностранством, као и да даје мишљење по питањима трговинских веза и њиховог унапређења. Састављањем пројеката планова инвестиционих радова и контролом извршења планова инвестиционе изградње требало је да се бави одељење за инвестиционе радове. Своју делатност ово одељење морало је да испуњава највећим делом са ослонцем на Савезно и републичка министарства грађевина, јер су она руководила оперативним делом изградње планираних пројеката. Политика цена се показала као моћно оружје у рукама совјетске државе. Административним одређивањем цена, по угледу на СССР, потискивани су тржишни механизми помоћу којих се на основу понуде и тражње регулисао ниво и однос цена. У случају СССР-а, Стаљин је ту политику оправдавао речима да је совјетско друштво „овладало законом вредности“ и тиме потврдило свој марксистички курс. Заправо, прави разлог примене те политике крио се иза потребе убрзане индустријализације, за коју су била неопходна велика средства, а политика цена је била добар механизам да се та средства извуку. За југословенске комунисте тај модел није био упитан, и из тог разлога одељење за цене имало је посебну улогу.³⁷

Сва остала одељења сврстали смо у трећу групу. Њихова улога била је сконцентрисана на област за коју су била директно задужена. Дакле, њихови задаци нису се преплитали међусобно, као ни са задацима горе наведених одељења, па је у почетку њихова улога била од секундарног значаја.³⁸

Радам Уреда Савезне планске комисије управљао је председник, коме су у раду помагали потпредседници. Потпредседници су, по упутствима председника, руководили групама одељења, као и радом Државног статистичког уреда и Савезне комисије за стан-

37 Исто, 4–11.

38 Исто, 1–15.

дардизацију.³⁹ Савезна комисија за стандардизацију била је још једна новина у оквиру Савезне планске комисије, а рад на њеном организационом устројству и делокругу послова утврђен је уредбом Владе септембра 1946. године. Потреба за стандардизацијом јавила се одмах по завршетку Другог светског рата, када су у источној и југоисточној Европи, било уз помоћ совјетских тенкова или аутентичним револуцијама, комунисти успели да освоје власт или постану њен кључни субјект у низу земаља. Совјетски Савез није више био једина земља где се на власти налазила комунистичка партија и обруч међународне изолације тиме је био „разбијен“. То је довело до стварања предуслова за нормализовану привредну сарадњу између СССР-а и потоњих земаља „народне демократије“,⁴⁰ које су поникле на „другом таласу“ социјалне револуције. Југословенско руководство је сматрало да у наредном периоду СССР и државе совјетског блока треба да створе општеважеће норме стандардизације како би се повећала међусобна економска сарадња. Са тим циљем Југославија је постепено усвајала совјетске норме стандардизације, а Савезна комисија за стандардизацију имала је задатак да имплементира јединствене мере које би важиле на простору целе Југославије.⁴¹ Комисија и њени органи били су задужени да обрађују све проблеме стандардизације у свим гранама привреде, технике, рада, да развијају нове производне и технолошке методе, убрзавају циркулацију техничких средстава и повећавају економичност предузећа.⁴² Савезна управа за унапређење производње требало је у том смислу да јој пружи значајну стручну потпору.⁴³

Републичке планске комисије биле су организоване у далеко скромнијем облику него Савезна планска комисија. Оне су имале једноставнију организациону структуру, а разлог за то налазио се у мањем обиму послова које је требало да покривају. Тип организације који су све републичке планске комисије добиле, био је једнообразан, а приликом састављања организационе шеме водило се рачуна да понуђени модел одговара особеностима привредне струк-

39 Исто, 2.

40 О термину „народне демократије“ видети: Marija Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995), 17–27.

41 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Економска политика и стандардизација (26. 11. 1947. године), 1–4.

42 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Уредба о стандардизацији (26. 9. 1946. године), 1.

43 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Организација и подела задатака на унапређењу производње, 1.

туре сваке републике. У организационој структури сваке републичке планске комисије, као и код Савезне, стожер њене организације представљала су одељења за опште планирање, материјалне билансе, рад и кадрове и финансије. Наглашена је потреба да се поведе рачуна о овим примарним одељењима, јер је од њиховог јачања зависио успех планирања. Гране привреде које су имале своја засебна одељења у централној планској комисији, у републичким планским комисијама биле су према сродности интегрисне у једно заједничко одељење, тако да су планске комисије у почетку имале мање одељења. Али, због недостатка кадрова, пре свега у комисијама Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније, њихов рад су преузимала планска одељења ресорних министарстава, док је задатак планских комисија био да координирају и синтетишу њихове планове у један јединствени план.⁴⁴

Плански сектори савезних и републичких министарстава у 1946. години били су формирани према економским приоритетима. Прва група министарстава која су добила своје планске секторе и у оквиру њих стручна одељења, а која су заправо током 1946. била нешто потпуније организована од осталих, била су министарства индустрије (тешке и лаке), рударства, електропривреде и пољопривреде. Она су имала исту организациону структуру која је била изражена кроз шест одељења, и то одељења за план производње, план капиталне изградње, финансијски план, план кадрова, евиденцију и транспорт. Министарство пољопривреде ФНРЈ се разликовало једино у томе што је одељење за план производње било разгранато на неколико области које су покривале пољопривредну тематику.⁴⁵ Плански сектори осталих министарстава почели су да се оснивају и изграђују током јесени. Завршетак рада на њиховој организацији није приведен крају током 1946. па је реализација тог посла остављена за почетак 1947. године.⁴⁶

На последњем нивоу планске организације налазиле су се окружне и среске/градске планске комисије при окружним, однос-

44 АЈ, 41–СПК, ф. 557, арх. јед. 862, Реферат Бојана Куглера са конференције Савезне планске комисије (према садржају реферата највероватније јун–јул 1946. године), 1–2.

45 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Предлог организације планских сектора министарстава, 1–2.

46 АЈ, 41–СПК, ф. 2, арх. јед. 2, Записник са конференције Савезне планске комисије одржане 1, 2. и 3. X 1946. године, Извештаји представника савезних министарстава и комитета, 24–49.

но среским и градским народним одборима. Устројство окружне планске комисије било је истоветно организационој шеми среских и градских комисија, а једина разлика била је у томе што је окружна својим пољем деловања покривала већи простор. Надлежна да брине о свим сегментима плана на нивоу округа и срезова тог округа, окружна планска комисија је синтетисала планове и координисала рад среских и градских планских комисија. Имајући у виду да је неколико срезова различите величине и привредне развијености творило један округ, то је у највећој мери утицало и на број кадрова који су радили у окружним планским комисијама.⁴⁷ У „приземљу“ планског система налазила се последња карика у ланцу планских органа, а то су биле среске и градске планске комисије. Оне су се састојале од председника, једног секретара и чланова којих је у почетку требало да буде најмање од три до пет, а са порастом потреба и више. Председник планске комисије био је члан извршног народног одбора, а за чланове планске комисије могли су бити постављени чланови народног одбора, руководиоци синдиката, задруга и стручна лица. Величина и састав локалних планских комисија (среских и градских) утврђивана је према величини и привредној развијености подручја. Административно-стручни апарат обухватао је сегменте производње, инвестиција, евиденције, статистике, привредних биланса, комунално-стамбено-културно-здравственог домена и општег плана. Овај костур организације није се у свим срезовима стриктно примењивао, али је био пример који је временом требало да постане опште место на нивоу целе Југославије. Планска комисија сваког среза и града имала је да обрати нарочиту пажњу на она одељења која су се бавила делатностима од посебног значаја за локалну привреду.⁴⁸

У својим идеолошким поставкама југословенски комунисти су на високо место постављали улогу широких слојева друштва у руковођењу. Међутим, њихова стварна улога, и поред тога што је Устав из 1946. године гарантовао остварење „пуне народне демократије“, била је у стварности минимална. Ипак, монопол Комунистичке партије Југославије у привредном планирању је, према мишљењу вођа југословенске револуције, био само прелазно решење. Творци југословенског командно-планског система, имајући то у виду, по-

47 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Функције окружног народног одбора у планској привреди, чл. 47.

48 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Предлог организационе схеме среских и градских планских комисија, 1–2.

кушали су да у планским комисијама срезова⁴⁹ и градова оснују институцију која би обезбедила активно учешће маса у планирању. Институционално решење, које је у будућности требало да игра све важнију улогу, били су плански савети. КПЈ је рачунала да ће током времена Југославија успешно извршити подухват социјалистичке изградње, те да ће се тиме створити услови за децентрализацију власти, а самим тим и планирања. Значај среских народних одбора и комисија за планирање у процесу децентрализације би растао, а посао на планирању био би обимнији и одговорнији. Командна компонента планског система би тиме одумирала, а локалне самоуправе изражене кроз среске и градске народне одборе би преузимале компетенције централних државних органа. Међутим, та идеја је представљала само правац кретања југословенског друштва како га је замишљала КПЈ, док су потребе свакодневнице наметале директивније методе.⁵⁰

Већина срезова у Југославији ни до јесени 1946. године није успела да организује локалне планске комисије, јер су недостајали стручни кадрови. Ипак, развијенији срезови државе успешно су „пребродили“ прву фазу организације и они су на неки начин били показатељ на основу кога су руководиоци Савезне планске комисије анализирали дотадашње пропусте, па је на основу тог тренда развоја локалних планских комисија постављен план њихове реорганизације. Нови начин рада требало је да у ток планирања сем локалних планских комисија укључи и локална предузећа. Овај интерактивни модел, у околностима у којима се тада налазила привреда, није био спроводљив, те се од њега брзо одустало и његова реализација остављена је за погоднији тренутак.⁵¹

49 ФНРЈ је задржала систем окружне и локалне територијално-административне организације који је имала Краљевина Југославија. Срезови у тадашњој Југославији (сада општине) били су еквивалентни комунама у Француској, а у основама комунистичке идеје, комуна (општина) је представљала базичну и најважнију јединицу друштвеног организовања. Развој југословенског друштва је требало довести до стадијума на коме ће планирање као један од механизма регулације економског живота бити у целини у домену комуне (среза) (Branko Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, (Beograd: Kultura, 1961), 287).

50 АЈ, 41–СПК, ф. 1, арх. јед. 1, Предлог организационе схеме среских и градских планских комисија, 2–4.

51 Исто, 1–3.

Закључна разматрања

У руководству КПЈ је после ослобођења Србије сазрела идеја о реорганизацији управљања привредом. Наступајући са идеолошких позиција, југословенски комунисти нису се устручавали да осуде до-тадашњу привредну политику која је спровођена у Краљевини Југо-славији, а која је према њиховом мишљењу била главни кривац прив-редне заосталости земље. Усвајајући идеолошки модел друштвених односа и искуства у изградњи привреде по рецепту „прве земље со-цијализма“, југословенски комунисти нису доводили у питање бу-дуће устројство државе нити ефикасност њеног привредног систе-ма. На овим основама настао је први нацрт организационе структуре Савезне планске комисије, који је на одређени начин постао индикатор крупних промена у привредном управљању земљом. Током 1945. рад на организацији и институционализацији органа за планирање привремено је скрајнут због политичких проблема у земљи. Завр-шетком избора за Уставотворну скупштину крајем 1945, на којима је листа Народног фронта однела победу, и доношењем новог уста-ва, последњег дана јануара 1946. године, отворен је пут за примену командно-планског привредног система. Унутарпартијске трзавице око економске ситуације у земљи нису битније утицале на будући концепт развоја, па се рад на изградњи институција за планирање, који је интензивирао после доношења Устава, одвијао без већих по-тешкоћа. Рад на институционалном уобличавању планских органа завршен је у мају 1946. а доношењем Закона о општедржавном прив-редном плану и државним органима за планирање 25. маја они су правно санкционисани. Усвојена организациона шема је предвиђа-ла планске органе на свим нивоима административно-територијал-не организације државе, од среза до савезне државе. Организациона структура је била максимално централизована, а плански органи су стајали у строгој субординацији једни према другима. Законом су дефинисане две компоненте које треба да чине општедржавни привредни план – перспективни или дугорочни планови, којима се одређује правац развоја на дужи временски период, и једногодишњи или текући планови, доношени на краћи рок. Савезна планска ко-мисија је легализацијом постала „мозак операције“ планског упра-вљања привредом и до краја 1946. једино је она уз републичке план-ске комисије била кадровски организована и функционална, јер је „гашењем“ Комисије за привредну обнову земље преузела њене ка-дрове. Оспособљавање нижих инстанци није далеко одмакло током

1946, али су улагани велики напори да се оне што пре ставе у функцију. Summa summarum, крајем 1946. „горњи спратови“ планирања били су оспособљени за рад, а тиме је створен основни предуслов за прелазак на потпуно планирање током 1947. године.

Извори и литература

Архивска грађа

- Архив Југославије. Фонд 40, Привредни савет Владе ФНРЈ.
- Архив Југославије. Фонд 41, Савезна планска комисија.

Периодика

- Службени лист ФНРЈ.

Објављени извори

1. *The Stalin Era*, прир. P. Boobbyer. London and New York: Routledge, 2000.
2. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, прир. B. Petranović. Beograd: Arhiv Jugoslavije i Službeni list SRJ, 1995.
3. *Југославија–СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руковођилаца Југославије и СССР 1946–1964*, прир. Л. А. Величанскаја и други. Београд: Архив Југославије, 2014.

Литература

1. Boffa, Giuseppe. *Povijest Sovjetskog Saveza. Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin I Staljin 1917–1941*, I–II. Opatija: Otakar Krešovani, 1985.
2. Bottomore, Tom. *The Socialist Economy, Theory and practice*. Worcester: The Guilford Press, 1990.
3. Bri, Mihael i Kristof Šper. *Šta je socijalizam? : Koncepti – prakse – problemi*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012.
4. Carr, Edward Hallett. *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina 1917–1929*. Zagreb: Globus, 1984.
5. Davies, Robert W. *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

6. Gregory, Paul R. *The political economy of Stalinism, Evidence from Soviet Secret Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
7. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.
8. Horvat, Branko. *Ekonomska teorija planske privrede*. Beograd: Kultura, 1961.
9. Кидрич, Борис. *О изградњи социјалистичке економике ФНРЈ*. Београд: Борба, 1948.
10. Kornai, Janos. *The Socialist System, The Political Economy of Communism*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
11. Lenjin, Vladimir Ilič. *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919)*, I–XVI. Beograd: Kultura, 1960.
12. Nove, Alec. *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*. London and New York: Routledge, 1989.
13. Obradović, Marija. *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
14. Parks, Henri Bamford. *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: Rad, 1985.
15. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III. Beograd: Nolit, 1988.
16. Petranović, Branko i Sava Dautović. *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*. Beograd: Istorijski institut Crne Gore, 1994.
17. Preobraženski, Evgenij A. *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*, I–II. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983.

Summary

Aleksandar Rakonjac
Institute for Recent History of Serbia

The Beginnings of Economic Planning in Yugoslavia in 1946 – Ideas, Organization and Institutionalization

Abstract: This paper shows the transition of the Yugoslav economic system towards a planned economy during 1946. The restoration of the economy and the establishment of a new economic order, occupied the primary position among the complex issues whose solutions awaited the new people in power in Yugoslavia after the liberation of the country. After the takeover, the Yugoslav communists, did not have thought-out plans for the transformation of the economic system, but they adopted the Soviet model and implemented the practice that was used in the USSR for the reconstruction of the economy. Sovietization of the Yugoslav economy marked a radical break from the pre-war economic practice, while the state sector of the economy was supposed to, through planning, become a decisive force behind economic development.

Key words: Yugoslavia, the USSR, socialism, planning, Federal Planning Commission, KPJ (Communist Party of Yugoslavia)

The approaching end of World War II raised the issue of rehabilitation and reconstruction of devastated European economies. Yugoslavia's exit from the war started comprehensive measures of rebuilding the economy, and in parallel with this process, the issue of the future economic organization of the country was raised. The Communist Party of Yugoslavia, controlling all the levers of government, initiated the beginnings of building economic institutions modeled on the Soviet Union. Greatest attention was paid to the organization of institutions for planning, and in the first place to the central planning body, the Federal Planning Commission. An effort to make a quick transition to the command-planned economic system was closely linked to the political situation in the country, and it was definitely solved with the new Constitution

of January 1946. This paper attempts to show the ideological influences, designing and organizing of the planning institutions, as well as the completion of the process of their institutionalization. Constituting the command planned economic model took place on a wave of Sovietization of the Yugoslav economy, and the driving mechanism was the Communist Party of Yugoslavia.

УДК 327(4:497.1)"1950/1958"(093.2)
339.923:061.1(4:497.1)"195/196"(093.2)
94(4)"1950/1958"

Оригиналан научни рад
Примљен: 14. 1. 2016.
Прихваћен: 6. 3. 2016.

Никола МИЈАТОВ

Филозофски факултет Универзитет у Београду
nikolamijatov@gmail.com

Југославија и уједињавање Западне Европе 1950–1958.

Апстракт: Рад анализира став Југославије према процесу западноевропског уједињења, кроз формирање Европске економске заједнице, као и њену перцепцију сопствене улоге у оквиру овог процеса, махом кроз односе са европским социјалистима. С једне стране, износе се ставови европских социјалиста значајних за процес уједињења, док се, са друге, анализирају ставови југословенских власти према овом феномену. Сагледан је и значај који је придаван формирању европских тела у дипломатским извештајима.

Кључне речи: Европска заједница за угаљ и челик, Европска одбрамбена заједница, Европска економска заједница, Европска унија, интеграције, Западна Европа

Турбулентну и непредвидљиву деценију, педесете године 20. века, у којима је југословенска држава направила неколико геостратешких (али и идеолошких) заокрета, карактерисао је низ процеса који су дубоко утицали на Југославију, Европу и свет. У сенци формирања НАТО-а (1949. године), Корејског рата, дестаљинизације, деколонизације и успона Трећег света, Западна Европа је схватила да, ако у поретку скројеном по мери великих сила жели и сама да буде од значаја, мора бити уједињена.

На тлу ратом разореног континента, источни део остаје монолитан, чврсто под политичким притиском Москве док су се, сада у глобалној размери, мале државе Запада упирале не би ли имале улогу у светској политици. Осим тога, непосредна опасност од источног дела континента, потпомогнутог комунистичким партијама у са-

ним државама Западне Европе, учинила је сарадњу, у до тада готово традиционално сукобљеним нацијама, неопходном.

У сенци наизглед крупнијих феномена, уједињење Европе је кренуло тихо, постепено и спутано готово на сваком кораку. Ипак, имајући подршку САД-а и налазећи своју улогу у принципијалном отпору СССР-у, процес добија на својој динамици. Пошто је била држава која је симпатије Запада стекла управо на отпору Москви, процес уједињења Европе није могао проћи без умешаности и утицаја Југославије, и доводио је чак и до назирања перспективе прикључења једне комунистичке државе уједињеним западноевропским либералним демократијама.

Однос Југославије према процесу уједињења Европе и перцепција сопствене улоге унутар нових институција европског уједињења, у бити, највише су зависили од односа према САД-у и НАТО-у. Међутим, док су странке деснице у Западној Европи Југославију посматрале пре свега као део одбрамбеног система, са партијама левице развила се дубља сарадња. Те су партије настојале да позицију Југославије на Западу продубе, нарочито у светлу нове уједињене Европе. Стога је у овом раду акценат стављен управо на истакнуте појединце европске левице.

Шуманов план и његова перцепција у Југославији

Идеја уједињене Европе има своју дугу, на моменте и мрачну предисторију.¹ Но, потребна је била „експлозија Шуманове бомбе“ да би се са подручја идеја коначно прешло на праксу. На конференцији за штампу, 9. маја 1950, Роберт Шуман, министар спољних послова Француске и истакнути функционер Народног Републиканског покрета (MRP), јавности је представио тзв. Шуманов план. Он је „скромно“ предвиђао образовање наднационалне заједнице за угаљ и челик, као први степен ка уједињењу. У виду је пре свега имао Француску и Немачку, док је план био „отворен за учешће других европских држава“. Источна Европа, очекивано, није долазила у обзир, скандинавске земље биле су скептичне према наднационалним институцијама а Шпанија је била под притиском Франкове диктатуре. Позив је фактички био отворен и иначе дубоко повезаним државама: Белгији, Луксембургу, Холандији и Италији. После низа прего-

1 У питању је пре свега идеја Хитлерове „Антиевропе“. Више о томе у: Волфганг Шмале, *Историја европске идеје*, (Београд: Clio, 2003), 122; Волтер Лакер, *Историја Европе: 1945–1992*, (Београд: Clio, 1999), 157.

вора, ратификације споразума, Европска заједница за угаљ и челик (ЕСС) започела је са радом августа 1952. године.²

Почетком те деценије Југославија је изашла из изолације, налазећи подршку на Западу али чувајући своју идеолошку специфичност. Ишчупавши се недавно из далеко монолитинијег блока, са врховном влашћу Коминтерне, помно је посматрала настајање супротстављеног блока и рађање нових наднационалних институција. Већ у извештају југословенске амбасаде у Паризу уочава се извесна скептичност у погледу намера тог плана, тј. интереса крупног капитала у оквиру њега. Наиме, кључна особа читавог плана није био сам Шуман, већ Жан Моне, истакнути француски бизнисмен и политичар.³ У извештају амбасаде, после изношења Монеове биографије, у којој доминира његова предузетничка (у маниру извештаја- шпекулантска) каријера, закључује се: „Било је потребно изложити у главним цртама каријеру тога човека да би се схватило зашто је баш он био у стању да разради један такав план, него првенствено зато да би се схватило зашто је баш он постао носилац једног таквог плана у коме се, без сумње, сједињује америчка тежња за економско-политичким уједињавањем Западне Европе за лакше провођење америчких економских и војно-политичких планова у овом делу света и интереси крупног капитала у европским земљама, који је на крају крајева дубоко и уско повезан са америчким финансијским капиталом (...) Чињеница да је Монетов план постао у међународним односима и у Француској план Шуманов могла би да се схвати као потреба стварних предлагача плана, америчких финансијских магната, да се с једне стране нагласи предоминантни политички карактер плана, а са друге стране да се план што јаче и одлучније претстави као план Француске односно и план европски“.⁴ Нешто касније југословенска дипломатија оцртала је и француске интересе: циљ је да се „дисциплинује“ немачка производња челика.⁵ Пошто се ослободило превласти Москве, иза које је барем начелно стајао

2 Dezmon Dinan, *Menjanje Evrope: istorija Evropske unije*, (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 60.

3 Шмале, н. д., 249-250; Dinan, n. d., 44.

4 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1959, Политичка архива (ПА), Француска, ф-27, 11, Француски политички односи са осталим земљама.

5 Архив Југославије (АЈ), Фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), I-2/b, Монографија „Француска“ коју је саставило Министарство спољних послова поводом Титове посете Француској; ДАМСПРС, 1956, ПА, Француска, ф-25, 329, Политичка питања (односи).

интерес светске револуције, није зачуђујуће да је југословенско руководство са значајном дозом скепсе посматрало започето уједињење.

Са друге стране, сам Шуман био је дубоко религиозан, чак је планирао и да се повуче из политике и посвети монашком животу. Консеквентно, према комунизму, тиме и према Југославији, имао је изразито негативан став. И поред тога, схватао је значај 1948. и ценио југословенски отпор Стаљину, па је био и један од креатора политике „одржавања Тита на површини воде“.⁶

Странка којој је Шуман припадао имала је са Југославијом динамичне односе. Ипак, пионири су били француски социјалисти, међу првима су посетили Југославију, 1950. године.⁷ Посета је имала ограничен али позитиван ефекат: на конгресу француских социјалиста 1951. у поздравним паролама социјалистичким партијама источноевропских земаља у изгнанству није поздрављена странка Живка Топаловића,⁸ иако је сам Топаловић био присутан.⁹ Кључна делегација, предвођена Гијем Молеом, посетила је Југославију марта 1952. У посету је позван и Шуман, али је он тај позив одбио.¹⁰ Том приликом изразили су разумевање за једнопартијски систем и истакли: „Ви морате да останете такви као што јесте. То је наш заједнички интерес“.¹¹ Југославија је у Молеу нашла симпатизера са не тако малим утицајем на процес уједињења Европе. Са друге стране, Шуман је остао скептичан, први је упозорио Југославију, још 1952, да услед политике Београда према деколонизацији „југословенско-француско пријатељство мораће се погоршати“.¹²

6 Исто; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, (Zagreb: Globus, 1988), 107.

7 АЈ, Фонд 142, Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ), 42-151, Материјали о сарадњи ССРНЈ са социјалистичким партијама и прогресивним покретима, Социјалистичке партије Запада.

8 Живко Топаловић био је предратни социјалдемократа, у току рата сарадник Драже Михаиловића а после рата политички емигрант. У самој Југославији осуђен је у одсуству. Као представник Социјалистичке партије Југославије, у изгнанству се налазио у друштву европских социјалиста. Био је члан Социјалистичке интернационале и покрета за Европско уједињење.

9 ДАМСРС, 1951, ПА, Француска, ф-25, 122, Остале партије и политички покрети.

10 ДАМСРС, 1953, ПА, Француска, ф-27, 200, Спољни односи са осталим земљама.

11 АЈ, Фонд 836, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), I-2-а/30, Пријем делегације Социјалистичке партије Француске на челу са генералним секретаром Ги Молеом код Маршала Тита (Београд); Bekić, *n. d.*, 373.

12 ADF/Z-EU/ZOUGO/1949-1955/Vol. 29/2. Juillet 1952, наведено према: Bekić, *n. d.*, 413.

План уједињења Европе, који је креирао Моне а презентовао Шуман, свога најенергичнијег заступника нашао је у функционеру белгијских социјалиста (PSB) Полу Анрију Спаку. Утицај Спака у процесу уједињења био је кључан, у телима Европске интеграције обављао је низ функција: члан Комитета министара Европске скупштине, члан Савета министара Заједнице за угаљ и челик, шеф комисије за разраду месинских закључака, члан Савета министара Савета Атлантског пакта, председник Међународног комитета европског покрета и др.¹³ Карактерисао га је изразити проамерички став, коме је подређивао своје виђење уједињења Европе. Ипак, оправдање је налазио у опасности са Истока: „Руска опасност је ту, према томе са киме ћемо сарађивати? Једино можемо сарађивати са Американцима. Међутим да им не би дозволили да нам командују потребно је створити Уједињену Европу и тада би лакше разговарали са Американцима на равној нози“.¹⁴

За Спака, у односу са Југославијом, кључна је била њена одбрамбена улога. Њен режим није симпатисао, што уосталом није ни крио. Но, Југославију је видео као чиниоца одбрамбеног система Западне Европе – међу првима је увидео значај 1948. године.¹⁵ Будући да је и процес уједињења Европе највећим делом настао услед спољне претње, није зачуђујуће да је његов бивши секретар, а у том моменту један од функционера новог Европског покрета, Жан Драпије већ августа 1951. директно упитао амбасадора Југославије у Белгији Бернардића да ли ће и под којим условима Југославија приступити Европском покрету. Одговор је био резервисан али илустративан: у Југославији то питање још није дошло „на дневни ред“, мада она са симпатијом посматра процес уједињења. Њено прикључење највише зависи од односа са социјалистичким партијама Западне Европе, закључили су Драпије и Бернардић.¹⁶

13 АЈ, Фонд 836, КМЈ, I-3-а/10-3, Пријем министра иностраних послова Белгије Паул Хенри Спака и делегације социјалистичке партије Белгије ФНРЈ, 7-14. 4. 1956.

14 ДАМСПРС, 1951, ПА, Белгија, ф-9, 101, Месечни извештаји: Забелешка о разговору са Ернест Пиотом генералним секретаром ПСБ дана 7. 9. 1951. на ручку у једном ресторану у Брислу.

15 АЈ, Фонд 836, КМЈ, I-3-а/10-3, Пријем министра иностраних послова Белгије Паул Хенри Спака и делегације социјалистичке партије Белгије ФНРЈ, 7-14. 4. 1956.

16 ДАМСПРС, 1951, ПА, Белгија, ф-9, 101, Месечни извештаји: Забелешка о разговору са Драпиер Жаном бившим секретаром Спака, сада истакнутим функционером Европског покрета, 21. 8. 1951.

Односи са социјалистима Белгије били су хармонични. За једнопартијски систем су имали разумевања док год се Југославија сврставала у западне савезнике. Приликом посете делегације те партије Тито је истакао да ће у случају агресије на било коју земљу Западне Европе бити на њиховој страни, али се оградао од формалног приступа у НАТО и европску армију. Тито је био директан: „Разуме се без писмених пактова“. Функционер белгијских социјалиста Тиелеманс није пропустио прилику да упита Тита за његов став према тзв. „Малој Европи“, Тито је, опет резервисано, одговорио: „Обзиром на прошлост и историју коју се те земље доживјеле ја мислим да је то потребно... Све земље неће се одједанпут удружити већ ће то ићи постепено. То ће довести до тога да ће се појединачне земље одрећи личних интереса ради заједничког циља. За сада, у овој етапи стварање европске уније није могуће“.¹⁷

Са социјалистима Немачке (SDP) сарадња је била отежана и никакво значајније зближавање није било могуће. У комплексној политичкој ситуацији, као отежавајући фактор било је присуство источног, комунистичког суседа па би сваки вид сарадње са Југославијом супростављена Демокришћанска странка (CDU) свакако искористила за идеолошке нападе. Осим тога, користећи свој утицај међу немачким социјалистима, међупартијску сарадњу су спутавали и британски лабуристи, који су настојали да ограниче домете Југославије на Западу („одржавање Тита на површини воде“).¹⁸ Ипак, међудржавни односи били су диманични, нарочито на економском плану.¹⁹ На сам процес европског уједињења Западна Немачка, демилитаризована и са савезничким трупима на својој територији, имала је ограничен утицај.

Основу Заједнице за угаљ и челик чиниле су Француска и Немачка. Убрзо су заједници приступили и Италија, Холандија и Луксембург. Док са луксембуршком левицом контакта готово да и није било, са лабуристима Холандије и социјалдемократима Италије развили су се динамични, махом негативи односи. Са италијанском левицом међупартијска сарадња била је у сенци тршћанског питања,

17 АЈ, Фонд 836, КМЈ, I-2-а/12, Пријем делегације социјалистичке партије Белгије код Маршала Тита, Блед, 30. 7. 1952; Bekić, *n. d.*, 420.

18 ДАМСПРС, 1949, ПА, Немачка, ф-80, 5, Партије и политички покрети у Немачкој.

19 Више о југословенско-немачким односима у: Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), 104–110, 167–178, 237–252.

које управо 1953. доживљава своју кулминацију.²⁰ У контексту уједињења Европе далеко је био значајнији демохришћанин Де Гаспери, један од пионира ове идеје.²¹ Осим залагања за уједињену Европу, Де Гаспери је био и кључни противник Југославије по питању Трста. Са друге стране, лабуристе Холандије карактерисао је изразити клерикализам, који је дубоко утицао на нетрпељивост ка једној комунистичкој партији.²² Осим тога, Живко Топаловић је уживао подршку већине холандског руководства.²³

Значај који је Југославија придавала европском уједињењу показује и извештај из пера посланика М. Ристића о Другом конгресу Европског покрета у Хагу. Наиме, он наводи присуство мноштва угледних личности: Спака, Шумана, Де Гасперија, али и Топаловића. Истиче се закључак читавог извештаја о конгресу: „За нас је од специјалног интереса да су се скоро сви талијански делегати на овом конгресу трудили да користе сваку прилику да се дотакну питања Трста“.²⁴ Тршћанско питање²⁵ тада је било на врхунцу, стога Ристић, као истакнути дипломата, у извештају не придаје много значаја конгресу и самом феномену уједињења.

Став Југославије према Европској одбрамбеној заједници

Готово упоредо са Шумановим планом настаје и започиње своју реализацију Плавенов план, план формирања наднационалне европске армије, чији је кретор опет био Моне. Циљ је био додатно ујединити Европу, али и решити горуће питање наоружања Западне Немачке. Фебруара 1951. шест држава чланица Заједнице за угаљ

20 У Италији су биле две социјалистичке партије: Социјалдемократска – PSDI и Социјалистичка – PSI. PSDI у односу на PSI и југословенско-италијанске односе далеко је мање значајна. Ипак PSDI, за разлику од PSI, члан је Социјалистичке интернационале и налази се у друштву европских социјалиста. У сваком случај односи са обе партије били су нарушени међудржавничким питањима.

21 Dinan, *n. d.*, 31.

22 У сваком разматрању односа Југославије и Социјалистичке интернационале, или њеном евентуалном приступању, лабуристи Холандије оштро су иступали против. (АЈ, Фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ), 144/ XXXIV – 7, Комисија за међународне односе и везе, Међународне организације и скупови 1948–1967).

23 ДАМСПРС, 1953, ПА, Холандија, ф-35, 122, Политичке партије.

24 ДАМСПРС, 1953, ПА, М. О., ф-52, 619, Политичке организације ван УН.

25 О тршћанском питању више у: Bojan Dimitrijević i Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009).

и челик приступа преговорима о формирању Европске одбрамбене заједнице (ЕОЗ). Ни сам почетак није обећавао: Британија је иступила из преговора због сумњичавости према наднационалности. За план који је настојао да формулише и усмери однос снага на континенту, иступање Британије, готово традиционалног гаранта безбедности Западне Европе, било је велики ударац. Но, преговори су се наставили, четири дуге године, да би коначно 1954. читав план пропао, углавном на штету Француске. Сама Немачка се ремилитаризовала као чланица НАТО-а.²⁶

Југославија се према плану поставила позитивно. Коча Поповић је у разговору са амбасадором Немачке Кролом истакао: „ради се о зром политичком опредељењу, на дужи рок, да то није никакo обичан политички гест“.²⁷ Исти став југословенске дипломате наводиле су и противницима ЕОЗ. Амбасадор Прица је у разговору са Палевским, потпредседником француског парламента, навео да је Југославија за ратификацију „пошто ми желимо да у датим могућностима што више помогнемо процес уједињавања Европе“.²⁸

У неизвесној борби за ратификацију споразума кључан је био став Француске, тј. хоће ли њен парламент изгласати формирање ЕОЗ. Како је читав план европске армије зависио од неколико гласова француских посланика, и присталице и противници ратификације настојали су да придобију Југославију на своју страну и да она активно учествује у свему. Белгијски социјалисти сугерисали су да би, када се већ залаже за план, Југославија могла да учини конкретан гест поводом ратификације. Предложили су јој да у посету позове особе из врха француске политике које су присталице споразума. Пре свих мислили су на Жоржа Бидоа, министра спољних послова, чијом посетом би се леви кругови Француске (који имају симпатије према Југославији) лакше приволели на страну ратификације. Но, оно што белгијски социјалисти нису знали јесте да је Бидо претходне, 1953. године био позван у Југославију, али је позив одбио.²⁹

26 Шмале, *н. д.*, 62 – 66.

27 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-4, Немачка С. Р., Забелешка о разговору Државног секретара за иностране послове Коче Поповића са немачким амбасадором Х. Кролом, 7. маја 1954.

28 ДАМСПРС, 1954, ПА, Франуска, ф-13, 314/а, Разговори наших представника у Француској.

29 ДАМСПРС, 1954, ПА, Белгија, ф-9, 314/а, Разговори наших представника у Белгији, Телеграм Баришића 24. 3. 1954; Телеграм Прице 16. 4. 1954.

У јеку борбе за ЕОЗ, Југославија није директно реаговала. У дипломатским круговима држала се и даље линије подршке.³⁰ Међутим, и у овом аспекту уочљива је извесна незаинтересованост поводом читавог питања. У разговору са француским амбасадором априла 1954. Беблер је навео да Југославија не само да је за ратификацију ЕОЗ већ и да настоји да активно сарађује, само форме сарадње још нису дефинисане.³¹ Два месеца касније, јуна 1954, у јеку неизвесне борбе у Француској око ратификације, француски амбасадор Филип Боде упитао је Бебелера за форме сарадње, на шта је овај одговорио да оне још нису разматране.³² Боде је инсистирао и казао да би учествовање Југославије у ЕОЗ у Француској оставило добар утисак.³³ Са друге стране исти амбасадор сугерисао је Кочи Поповићу да би евентуалан негативан став Југославије помогао противнике ЕОЗ у самој Француској и омогућио лакше одбијање ратификације у парламенту.³⁴ Конкретнија акција и овог пута је изостала.

Сам Тито иступао је двоструко. Априла исте године у два наврата наводи да „такву заједницу посвећену једном циљу, очувању мира, такву Европску одбрамбену заједницу ми ћемо увијек свим силама подупирати и ићи дотле да и ми, ако буде требало, узмемо учешћа у њој“, а нешто касније каже да је сада решено „ако буде потребно и ако Европска одбрамбена заједница промијени свој карактер итд., да уђемо у ту Заједницу“.³⁵ Такође приликом посете Турској, домаћинима је изнео свој позитивни став, као и могућност прикључења Југославије уз извесне модификације саме ЕОЗ.³⁶ Нови-

30 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-4, Немачка С. Р, Белешка о разговору друга Паблича са др. Кролом нем. амбасадором, на пријему у Чилеанском посланству, на дан 18. септембра 1954.

31 ДАМСПРС, 1954, ПА, Француска, ф-23, 314/б, Разговори наших са представницима Француске код нас, Забелешка о разговору држ. потсекретара Др Беблера са француским амбасадором г. Баудетом, дана 20. априла 1954.

32 ДАМСПРС, 1954, ПА, Француска, ф-23, 314/б, Разговори наших са представницима Француске код нас, Забелешка о разговору држ. потсекретара Др Беблера са француским амбасадором г. Баудетом, дана 7. јуна 1954.

33 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-1, Француска, Забелешка о разговору државног потсекретара Др. Беблера са француским амбасадором г. Баудетом, на дан 14. септембар 1954. године.

34 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-1, Француска, Забелешка о разговору Државног секретара за иностране послове друга Коче Поповића са француским амбасадором г. Пх. Баудетом, дана 27. априла 1954. године.

35 J. V. Tito, *Govori*, Tom IX, 126-127, 138-139, наведено према: Bekić, *n. d.*, 592, 607.

36 Bogetić, *n. d.*, 142.

нар Сулцбергер био је на трагу Титових намера: у својим меомарима, поводом ових изјава сматра да Тито говори „којешта (...) али се понаша врло лукаво у њеном коришћењу у пропагандне сврхе“.³⁷ Отишло се и корак даље: излагањем Коче Поповића у Спољнополитичком комитету Савезне народне скупштине званично је и прихваћена политика подржавања и евентуално приступања ЕОЗ.³⁸ Међутим, неколико дана касније, марта 1954, у интервјуу датом страним новинарима Тито је оштро иступио против ЕОЗ наводећи да ће њено стварање као последицу имати одлагање уједињења Немачке. Чак је изразио и скепсу према искључиво одбрамбеном карактеру саме заједнице.³⁹ Но, шта је позадина овакве нагле промене? Био је то сусрет отправника послова југословенске амбасаде у Москви Драгоја Ђурића и совјетског министра спољних послова Вјенчеслава Молотова, 29. априла 1953, сусрет који је означио почетак нормализације односа.⁴⁰ И Титово често иступање поводом ЕОЗ тога априла такође се може тумачити у том светлу: даље приближавање Западу, нарочито по питању заједничке армије, за ново руководство СССР-а било је сигнал упозорења да се Југославија може дефинитивно сврстати у супротни блок. Хрушчов није смео да оклева: нормализација је и започета совјетском иницијативом. Осим тога, треба имати у виду да је управо током 1954. економски и војно Југославија била зависна од Запада, првенствено од САД-а.⁴¹ У ситуацији када читава привреда, али и одбрана земље, зависе од западне помоћи, конкретније одбијање ЕОЗ није било могуће. Питање односа Југославије према ЕОЗ-у Тито је користио као један од инструмената у новој политици према СССР-у, али и хладноратовском позиционирању уопште.

Како би се подстакло успешно реализовање ЕОЗ, сазван је конгрес „Социјалистичког покрета за Уједињену Европу“, јула 1954, непосредно пред одлучујуће гласање. На конгресу је Југославија била итекако заступљена. Андре Филип, функционер француских социјалиста, навео је да уколико Југославија са Грчком и Турском, свакако имајући

37 C. L. Sulzberger, *A Long Row of Candles*, (Toronto, Macmillan, 1969), наведено према: Bekić, n. d., 593.

38 Bekić, n. d., 608.

39 ДАМСПРС, 1954, ПА, Француска, ф-23, 314/б, Разговори наших са представницима Француске код нас, Забелешка о разговору држ. потсекретара Др Беблера са француским амбасадором г. Баудетом, дана 5. марта 1954.

40 Bogetić, n. d., 99.

41 Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, 175; Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike: 1956–1961*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 25.

у виду Балкански пакт, намерава да се активира у уједињавању Европе, биће „дочекана раширених руку“. Ову Филипову изјаву присутни су дочекали аплаузом. Иступио је и присутни Топаловић, који је хвалио Балкански пакт, али и истакао да је Југославији место у Европи. Понесен овим утиском грчки делегат Калогеропулос исхитрено је предложио да Европска заједница прими Грчку, Турску и Југославију под своје окриље, свакако имајући у виду пре свега грчке интересе. Оштро се супротставио белгијски сенатор Dehaus наводећи да је Југославија ипак комунистичка и да је и даље нерешено тршћанско питање. Поколебани овим аргументима, грчки делегати на предлогу нису инсистирали, те он није ни разматран услед „недостатка времена“.⁴²

Коначно, августа 1954. француски парламент је у „атмосфери побуне“ одбио да ратификује споразум о формирању европске армије, пре свега због бојазни од немачког и америчког утицаја унутар ње. И поред тога, наоружање Немачке није изостало, већ следеће године она је постала чланица НАТО-а.⁴³ Југословенски врх је готово ликовало, иако је махом био на линији подршке. Кардељ је, помало и претенциозно, сугерисао немачком амбасадору Кролу да би Европа међусобно могла да сарађује у виду сличном оном као у Балканском пакту, који се тада показао перспективнијим.⁴⁴ Тито је, у по Запад изузетно оштром говору, рекао о ЕОЗ: „увјек смо говорили да је то недоношче“.⁴⁵ Последица оваких ставова је назирање нове политике Југославије, политике која ће дубоко утицати на односе са Западном Европом и виђење процеса њеног уједињења.

*Нова парадигма: Југославија и формирање
Европске економске заједнице 1955–1958.*

За нову политику Југославије крај 1954. и почетак 1955. године је прекретница. Тада Тито одлази на азијско путовање, и тиме дефинитивно трасира пут активне коегзистенције, отвара се случај Ђилас, који ће дубоко утицати на односе Југославије и европских социјалиста, и започиње тајна преписка Тито – Хрушчов која ће ре-

42 ДАМСПРС, 1954, ПА, М. О., ф-53, 610, Политичке међународне организације, Телеграм Боре Стојадиновића, 10. 7. 1954.

43 Dinan, *n. d.*, 65–66.

44 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-4, Немачка С. Р., Забелешка о разговору друга Кардеља са госп. Кролом, Амбасадором Федералне Немачке у Београду, на дан 13. август 1954.

45 J. B. Tito, *Govori*, Tom IX, 239–242, наведено према: Bekić, *n. d.*, 649.

зултирати Београдском декларацијом. Низом политичких маневара Југославија се удаљила од Запада и дефинисала своју међублоковску политику, на кратко уздрману мађарском револуцијом када се Југославија наизглед нашла под окриљем Москве.⁴⁶ С друге стране, у Западној Европи, после пропасти ЕОЗ процес уједињења парадоксално је кренуо убрзано и перспективно. Јуна 1955. на састанку министара спољних послова у Месини покренуто је формирање Европске економске заједнице и Еуроатома.⁴⁷

Нова ванблоковска позиција Југославије није имала само своју геостратешку већ и идеолошку детерминанту. Наиме, како је баш у том периоду дефинисало јединствени систем саоуправљања, југословенско руководство храбро је закорачило у тумачење Марксових мисли, чиме је напало идеолошки монопол Москве. У тој изградњи самоуправног социјализма опасност је свакако представљао капиталистички Запад и никаква дубља интеграција, чак ни са западноевропском левицом, није била могућа, не би ли се идеолошка уникатност очувала. На случају Милована Ђиласа, његовог искључења из Партије и потоње осуде, идеолошка дистанца Југославије од Запада јасно је оцртана. Том приликом социјалдемократија, уз њу и одређене партије и личности, оштро су осуђени, а као једини исправан пут признат је пут самоуправног социјализма, дубоко повезаног са принципом активне коегзистенције.⁴⁸

Већ на самом почетку, активна коегзистенција није изазивала симпатије у Западној Европи, у скупштини Европског савета⁴⁹ го-

46 Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 188, 226; Bogetić, *Nova strategija*, 66.

47 D. Dinan, *n. d.*, 66–72.

48 На Трећем ванредном пленуму ЦК СКЈ тема је била случај Милована Ђиласа. Том приликом Тито се јасно идеолошки и геостратешки дистанцирао од западноевропске левнице: „Ја могу овдје изјавити, то може цијели свет да чује, да нас неће такав и сличан случај утицати да мијењамо правац нашег унутрашњег развика – правац развика демократских метода и остварење истинске социјалистичке демократије какву смо узели – наш сопствени пут у социјализам и развика социјалистичке демократије“ (АЈ, Фонд 507, СКЈ, II/11, Пленарне седнице ЦК КПЈ 1948–1978, Излагање Јосипа Броза Тита на Трећем Пленуму). - Британске лабуристе, социјалдемократију и конкретно лабуристу Наја Бевана, напао је Петар Стамболић наводећи да је „социјал-демократска кућа, одговоран за одвајање Ђиласа од комунизма и увлачења у социјал-демократску ревизионистичку клопку“ (Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, (Beograd: Prosveta, 1991), 406).

49 Европски савет представљао је први степен ка европској интеграцији. Основан је 1949. у Стразбуру, када су му приступиле Белгија, Данска, Ирска, Италија, Француска, Луксембург, Холандија, Шведска, Норвешка и Велика Британија.

ворило се: „Да би се коегзистирало са тигром, треба га затворити у кавез“. Једино је француски социјалиста Ги Моле имао нешто блажи став и залагао се за пријем Југославије у ово тело.⁵⁰ Французи су отишли и корак даље, предлагали су ангажовање Југославије и у оквиру Еуроатома.⁵¹

У односима са европским социјалистима, уздрманим Београдском декларацијом, Вељко Влаховић⁵² је настојао да формира нову парадигму храбрим чланком у часопису *Комнист*, у коме је навео: „У вези са тим потребно је указати на чињеницу да низ људи у радничком покрету осјећа данас да треба ићи на шире повезивање и зближавање радничких партија и организација. То важи за покушаје сарадње социјалистичких и комунистичких партија“.⁵³ Чланак је публикован и у *Билтену Социјалистичке интернационале* и изазвао оспоравање код партија чланица.⁵⁴ На линији чланка, планирана је дискусија у белгијском институту Вандервелде, на коју су позване и комунистичке партије Истока. Британски лабуристи су на ово гледали као на упуштање у дискусију кроз „стражња врата“⁵⁵ и махом њиховим залагањем партије чланице Интернационале позив за учешће одбијају. Ипак, социјалисти Белгије и комунисти Југославије, новембра 1955, на истом институту одржали су састанак о ванблоковској политици.⁵⁶ Наравно, протест Социјалистичке интернационале није изостао.⁵⁷

Нову политику Социјалистичке партије Белгије прихватио је и сам Спак, који се тада већ афирмисао као водећа личност европског

50 АЈ, Фонд 837, КПР, I-5-b/28-2, Француска, Преглед материјала из Стразбура (за децембар–јануар 1955).

51 ДАМСПРС, 1956, ПА, Француска, ф-23, 314/а, Разговори наших представника у Француској, Забелешка из разговора са Албертом Газниером од 19. јануара 1956.

52 Случајем Билас Југославија је узгубила кључне особе за контакте са европским социјалистима: самог Милована Ђиласа и Владимира Дедијера. Празнину је настојао да попуни Вељко Влаховић.

53 Вељко Влаховић, „О формама сарадње социјалистичких снага“, *Комунист*, 1955. година.

54 АЈ, Фонд 142, ССРНЈ, 42-151, Материјали о сарадњи ССРНЈ са социјалистичким партијама и прогресивним покретима, Социјалистичке партије Запада.

55 ДАМСПРС, 1956, ПА, Енглеска, ф-19, 314/а, Разговори наших представника у Енглеској, Забелешка о разговору В. Велебита и Ј. Петрића са Морганом Филипсом и Самуел Ватсоном, 22. фебруара 1956.

56 АЈ, Фонд 142, ССРНЈ, 42-151, Материјали о сарадњи ССРНЈ са социјалистичким партијама и прогресивним покретима, Социјалистичке партије Запада.

57 ДАМСПРС, 1956, ПА, М. О., ф-54, 610, Политичке организације, Телеграм Велебита 1. 2. 1956.

уједињења. Покушао је 1956. да формира нову политику уједињене Европе – независну и ванблоковску.⁵⁸ Природно, савезника је нашао у Југославији. Залагао се за њен пријем у Савет Европе, као и за дубљу сарадњу Југославије са ОЕЕЦ.⁵⁹ Спак се супротстављао честом поистовећивању Франкове Шпаније са Титовом Југославијом.⁶⁰ Самоуверено је наводио да само три човека могу побољшати односе Исток – Запад: Нехру, Тито и он. Ради добијања подршке новој, још увек неспроведеној политици, са делегацијом белгијских социјалиста Спак посећује Југославију априла 1956. У низу разговора гости и домаћини дотакли су се тада горућих тема: Блиског истока, Египта, непризнавања Кине од стране САД-а и др. Готово у свему ставови су се поклапали па није чудо да је Спак изјавио: „Могу да кажем да смо у току разговора утврдили да између Југославије и Белгије нема никаквих проблема“.⁶¹

Храбро међублоковско заједничко иступање Белгије и Југославије није заживело, нагло је прекинуто мађарском револуцијом. С једне стране, илузије на Западу о могућности промене у СССР-у су изгубљене, док се, са друге стране, Југославија, *de facto*, подршком совјетској интервенцији нашла у Источном блоку. Све је додатно закомпликовано утамничењем Милована Ђиласа, које је на Западу изазвало негодовање. Белгијски социјалисти, а нарочито Спак, оштро су осудили политику Никите Хрушчова и окренули се устаљеном антикомунизму. Управо тада Спак одлази на функцију генералног секретара НАТО-а и последично мења и своју политику према Југославији.⁶² Током посете Коче Поповића Белгији, Спак је био резервисан, насупрот пријатељском наступу приликом његове посете Београду. И сам Поповић је изразио резерве према уједињеној Европи, навео да Југославија

58 ДАМСПРС, 1956, ПА, Белгија, ф-7, 101, Извештаји, Годишњи извештај амбасаде.

59 Организација за европску економску сарадњу (данас: Organisation for Economic Co-operation and Development) проистекла је из Маршаловог плана ради обнове послератне Европе, али и ради дубље економске интеграције Западне Европе. Основана је 1948. и сачињавале су је: Аустрија, Белгија, Данска, Француска, Грчка, Исланд, Ирска, Италија, Луксембург, Холандија, Норвешка, Португал, Шведска, Турска, Велика Британија и СР Немачка.

60 ДАМСПРС, 1956, ПА, Белгија, ф-7, 210, Спољна политика Белгије, Забелешка о ставовима Спака по питањима европске сарадње и интеграције 5. април 1956.

61 ДАМСПРС, 1956, ПА, Белгија, ф-7, 320, Политичка питања (односи), „Белгија и Југославија после Београдске декларације“; ДАМСПРС, 1956, ПА, Белгија, ф-7, 322, Политичке посете (узајамне); *Borba*, 15. 4. 1956.

62 ДАМСПРС, 1957, ПА, Белгија, ф-8, 122, Социјалистичка партија, Писмо М. Јаворског Вељку Влаховићу 13. децембра 1957.

пажљиво прати развој ОЕЕЦ и Еуроатома и да ће с „обзиром на обим привредних послова са Западном Европом, ФНРЈ требати на неки начин прилагодити свој став новоствореној ситуацији“.⁶³ Није се изразио позитивно о уједињењу, што је пре 1954. било готово уобичајно приликом разговора на ту тему. Иначе, формирање заједничког тржишта Европе „несумњиво ће имати негативне последице по наше економске односе са тим подручјем“, закључује Амбасада Југославије у Белгији.⁶⁴ У сваком случају, пријем делегације ССРНЈ био је један од последњих Спакових званичних сусрета пре преузимања функције генералног секретара НАТО-а. Већ крајем те године оштра критика са те стране упућена је Југославији: ФНРЈ јесте независна, али води погрешну спољну политику јер управо ванблоковске снаге ремете равнотежу и приближавају опасност рата.⁶⁵

Из француског угла, где су појединци попут Гија Молеа и Андреа Филипа готово самостално предлагали сарадњу Југославије и уједињене Европе, промена је дошла нагло, али је дубоко утицала на до тада присне односе. Суецком кризом односи су уздрмани, али током алжирске револуције, када је Југославија активно подржавала алжирски Фронт националног ослобођења (FLN), односи са Француском нагло се погоршавају.⁶⁶ Са Холандијом односи се нису драстично променили, остали су неразвијени и махом непријатељски. Нова политика Југославије само је дала „свежу храну“ њеним верним критичарима у овој земљи.⁶⁷ У односима са Италијом, након 1953.

63 ДАМСПРС, 1957, ПА, Белгија, ф-8, 322, Узајамне политичке посете, Извештај о посети државног секретара друга Коче Поповића и делегације ССРНЈ Белгији од 5. до 11. марта 1957.

64 ДАМСПРС, 1957, ПА, Белгија, ф-8, 322, Узајамне политичке посете, Нека актуелна питања западноевропске економске сарадње и интеграције.

65 ДАМСПРС, 1957, ПА, Француска, ф-30, 210, Политички односи са осталим земљама, Из разговора са француским амбасадором 26. о. м. о заседању Атланског пакта.

66 Bogetić, *Nova strategija*, 131, 143; Драган Богетић, „Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење 1954–1962“, *Југославија – Алжир: зборник радова са научне конференције: Алжир, 27. јануар 2013*, ур. Миладин Милошевић, (Београд: Архив Југославије, 2013), 12. Више о Југославији и суецкој кризи у: Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, (Београд: Instut za savremenu istoriju, 2007); Александар Животић, *Југославија и суецка криза: 1956–1957*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008); Bogetić, *Nova strategija*, 126–138. Више о Југославији и алжирском питању у: Dimić, *n. d.*, 276–309; Богетић, „Југославија и борба алжирског народа“, 138–147.

67 АЈ, Фонд 507, СКЈ, S/a–1–78, Партијске комисије, Комисија за међународне односе и везе, седнице комисије 1950–1955.

тј. врхунца тршћанске кризе, дошло је до видног побољшања. Ипак, дубља сарадња на пољу европских интеграција, као и међупартијска сарадња са социјалдемократима Италије (PSDI) су изостале. Са немачке стране резерве су биле знатне али и оправдане: 1957. Југославија је признала Источну Немачку. Консеквентно, држећи се Халштајн нове доктрине, дошло је до прекида односа.⁶⁸

Коначно, 1958. године, низ догађаја у Југославији продубио је јаз између ње и европских социјалиста. Хапшењем социјалдемократа Крекића и Павловића, са нешто ранијом осудом Милована Ђиласе поводом *Нове класе*, сврстало је сву западноевропску левицу на супрот Југославији.⁶⁹ Управо тада, Европска економска заједница, уз њу и краткотрајни Еуроатом, започиње свој живот ратификацијом Римских уговора, чиме је Западна Европа постала хомогенија и уједињена. Тиме је круг затворен: јануара 1958. Брисел је постао средиште нове европске заједнице а на њеном челу се нашао управо Халштајн, творац непомирљиве политике Западне Немачке.⁷⁰ Позиција Југославије према новој организацији била је удаљена, резервисана и делом непријатељска.

Узимајући у обзир карактер социјалистичке Југославије, њену аутентичну револуцију, искуство 1948, не чуди извесна резервисаност према наднационалним институцијама уједињене Европе, пре свега према ЕОЗ. На економском пољу постојала је опасност да Југославија представља само „сировински привезак“. Засебни, отежавајући фактор била је позиција и делатност Живка Топаловића у друштву европских социјалиста, као и у телима европског уједињења. Са западноевропске стране скептицизам у домете 1948. је разумљив, нарочито у случају Западне Немачке. И поред антисовјетске опредељености, Југославија је била комунистичка и као такву од Запада је делио готово непремостиви идеолошки јаз. Ипак, дубоко геостратешки, економски и културно повезани, Југославија и сам процес уједињења Европе имали су своју динамику.

68 Dragan Bogetić, *Nova strategija*, 114.

69 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2, Politička represija u Srbiji 1953–1985*, (Београд: Службени гласник, Institut za savremenu istoriju, 2011), 258–263; Bogetić, *Nova strategija*, 181.

70 Dinan, *n. d.*, 80–81.

Са европске стране било је низ иницијатива, мада не конкретних, за дубљу сарадњу. Међутим, Југославија није увиђала значај овог процеса. Далеко више је полагано на организације попут Социјалистичке интернационале и, нешто касније, Азијске социјалистичке конференције, а уместо Европске заједнице фаворизована је Европска економска комисија.⁷¹ Неми сведок овој тврдњи је и извесна оскудност извора поводом уједињења Европе насупротив изворима о поменутим организацијама. Начелно, на уједињење је из Београда гледано позитивно, али је недостајала адекватна подршка. Интеграција је била само хипотетичка, а саме форме сарадње, неопходне за однос према овом значајном феномену, практично у читавом периоду 1950–1958. нису јасно дефинисане. Када је Европска економска заједница коначно формирана, јануара 1958, било је касно – стајала је оштро наспрам Југославије, готово симболички предвођена бескомпромисним Валтером Халштајном. Оваква позиција сигурно је допринела југословенском даљем продору у Трећи свет и јачању ванблоковског опредељења.

Извори и литература

Извори

- Архив Југославије:
- Фонд 836, Кабинет Маршала Југославије.
- Фонд 837, Кабинет председника Републике.
- Фонд 507, Савез Комуниста Југославије.
- Фонд 142, Социјалистички савези радног народа Југославије.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Политичка архива (ПА), Белгија, Енглеска, Међународне организације, Немачка, Француска, Холандија.

71 Европска економска комисија (ЕЕК) представљала је орган у оквиру Уједињених нација који је настојао да развије економске односе на тлу читаве Европе: и Источне и Западне. У односу на „блоковску“ уједињену Европу Југославија је имала више симпатија за ово, уистину маргинално тело. (АЈ, Фонд 837, КПП, I-3-b/3, Пријем Ганер Мирдала, извршног секретара ЕЕК ОУН; АЈ, Фонд 837, КПП, I-3-b/3, Пријем Сагари Туомија, извршног секретара ЕЕК; Bekić, *n. d.*, 157).

Штампа

1. *Borba*
2. *Komunist*

Литература

1. Bekić, Darko. *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi sa velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus, 1988.
2. Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Službeni list SRJ, 2000.
3. Bogetić, Dragan. *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike: 1956–1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
4. Богетић, Драган. „Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење 1954–1962“. *Југославија – Алжир: зборник радова са научне конференције: Алжир, 27. јануар 2013*, ур. Миладин Милошевић, 11–47. Београд: Архив Југославије, 2013.
5. Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2, Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za savremenu istoriju, 2011.
6. Dedijer, Vladimir. *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta, 1991.
7. Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
8. Dimitrijević, Bojan i Dragan Bogetić. *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.
9. Dinan, Dezmon. *Menjanje Evrope: istorija Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
10. Лакер, Волтер. *Историја Европе: 1945–1992*. Београд: Clio, 1999.
11. Petrović, Vladimir. *Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*. Beograd: Instut za savremenu istoriju, 2007.
12. Шмале, Волфганг. *Историја европске идеје*. Београд: Clio, 2003.
13. Животић, Александар. *Југославија и Суецка криза: 1956–1957*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.

Summary

Nikola Mijatov

Yugoslavia and the Unification of Western Europe 1950–1958

Abstract: The paper analyzes the position of Yugoslavia towards the process of unification of Western Europe, through the formation of the European Economic Community, as well as the perception of Yugoslavia itself in this process, mainly through its relations with the European socialist. On the one hand, attitudes of European socialists, significant for the process of integration, are being analyzed, while on the other, the attitudes of the Yugoslav government towards this phenomenon. Adding to this, the significance attributed to the forming of institutions of European integrations in the diplomatic reports is also perceived.

Key words: European Coal and Steel Community, European Defence Community, European Economic Community, European Union, integrations, Western Europe, Yugoslavia

At the same time when Yugoslavia was searching for its Cold War position, later known as the Non-Aligned Movement, the European Union began its long journey to integration. Two deeply connected processes were influencing each other. This article analyses the perception of the EU integrations in Yugoslavia (European Coal and Steel Community, European Defence Community, European Atomic Energy Community and European Economic Community) and the perception of Yugoslavia itself in this processes. Firstly, until 1954, Yugoslavia was recognized as an integrating factor mainly by the European socialists, especially the French and Belgian ones (mainly Guy Mollet and Paul Henry-Spaak). The attitude of Belgrade on the integration was positive, but it did not regard it as an issue of high importance. What lacked were the forms of cooperation which the Yugoslavian government never fully established. The change came with the opportunity for developing new relations with the new USSR leadership, where the question of a possible integration of Yugoslavia with European Defence Community was used as an instrument for

the new policy of Belgrade. An instrument which surely contributed to the visit of Nikita Khrushchev and the issuing of the "Belgrade declaration". Due to this, and the formulation of the new foreign policy of active coexistence, relations deteriorated. Consequently, in the very year the European Economic Community was formed relations between Yugoslavia and EEC were reserved and mutual misunderstandings were not uncommon.

ГРАЋА

Sources

УДК 330.59(497.1)"1964"(093.2)

Приређена грађа

Примљен: 28. 3. 2016.

Прихваћен: 4. 7. 2016.

Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ

Институт за савремену историју

ivanadobrivoevic@hotmail.com

Југословени о сиромаштву 1964. Трагом једног документа*

Апстракт: Рад разматра релативно низак животни стандард у Југославији пред привредну реформу 1965. године. Састоји се од уводне студије и документа *Информација о реаговањима грађана на услове живота и предлозима да о тим питањима заузме став Осми конгрес Савеза комуниста Југославије*, који се чува у Архиву Југославије.

Кључне речи: Југославија, 1964, животни стандард, инфлација, Осми конгрес

„Дозволите да ја са неколико ријечи потцртам садашње стање у вези са нашом привредом које није нимало ружичасто. Могу рећи, да се по мом мишљењу, овдје не ради само о извесној привредној кризи, него се ради о политичкој кризи у нашој земљи (...) Каква је само атмосфера (...) на сједницама Савезног извршног вијећа! Какве су то дискусије! Често долази до тога да се човјек пита (...) је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?“ Титово уводно излагање на Проширеној седници Извршног комитета одржаној марта 1962. осликавало је сву дубину економске и државне кризе у којој се Југославија почетком 60-их година нашла, али и одсуство јединственог приступа решавању тог проблема. Све веће осамостаљивање република као засебних политичких и економских целина доводило је до „опште дезинтеграције“ и „судара национал-

* Приређена грађа је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (№ 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ног и југословенског“.¹ Непрестани апели Јосипа Броза, који су се као кључни мотиви понављали у (конзервативно интонираним) говорима током 60-их, о неопходности државног и партијског јединства, економским реформама и поправљању материјалног положаја најширих слојева становништва, пре свега радника, нису имали много утицаја на југословенску стварност.² Критикујући „грамзивост за инвестиционим улагањима и нездрава такмичења инвестиционих улагања“, „аномалије и слабости у привреди“, непотребна путовања у иностранство, „расипање“, увоз „свега и свачега“, али и децентрализацију која све више добија обресе „дезинтеграције“,³ Тито је, између осталог, поручивао и да, упркос релативно либерализованим условима пословања, држава ни после реформе из 1961. не одустаје од уплива у привреду.

Висока стопа привредног раста (13,3%) забележена у периоду 1957–1959.⁴ била је пре свега резултат развоја на иностраној помоћи и страним кредитима. Конјуктура је успорена већ 1960, дефицит у трговини са иностранством је растао, унутрашње тржиште је постало све нестабилније, а Југославија је дуговала иностраним повериоцима преко милијарду долара.⁵ Привредна реформа спроведена 1961. године зауставила се на пола пута – иако су промењени односи у расподели нето-продукта између предузећа и државе, сва остала подручја привредног система наставила су да функционишу по старом. У политици цена се ништа није променило, будући да је држава наставила да одређује цене за око 70% производа. Девизна и спољнотрговинска размена са иностранством је и даље административно регулисана, а систем планирања је остао исти. Ипак, велики искорак у односу на претходни период представљало је право предузећа да распоређују део профита по сопственом нахођењу. Упоредо са успоравањем привредног раста 1961, предузећа која су

1 Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, (Нови Сад: САНУ, 2001), 368–369.

2 Slobodan Selinić, „Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka“, *Tito: Viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Београд: INIS, 2011), 331.

3 АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 14–16. 3. 1962.

4 Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–85*, (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 242.

5 АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 14–16. 3. 1962; АЈ, АЦКСКЈ, III/8; Преглед кретања привреде (15. 2. 1962).

пословала добро почела су повећавати плате. Навикла на вишегодишњу уранивловку, и предузећа која су лоше пословала одлучивала су се на повећање зарада, уз аргумент да је неопходно изједначити плате са предузећима исте групације будући да су социјалне једнакости морале бити поштоване у једној социјалистичкој земљи.⁶ Укидање контроле над платама је, и поред све веће административне контроле цена, довело до инфлације. Не би ли избегла контролу цена, предузећа су редизајнирала изглед појединих производа претварајући га тако у нови производ, на који се нису могле применити раније регистроване цене, иначе најраспрострањенији вид администрирања цена. Тако се, наводи Бранко Хорват, само током 1964. на југословенском тржишту појавило готово 25.000 „нових“ производа. Како су ниске и строго контролисане цене сировина учиниле производњу нерентабилном, 1964. цене су административно повећане у прехранбеној индустрији, пољопривреди, енергетици и обојеној металургији.⁷

Неусклађеност производње и потрошње тешко је оптерећивала југословенску привреду. У времену највеће конјуктуре (1957–1959) зараде су просечно расле за 22% (номинални износ), инвестиције у основна средства за 23%, док је просечни годишњи раст износио 14%. Политика повећања потрошње настављена је и у периоду 1960–1961, иако материјалних могућности, услед посустајања провредe, није било. У тим годинама узетим заједно, при реалном порасту друштвеног производа од 13%, номинални пораст плата износио је 45%, буџета и фондова социјалног осигурања 54%, док су инвестиције у основна средства повећана 51%. До 1956. економски губици су надокнађивани занемаривањем инфраструктурне изградње и сталним опадањем стандарда, а у годинама конјуктуре инострани кредити су олако трошени не би ли се камуфлирали губици застареле, неефикасне и неконкурентне југословенске привредe. Почетком 1962. висина иностраног дуга је прелазила милијарду долара. Потрошња изнад материјалних могућности изазивала је нестабилност унутрашњег тржишта коју је пратио стални раст цена. Либерализација увоза је такође узимала свој данак – недовољно конкурентна југословенска роба се гомилала на складиштима, фабрике

6 Bilandžić, *Historija SFRJ*, 249–251. Видети и: АЈ, АЦКСКЈ, III/8, Преглед кретања привредe (15. 2. 1962).

7 Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, (Београд: Институт економских наука, 1970), 57.

су радиле са смањеним капацитетом, а дефицит у спољнотрговинској размени је бивао све већи.⁸ Цена олаког трошења била је превелика – висина задужења је била приближно једнака трогодишњем обиму извоза робе, дефицит је био у сталном порасту, а поскупљења су обесмишљавала пораст зарада, пошто су трошкови живота, према не сасвим тачним проценама,⁹ порасли за 22%.¹⁰

Упоредо са посустајањем привреде, незапосленост је представљала све већи проблем. Створен је зачарани круг који је отежавао, а на дужи стазе гледано, и онемогућавао суштинску модернизацију производње. Једном покренутне миграције на релацији село–град било је немогуће контролисати и успорити, а југословенска привреда није могла да апсорбује све оне који су се у потрази за бољим животом слили у градове. Према подацима из 1961. године, чак 87% незапослених је тражило посао неквалификованих радника или помоћних службеника.¹¹ Штавише, нови неквалификовани радници су се и почетком 60-их регуртовали из редова младих, будући да услед неадекватне мреже средњих школа део свршених основаца, нарочито из неразвијених комуна, није био у прилици да настави школовање.¹²

Не би ли смањила трошкове, модернизовала производњу и учинила југословенску робу конкурентнијом на иностраним тржиштима, предузећа су, на основу препорука ССРНЈ и Савеза синдиката, покушала да, укидањем појединих радних места, смање број запослених. Отпуштани су најчешће „слаби радници“, „радници са малим радним стажом“, „недисциплиновани“, „без квалификација“, „болешљиви“, као и они запослени који су „имали земљу“. Ненавикли на губитак посла и сигурне егзистенције, радници су покушавали да избегну отказе одлазећи на боловање. Сличној тактици су прибегавала

8 Ivana Dobrovojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2016, u štampi; AJ, AЦКСКЈ, III/88; Проширена седница Извршног комитета ЦКСКЈ одржана 14. 3. 1962.

9 AJ, AЦКСКЈ, II/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964). - У документу „Индекс трошкова живота“ и сам Савезни завод за статистику изричито наглашава „да индекс трошкова живота који се објављује није показатељ кретања стварних трошкова живота, па самим тим није ни показатељ за сагледавање нивоа у оквиру животног стандарда“, (AJ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблем из области стандард и самоуправљања“ о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965).

10 AJ, AЦКСКЈ, III/8, Преглед кретања привреде (15. 2. 1962).

11 Исто.

12 AJ, 114–379, Стенографске белешке II проширеног пленума одржаног у Београду 13. 6. 1962.

и предузећа, посебно она која су имала своје амбуланте – запосленима су уместо отказа отворана боловања, па су трошкови њиховог издржавања са предузећа пребацивани на социјално осигурање.¹³

Пораст стандарда је, у поређењу са периодом пре 1957. године, био знатан, а куповна моћ, захваљујући све распрострањенијим потрошачким кредитима, све већа. Прве пукотине у до тада социјално монолитном друштву почеле су да се појављују. Плате одређених категорија запослених – функционера, стручњака и школованих службеника – омогућавале су солидан живот, нарочито породицама у којима су и муж и жена били запослени. Новац је трошен на опремање стана – куповани су фрижидери, веш машине, и први телевизори,¹⁴ растао је и увоз аутомобила,¹⁵ а било је и оних који су, не би ли се обукли по последњој моди, ишли у Трст.¹⁶ Међутим, велики део Југословена је и даље тешко живео. На прехранбене производе и стан одлазило је, у просеку, 3/4 буџета породице, а породица слабије плаћеног радника је, како би покрила ове издатке, трошила 85–90% примања.¹⁷ Са порастом економских тешкоћа, расло је и незадовољство. У Србији је више од 60% запослених примало испод 25.000 динара, што је била сума од које се једва дало преживети.¹⁸ И партијски функционери су признавали „да данас већина (...) квалификованих радника живи слабије него пре рата кад су били запослени“. „Они живе сиротињски живот“, констатовано је у једном извештају. „Њихова храна је углавном хлеб, сурогат супа (Подравка, Арго), са мало кромпира, пасуља и слично. Ретко имају четири пута месечно месо. Поједине фамилије имају само једном месечно, кад приме плату (...) Скоро сви су задужени. Деца подносе лошу храну у кући, али им

13 AJ, 114–92, Упошљавање и могућности упошљавања радне снаге у нашој земљи (7. 10. 1963).

14 Berislav Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije* (Zagreb: Novinsko-izdavački, štamparski i birothenički zavod, 1965), 106–108; Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest* 2/2005, 375.

15 Predrag J. Marković, *Beograd između Istokai Zapada 1945–1965*, (Beograd: Službeni list SRJ, 1996), 313–315.

16 Breda Luthar, „Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance“, *Journal of Consumer Culture* 6/2006, 229–259.

17 AJ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964).

18 AJ, КПР II–3–а–2/65, Преглед седница Извршних комитета ЦК СК Србије и Хрватске (4. 3. 1964).

тешко пада кад су лоше обучени на улици и у школи, па врше притисак на родитеље“.¹⁹

*Број запослених према распонима личних примања у привреди СФРЈ*²⁰

	1963. јануар	1963. новембар	Индекс новембар–јануар
До 10.000	60.000	35.000	59
10.000–15.000	241.000	153.000	63
15.000–20.000	502.000	384.000	76
20.000–25.000	448.000	428.000	96
25.000–30.000	323.000	382.000	118
30.000–40.000	343.000	489.000	142
40.000–50.000	141.000	260.000	184
50.000–60.000	60.000	135.000	225
60.000–80.000	37.000	100.000	270
80.000–100.000	8.000	31.000	388
Преко 100.000	3.700	18.700	505
Укупно	2.166.700	2.416.700	

Незадовољни су били готово сви – радници због ниских зарада и лоших стамбених прилика, учитељи, али и студенти због смањења стипендија.²¹ У таквим околностима, све чешће су се чули приговори „да се радницима само обећава, а положај им се није по-

19 АЈ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе.

20 Према анализи и рачуну који су прављени у синдикату СР Србије и СР Хрватске било је неопходно између 45.000 и 50.000 за нормално задовољење потреба четворочлане породице која живи у граду. АЈ, КПП III-3-а-3/46, Информација Влајка Беговића о неким проблемима наше радничке класе.

21 АЈ, КПП II-3-а-2/104, Информација о проширеној седници Извршног комитета ЦК СК Словеније одржаној 28. 4. 1964.

правио“. Штрајкови су, нарочито 1962. и 1963. године, постајали све чешћи.²² У руднику Трбовље - Храстник колектив је пребацивао комунистима „да су неспособни и само говоре да ће се ствар решити, а ништа се не решава“. Слично расположење владало је и у суседном руднику Загорје где су јамски вагонети били „пуни натписа са позивима на штрајк“.²³

И поред обећања о „стабилном порасту животног стандарда“ која су се чула на Осмом конгресу,²⁴ раст цена је настављен и у 1965. години. Опадање куповне моћи изазивало је све гласнија негодовања, али и забринитиност. Грађани су правили залихе робе,²⁵ отворено причали да је „динар изгубио сваку вредност“, „да је ситуација скоро безизлазна“ и да је „социјализам донео само беду“.²⁶ „Толико је неизвесност присутна да људи док чекају у реду за хлеб изражавају бојазан да неће поскупети док стигну на ред да га купе“, могло се прочитати у једном извештају.²⁷ Осећају несигурности и егзистенцијалне угрожености је додатно доприносила и чињеница да су многа предузећа у Нишу, Сплиту, Зрењанину, Вараждину, Загребу и другим местима, услед недостатка репроматеријала, била приморана да делимично обустављају производњу и отпуштају раднике.²⁸ У свакодневним разговорима узроци сталног повећања цена тражени су у „већој или мањој способности природних руководилаца“. Посебно су критиковане изјаве у којима су становништву давана (празна) обећања да ће инфлација бити зауздана, а економске прилике поправљене. Отуда се све чешће чула и констатација: „или ови наши руководиоци намерно заобилазе истину, или нису у стању ни сами да предвиде привредна кретања“. Становници Ријеке, Вараждина, Ши-

22 Предраг Ј. Марковић, „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије“, *Токови историје* 1/2014, 54.

23 АЈ, КПР II-3-а-2/95, Информација о активности општинских конференција СК у Храстнику, Трбовљу и Ђакову (29. 6. 1964).

24 *Осми конгрес СКЈ*, (Београд: Култура, 1964), 260.

25 АЈ, КПР II-3-а-2/133, Информације о реаговањима грађана у сарајевском срезу на повећање цена и став комуниста (13. 2. 1965); АЈ, КПР II-3-а-2/139, Информације о реаговањима грађана у Војводини и новосадском срезу на повећање цена (8-17. 3. 1965).

26 АЈ, КПР II-3-а-2/139, Информације о реаговањима грађана у Војводини и новосадском срезу на повећање цена (8-17. 3. 1965).

27 АЈ, КПР II-3-ц-2/31, Елаборат „Аktуелни проблем из области стандард и самоуправљања“ о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965.

28 АЈ, КПР II-3-1/36, Политичка ситуација међу радницима после Осмог конгреса СК Југославије.

беника и других места све чешће су писали својим познаницима и родбини у иностранству о повећању цена, жалећи се „како им живот постаје све тежи, да су цене све неприступачније“, иако су плате повећане, „изражавајући при томе неизвесност како ће даље бити“. У песимистичкој атмосфери која је завладала, на мукама су се нашли и синдикални руководиоци чија дужност је била да запосленима „објасне“ економске проблеме у којима се земља наша. Будући да је „положај многих категорија запослених погоршан до те мере да људи не виде корист у голим објашњењима“, слабио је и пропагандни рад у предузећима. Активисти су се правдали да се не смеју појавити пред људима који им кажу „једемо кромпир, пасуљ, купус, свињске папке, кости“. „Ми лажемо народ – то је очигледно“, констатовао је синдикални функционер из Ниша. Статистички подаци нису могли охрабрити нити умирити најсиромашније, па су се синдикални функционери питали како да објасне економске тешкоће човеку који поставља питање „како да купи литар млека“.²⁹

Јула 1965. изведена је привредна реформа – динар је девалвиран, умањене су заштитне царине, дошло је до осетног успоравања и смањења кредита и новчане масе како би се сузбила инфлација, смањени су неки порези, одређене су нове цене које су замрзнуте на том нивоу и ограничена буџетска потрошња. Пораст цена је довео до пораста трошкова живота за читавих 35%. Предузећа су плате повећала у складу са могућностима, тако да сви запослени нису добили једнако повећање на име пораста трошкова живота.³⁰ Повећавање распона у платама и диференцирање нивоа животног стандарда запослених са истим или приближно истим квалификацијама, у зависности од сектора у коме су радили, постало је мотив за „разна реаговања и незадовољства“. Релативна либерализација пословања и њене последице нису увек наилазиле на одобравање – 70% анкетираних грађана Југославије, а 81% комуниста се у анкети 1967. изјаснио за ограничавање висине зарада.³¹ Остварена економска стабилизација постигнута је захваљујући „оштрим рестриктивним мерама и стагнацији привреде“. Предузећа су покушавала да редукцијама радне снаге реше материјални положај, па је незапосленост, нарочито од 1968. године, почела да се претва-

29 АЈ, КПР II-3-1/36, Политичка ситуација међу радницима после Осмог конгреса СК Југославије.

30 Bilandžić, *Historija SFRJ*.

31 АЈ, АЦКСКЈ, IV, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968).

ра у озбиљан политички проблем. Стагнирале су и пољопривреда и индустрија, а годишња стопа раста 1964–1967. износила је 2,9% посто. Југословенска привреда је све више заостајала за развијеним земљама, с обзиром да је, само за одржавање постојећег економског стања, било неопходно да друштвени производ расте по годишњој стопи од најмање 9%.³² На економске недаће надовезивале су се политичке, јер је продубљивање јаза између богатих и сиромашних делова земље заостривало реторику, погодновало појави национализ(а)ма и утицало на све већа разимоилажења у државном врху која ће кулминирати почетком 70-их година.

*Информација о реаговањима грађана на услове живота и предлозима да о тим питањима заузме став Осми конгрес Савеза комуниста Југославије*³³

У 11 анонимних писама, која су у последње време упућена Председнику Републике, истичу се разне негативне појаве и тешкоће на које наилазе радници у својим радним организацијама. У писмима се тражи предузимање енергичних мера на сузбијању таквих појава и на побољшању животног стандарда радника, а нарочито оних чији су лични дохоци ниски.³⁴ У основи, сва мишљења и предлози полазе од тога да у политици и свакодневној пракси треба доследно обе-

32 Bilandžić, *Historija SFRJ*, 314–318.

33 AJ, КПР III–3–a–1/36.

34 Крајем 1955. године дошло је до промене економске политике. Нерационално инвестирање у постројења тешке индустрије је напуштено, већа средства су одвојена за пољопривреду, а из економских, али и политичких разлога, одлучено је да се ради на повећању стандарда грађана. Известан напредак се осетио већ 1957. – плате су почеле лагано да расту, цене су, изузимајући цене пољопривредних производа, биле релативно стабилне, а куповна моћ грађана је додатно повећавана потрошачким кредитима. Све до реформе 1961. плате запослених широм Југославије су, без обзира на њихову квалификациону структуру, биле релативно уједначене. Међутим, економским мерама 1961. године укинута је контрола над платама, што је, и поред још увек релативно строге контроле цена, довело до инфлације. С обзиром да је највећи део новца одлазио на исхрану, у невољи су се нашле породице неквалификованих радника (којих је процентуално било највише) будући да они нису били у могућности да промене структуру потрошње. Видети: AJ, 142/I–6–22, Социјалистички савез и привредни развитак земље. Привредна ситуација у време одржавања и непосредно после IV конгреса; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 193–194; Bilandžić, *Historija SFRJ*, 249–250; Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 57.

збедити оживотворење оних ставова Савеза комуниста који су заузети у последњем Писму Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије, а посебно у говорима друга Тита у Сплиту,³⁵ на петом конгесу Савеза синдиката Југославије³⁶ и на шестом пленуму ЦК СКЈ.³⁷ Посебно се, са доста горчине, незадовољства и личне резигнације напада и критикује повећање цена које добија такве разmere да минимална накнада од 1500 динара не може бити довољна да подмири само повећане трошкове исхране а камоли и друге трошкове (електрична енергија, угаљ, услуге).³⁸

- 35 У конзервативно интонираном говору на митингу у Сплиту (мај 1962. године) Тито је критиковао слабости у привреди, „претеривања у погледу инвестиција“ и „тежњу да свако гради све што хоће и што му се свиђа“. Истакао је да су тешкоће у развоју земље резултат „субјективних грешака у првом реду наших руководећих људи“, да комунисти морају „усмјеравати развитак“ земље и бити „примијер другима“. Осврнуо се и на грешке у расподели дохотка и критиковао позиве на штајк уз образложење да запослени могу штрајковати једино сами против себе (J. Broz Tito, *Govor na narodnom mitingu u Splitu*, (Beograd, 1962)).
- 36 Пети конгрес Савеза синдиката Југославије је одржан у Београду 20–25. априла 1964. године. Конгрес је отворио Тито, а уводни реферат поднео Светозар Вукмановић Темпо. Посебну пажњу Конгрес је посветио животном стандарду. Иако је на седницама државног врха поновљено да је раст стандарда тесно повезан са повећањем продуктивности рада, Броз је о животном стандарду на отварању конгреса говорио у нешто другачијем тону истичући да су радници, што се продуктивности тиче, „углавном дали оно што су могли“. Заложиио се даље за модернизацију индустријских постројења и потпуно искоришћавање фабричких капацитета који су радили са пола снаге. Критика распона у зарадама је на извесан начин представљала и критику привредне реформе из 1961. године. Иако у новим условима привређивања повратка на уравниловку више није могло бити, Тито је признавао да је стандард најширих слојева становништва незадовољавајући и да је распон у платама између неквалификованих радника и стручњака „превелик“ (J. Broz Tito, „Privredi se mora ostaviti više sredstava. Govor na V kongresu Saveza sindikata Jugoslavije“, *Govori i članci*, t. XIX, (Zagreb: Naprijed, 1967), 59–64. Видети и: Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, t. IV (Zagreb: Globus, 1982), 332–333.
- 37 Шести пленум је одржан 16. марта 1963. године. На њему је истакнуто да животни стандард мора расти како би расла и продуктивност рада. Критиковано је екстензивно инвестирање, дуплирање производних капацитета „и фабрика које раде са пола снаге“, инвестициона политика која се заснива на бази рестрикције личне потрошње и „неоправдано стезање каиша“ будући да, како је оцењено, овакве мере изазивају „веома озбиље диспропорције“, „ремете односе цена и тржиште“ и „стварају политичко незадовољство“, (AJ, АЦКСКЈ, II/24, Основне смернице за предконгресну активност СКЈ).
- 38 Према статистичким подацима у оквиру глобалног пораста трошкова живота од 19%, од јануара 1964. до јануара 1965. године, трошкови исхране су порасли за 24%, трошкови становања за 24%, услуга за 14%, одеће и обуће за 11%, а дувана и пића за 15% (AJ, КПР II–3–ц–2/31, Елаборат „Актуелни проблем из области стандард и самоуправљања“ о коме ће се расправљати на пленуму ЦВ ССЈ 26. 3. 1965).

Веома ниски лични дохоци великог броја радника (према подацима Савезног секретаријата та рад у децембру 1963. године око 52,7% запослених радника имало је месечни лични доходак до 30000 динара), тешки услови становања – високе закупнине у социјалним становама које издају поједина лица,³⁹ оптерећење потрошачким кре-

39 Ратна разарања и механички прилив становништва у градове тешко су оптеретили стамбени фонд. Стамбена беда се из године у годину повећавала, будући да темпо градње није био довољан чак ни да одржи стамбени стандард на истом нивоу. Године 1953. на једног Београђанина је долазило 9,9 квадратних метара стамбене површине, што је било далеко испод европских стандарда који су износили између 15 и 23 квадратна метра, али и прилика у Љубљани (14,4), Загребу (12,4) и Сарајеву (10,7). Делимично одустајање од индустријализације по сваку цену, промена инвестиционих приоритета и већа улагања у животни стандард довели су до веће градње. Крајем 1955. је уведен допринос од 10% за стамбену изградњу који су биле обавезне да плаћају „привредне организације, установе, државни органи, друштвене и задружне организације као и друге особе које запошљавају туђу радну снагу“. Новац је служио за градњу друштвених станова који су уступани запосленима на трајно коришћење, а могли су се и наслеђивати. Символична станарина која је наплаћивана није била довољна ни за одржавање и амортизацију стамбеног фонда (Dobrivojević, *Selo i grad*, 407–409). Па ипак, упоредно са знатним инвестицијама у станogradњу, према упоредној међународној статистици између 14 европских држава, по броју изграђених станова на 1.000 становника Југославија је 1961. године била трећа са краја, у периоду 1962–1964. била је претпоследња, да би 1965. и 1966. опет постала трећа са краја (Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, (Budva: Meidteran, 1990), 50). Како станogradња није могла да прати темпо миграција, нарочито ка великим градовима, стамбена беда је била евидентна. При додели станова на уштрб радника фаворизовани су виши друштвени слојеви, будући да су руководиоци, стручњаци и службеници, у односу на своју процентуалну заступљеност, чешће били носиоци станарских права. Становништво са високим, вишим и средњим стручним образовањем живело је у централним градским општинама, док су радници живели углавном на периферији. Истраживања социолога су тако показала да „што је једно ново насеље или стамбена зграда квалитетније, потпуније и боље опремљена и боље лоцирана то су и њени станари по друштвеном положају моћнији и богатији“ (Vujović, *Ljudi i gradovi*, 49–50, 52–53, 79–81, 83). Ипак, стамбена криза није погађала само радништво, већ и припаднике средњих слојева. Наиме, да ли ће нечије стамбено питање бити решено или не умногоме је зависило од економске јачине предузећа – она успешнија и солвентнија више новца издвајала су за станogradњу (Vujović, *Ljudi i gradovi*, 100). Високе цене градње станова биле су један од главних разлога ширења „дивље“ станogradње. Према званичним проценама, на једну легално подигнуту приземну стамбену зграду грађена је једна нелегална (рушено је око 30% оваквих зграда). Анкета Сталне конференције градова је показала да преко 80% бесправних градитеља има 26–35 година старости, односно да се налазе у добу у коме се формира породица и школују деца, што у првом реду захтева стамбени смештај [А], АЦКСКЈ, IV, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968)].

дитима,⁴⁰ привилегије службеника у радним организацијама путем одређивања фиксних личних доходака, ниски износи новчаног додатка на децу⁴¹ итд, упућују грађане да у својим писмима Председнику Републике постављају питања: да ли се и даље може живети под овим условима, чему води таква политика у једној социјалистичкој земљи, јесмо ли ми Кина или Индија, итд. Отворено се ставља на знање да руководиоци почев од предузећа па до врха не показују интересовање како живе радници, какви су им услови рада, хигијенско-техничка заштита,⁴² услови становања, исхране,⁴³ какво је њихово здравствено стање и у какав тежак положај долазе кад због смањене радне способности не могу више да обављају послове па су упућени да на лакшем послу остварују доходак од 15000 динара. Појединци тврде да органи самоуправљања имају формалистички однос према проблемима радника, да многи који су изабрани у руководства основне организације СК или синдикалне организације више воде рачуна како

40 Од 1957. грађани су све више узимали потрошачке кредите. Они су коришћени за набавку одеће, обуће и покућства. Од 1960. у порасту су били кредити са роком враћања од три и преко три године, док су зајмови који су одобравани на годину дана, пре свега за набавку текстила, све мање коришћени (АЈ, АЦКСКЈ, III/88, Преглед кретања привреде). Укупно задужење по потрошачким кредитима износило је у 1964. години 424,1 милијарду динара док је укупна штедња била 296,7 милијарди динара (АЈ, АЦКСКЈ, ИВ, к. 3/6, Нека питања развоја животног стандарда (1968)).

41 До 1955–56. године дечији додаци су представљали важну ставку у породичном буџету. Међутим, од 1957. године дечији додаци готово да нису повећавани, па је њихова реална вредност, услед инфлација, смањена за преко 30%. Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*, 85.

42 Хигијенско-техничка заштита на раду је у многим предузећима била неадекватна. Слаба квалификациона структура радника, непридржавање порописа, некажњавање прекршилаца, недостатак индустријске културе и примери „бесмисленог хероизма“ представљали су само неке од разлога за велики број повреда и смртних случајева на раду, посебно у предузећима хемијске индустрије, црне металургије, прераде угља, бродоградњи, као и у предузећима дуванске индустрије (АЈ, 117–263–487, Животни и радни услови).

43 Статистички подаци о просеку плата у индустрији за период јануар–новембар 1963. показују да је просечан лични доходак био 28.000 динара. На прехранбене производе и стан одлазило је у просеку 3/4 буџета породице, а породица слабије плаћеног радника је, како би покрила ове издатке, трошила 85–90% примања (АЈ, АЦКСКЈ, III/100, О неким проблемима наше радничке класе (1964)). Цене животних намирница су расле брже него цене осталих производа, а структура исхране је, у поређењу са развијеним земљама, била неповољна – потрошња житарица је била висока, а потрошња сточарских производа ниска (Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*, 103–106).

ће себи обезбедити боље радно место и виши лични доходак, а да се много мање разматрају и решавају проблеми радника са ниским дохоцима.

Са великим надама се очекује Осми конгрес Савеза комуниста Југославије⁴⁴ и сматра да Конгрес не само треба него мора озбиљно да се позабави положајем радних људи, њиховим условима живота и рада, као и негативним појавама у нашем привредном и друштвеном развоју.

Ради илустрације како се износе ова питања, наводимо неке карактеристичне делове из анонимних писама.

1. Уз писмо из Београда послати су поред других, и исечци из „Комуниста“ који је објавио натпис о расипању друштвених средстава за „потребе репрезентације“, као и једна вест из „Борбе“, према којој трговачки путници из Панчева „зарађују“ и до 500000 месечно, па се каже:

„Драги друже Тито!

Разне неправилности, злоупотребе, самовоља итд. толико су узеле маха да је то забрињавајуће за сваког родољуба ове наше земље. Чланци из новина које прилажем толико нас револтирају јер видимо да се о неким неправилностима само пише, а нико жив не одговара. Интересује нас да ли се бар неко стиди због свега овога кад већ нико не одговара за своја недела. Зато се у народу говори да је важно да руководиоци уживају, па их није брига шта се све ради у земљи. Друже Тито, пошто твој говор у Сплиту, те писмо ИК ЦК СКЈ исл нису постигли жељени циљ, ми Те молимо да се заузмеш да се овим неправилностима стане на крај. Молимо Те да ово питање покренеш на Осмом конгресу СКЈ и ако би исти у томе успео то би наши људи много поздравили. Ако нам Конгрес у томе нешто не помогне, онда ми не знамо шта ће бити са нама.

Твоји одани радници, комунисти“

2. Радница из Сарајева, између осталог, пише:

„Гладна сам кући. Гладна долазим на посао, гладна се враћам са посла. Мрзим себе, мрзим своје дете. Није чудо ево Вам податак и увјерите се. Кад ми се одбије на платној листи мјесни самодопринос и синдикат примам 24300 динара. Имам и дјечији додатак од 3450 динара. Од тога плаћам потрошачки кредит од 4900 динара, имам и стан који плаћам скоро 4000 динара, радио претплату, струју, остале чланарине, млијеко за дете старо 2 године, пашта ми остане. Мајка сам без икаквих животних прохтјева, а шта, кад ми се и прохтјела шоља млека попијем воду. Посао је по учинку. Теглим као говече у јарму, а са својим примањима нема ни до 15. датума у мејсецу и то са најосновнијим залагајем. Кад кога свог опазим кроз прозор, закључам врата и не отварам...Мрзим сваког свог...Како да волим државу...Цијене

44 Осми конгрес Савеза комуниста Југославије је одржан 7–13. децембра 1964. године.

артиклима повећавају се и у пола мјесеца, а оно одобрено повећање личног дохотка кад се плата прима, не исплаћује се.⁴⁵ Нема дјетету ни пресвлагај да купим. Очекује се са великом нестрпљивошћу Осми конгрес СКЈ, јер се претпоставља да ће се тек тад стање измјенити...да ће се једном за увјек стати којечијој самовољи и одлуке које се донесу неће се примењивати као до сада по мјесец или два дана, па све по старом и свака на свој начин. Наши су се посланици и остале личности у скупштинским органима поставили као обични комерцијалисти. Они горе причају, грубо речено мудрују и доносе којекакве одлуке, а гледајући с моћи свога џепа, а кад би било да се погледа у народ онда би ствар другачије текла...”

3. У писму из Мостара поред осталог, наводе се и ове речи:

„Питање стандарда је у опадању, управо од оног времена кад су наши руководиоци почели да говоре о стандарду преко штампе и радија, а од тог времена је скоро 4 године. Врло незгодно се одражава на масе, а ако се нешто из наших врхова пренесе, а потом се не оствари. Давно је речено: „Нећемо више кајиш стезати, нити је потребно да земљу изграде само ове генерације“.⁴⁶ Таквих примера има доста, али се све више срља и иде у неизвесност... Напомињемо да је стандард био бољи 1956 до 1960. године иако је мање било изграђених индустријских објеката и уопште је мања била енергетска база наше земље. Наша штампа стално критикује цене на тржишту, а цене се стално пењу, стално се говори и пише о ниским радничким платама, а плате увек ниске. Зашто то? Боље је не писати и ништа не обећавати, него писати и обећавати много, а у ствари од тога се добије врло мало или ништа...”

По селима се пева како је динар постао раван куну – новцу некадашње усташке државе. Наш човек је постао паметан и добро све види и разуме, тако да се не да варати ма у ком погледу. Ових вицева који застрањују колико год желите, а то је доказ да људи траже пута и начина да кажу шта код нас не ваља и упоређују га са најгорим. У данашњим условима задовољни су они који су на лак начин дошли до бољег положаја, оствари-

45 Мисли се на накнаду за повећање трошкова живота путем које су плате усклађиване са инфлацијом. Међутим, с обзиром да је пораст цена варирао од републике до републике, али и од комуне до комуне, било је потребно усклађивати плате са порастом цена у месту живљења. Локалне власти у већини случајева нису пратиле пораст трошкова живота у својој комуни, па су надокнаде давале на бази просечног пораста живота за целу земљу или евентуално за републику (АЈ, КПР II-3-ц-2/31, Елаборат „Актуелни проблеми из области стандарда и самоуправљања“ о коме ће се расправљати на Пленуму ЦК ССЈ 26. 3. 1965).

46 Политика инвестирања у постројења тешке индустрије, на рачун извлачења свих расположивих вишкова из пољопривреде и занемаривања животног стандарда напуштена је 1955. године. Економски заокрет је изведен под Титовим слоганом да је „садашња генерација уложила много труда у изградњу земље, да сада заслужује да живи боље и да неки задаци морају да се оставе и будућим генерацијама“ (Dobrivojević, *Selo i grad*, 193).

ли боља примања, а самим тим и бољи стандард. Навећи број је незадовољних који улажу много труда за малу корист. Овога последњег треба се плашити. На данашњим ценама плате радника (чисто примање) испод 30000 динара нису ништа и не представљају радничку плату, већ некакву социјалну помоћ.“

У писму се даље предлаже да се азијским и афричким земљама не даје никаква материјална помоћ јер то утиче на стандард. „Нама то неће нико замерити јер смо заиста мала земља, а тек смо и ми започели да живимо. Уколико је сметња у нашој привреди и људи се неодговорно односе, према таквима треба бити немилосрдан.“

Предлаже се побољшање материјалног положаја бораца, а нарочито носилаца „Партизанске споменице 1941“.

„Врло рано повучени су и стално се повлаче људи које је револуција васпитавала и бацила на површину. Није оправдано, без обзира што стижу млађе генерације, требало би задржати људе који су прошли кроз нашу револуцију на радним местима све дотле док се осећају способним да и они лично изразе жељу да иду у пензију. Друштво је још увек најсигурније кад чује да у ЈНА има још увек првобораца и људи из прошлог рата.“

4. У писму из Загреба каже се између осталог:

„Необично нам је да Вам пишемо о појединим неправилностима које данас постоје, и то сваки дан, мјесец, па и година, а нико не отклања... Данас се свашта прича, више него икад, и то појединци искоришћавају за разна негодовања. А ви виши партијски руководиоци нисте криви, као што су то комуне, котареви, па и републике. О чему је ријеч, уствари највише се односи о поскупљењу... а плате нажалост минималне и то испод 15. односно 20000 динара, а поједини не знају шта ће да раде са новцима и пркосе се разним луксузом, и примају како који и до 300000 динара, а неко можда и више мјесечно.“

После овога износе се подаци о поскупљењу разних производа у трговинским радњама и износи рачуница шта се све може а шта се не може покрити надокнадом од 1500 динара по запосленом и повећаним дечијим додатком. У писму се нарочито критикују велики распони у платама⁴⁷ и износи се да се у нарочито тешком положају налазе они радници који једино стичу доходак, а имају између два или више чланова породице.

Писмо се завршава овим речима:

47 Укидање контроле над платама 1961. значило је и коначно напуштање социјалистичке ураниловке захваљујући којој су зараде биле више социјална него економска категорија. Међутим, повећавање социјалних разлика у до тада готово класно монолитном друштву, наилазило је на неодобравање најсиромашнијих слојева, тј. оних чији је економски положај непосредно после рата било највише побољшан. Штавише, истраживања Берислава Шефера су показала да, с обзиром на природу посла, распон у зарадама није био превелики – ако би се плата неквалификованог радника означила индексом 100, онда би зарада стручњака са високом спремом имала индекс 270 (Šefer, *Životni standard*, 82).

„Ипак се другови надају да ће, ако не прије, на Осмом конгресу СКЈ бити донете конкретне одлуке о свим потешкоћама, јер се надамо томе; поједини радници говоре да им је синдикални конгрес⁴⁸ обећао свашта, али од тога ништа није остварено и сл.

Другови из једне организације СК и ССРНЈ“

На сличан начин говори се и у анонимним доставама из Чаковца, Вараждина и Ниша. У овој последњој се истиче неодрживост одлуке о плаћању електричне енергије по такозваној дневној и ноћној тарифи, јер 80% домаћинстава није у могућности да купи скупе апарате који би одвојено регистровани у трошак електричне енергије.

4. септембар 1964
Београд

48 Мисли се на Пети конгрес Савеза синдиката Југославије.

ПРИКАЗИ

Reviews

Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку,
Зборник радова, књ. 1, главни и одговорни уредник др
Владан Јовановић.
Београд: Институт за новију историју Србије, 2015, 404.

Тематски зборник радова *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку* је наставак вишегодишњих истраживања сарадника Института за новију историју Србије посвећених феноменима модернизације, трансформације и транзиције (преображаја, промена) у друштву Србије и Југославије у 20. веку. Институт је систематско проучавање ових тема покренуо средином деведесетих година прошлог века и постао је препознатљив по таквој научној оријентацији и бројним радовима на том пољу. Од два зборника радова Института за новију историју Србије у оквиру пројекта *Модернизацијски процеси у Србији 19. и 20. века* (1994, 1998), па до овог зборника траје непрекинати низ отварања нових истраживачких тема и представљања нових сазнања на пољу односа традиције и модернизације на српском и југословенском простору.

Зборник садржи 18 радова. Тематски је структуриран у четири целине, којима претходи уводна реч уредника.

Уводни део садржи радове др Мирослава Перишића „Историјска упоришта и савремене могућности употребе традиције и културног наслеђа. Европска вертикала српске историје у 19. веку“, др Милета Бјелајца „Идеолошке интерпретације традиције и модернизације: неразумевање улоге војног фактора“ и др Владана Јовановића „О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије“. Перишић је писао о европском контексту израстања Србије у независну државу у 19. веку, напорима да се превазиђе заосталост и европским културним, привредним и политичким утицајима. Описани су утицаји и идеје које су са собом доносили људи школовани на водећим европским универзитетима и колико су Србији значила њихова знања и познанства са ученим људима Европе тог доба. Означена су места сусрета нових схватања и затеченог српског друштвеног и политичког миљеа оличеног у аграрном друштву, династијским поделама, политичким борбама, „распрострањеној неписмености, неразвијености науке, недовољној изграђености државних институција, ниском нивоу политичке културе, недовољних политичких сло-

бода, самовоља владара“. Миле Бјелајац је анализирао идеолошке и политичке интерпретације модернизације у домаћој и страниој историографији, стављајући акценат на улогу војног фактора, корене војно-цивилних сукоба и политички мотивисане садржаје у савременој историографији. Указао је на појаве „политичке коректности“ и „аутоцензуре“ као последице утицаја политичких догађаја на науку и појаву ревизије прошлости са политичком позадином (истакнут је пример стогодишњице од почетка Првог светског рата). Скреноу је пажњу на појаву „увреженог, политичког мишљења“ које схвата институцију војске само као „економски терет друштва и латентну претњу демократији“ и закључио да такав став прети да у Србији оствари „апсолутни конфликт са двовековном историјом и да на погрешним основама дефинише место и улогу војне институције у друштву“. Таквом схватању је супротставио свест о „поливалентној улози војног фактора како у очувању мира и независности, тако и (...) у модернизацији српског друштва од 19. века па до скоро“, посебно у области економије, образовања, инфраструктуре и здравства. Владан Јовановић, уредник зборника, упознао је читаоце са теоријским објашњењима и тумачењима појмова трансформација и модернизација. Указао је на резултате српске и стране историографије у проучавању ових феномена и домета српског друштва на пољу модернизације. Његов рад одликује одлично познавање теоријске литературе и способност укрштања достигнућа аутора из различитих наука у проучавању феномена преображаја југословенског и српског друштва. Читаоцима је понуђена широка лепеза посматрања појмова традиције и трансформације и вредновања успешности процеса модернизације.

У другом делу књиге (прва ужа тематска целина: „Историјско наслеђе и промене у билатералним односима“) разматрани су континуитети и промене у спољнополитичком позиционирању српске/југословенске државе, дакле у области у којој промене могу да буду највидљивије и да за кратко време буду исказане највећим интензитетом (пример сукоба Југославије и ИБ-а). Ову целину чине прилози др Алексеја Тимофејева, мр Сање Петровић Тодосијевић, др Радмиле Радић, др Бојана Симића и др Петра Драгишића. Тимофејев је у вертикали руско-српских односа у првој половини 20. века сагледавао елементе традиције и дисконтинуитета изазване светским ратовима и бурним револуционарним унутрашњим променама у Југославији и Русији (СССР-у). Школовање југословенске деце у совјетским суворовским школама после Другог светског рата, о чему је писала Сања

Петровић Тодосијевић, сведочанство је о покушајима да се настави ратом прекинути континуитет образовања младих нараштаја, али и показатељ како је дисконтинуитет државних односа Југославије и СССР-а који је наступио 1948. утицао на школовање ове деце. У радовима Радмиле Радић и Бојана Симића су праћени различити аспекти покушаја поправљања традиционално лоших српско-бугарских односа који су били ометани наслеђем оружаних сукоба из прошлости, променама у унутрашњој политици ових држава и споровима око македонског питања. Радмила Радић је детаљно описала успоне и падове у односима Српске и Бугарске православне цркве у међуратном периоду, како у контексту међудржавних односа тако и у контексту деловања Светског савеза за међународно пријатељство помоћу црква. И рад Југословенско-бугарске лиге у Београду, основане 1933, на зближењу југословенских и бугарског народа није могао да надјача међудржавне спорове и последице Другог светског рата. Симић је описао рад ове лиге која је у међуратним годинама „осмислила, организовала, подржала и учествовала у великом броју културних и привредних манифестација везаних за промоцију југословенско-бугарског зближења и саме Бугарске“. И југословенско-италијански односи су у 20. веку били више обележени неразумевањем, споровима и непријатељством због територијалних спорова и питања мањина него сарадњом, али рад др Петра Драгишића указује и на периоде побољшања односа (осма деценија двадесетог века) када су две државе превазилазиле идеолошке и политичке разлике зарад заједничких интереса у хладноратовском свету. Окосницу рада чини анализа разговора Јосипа Броза Тита и италијанског председника Сандра Пертинија 11. и 12. октобра 1979. у Београду.

У следећој целини („Прилози проучавању привредних и аграрних преображаја“) у радовима др Јелене Рафаиловић, др Александра Р. Милетића, др Момчила Исића, др Срђана Милошевића и Милана Пиљка су анализирани процеси дугог трајања и промене у социјалној и економској историји српског и југословенског простора, па су у фокусу истраживача били аграрна структура, својински односи, чиновничка корупција, планска привреда и развитак текстилне индустрије. Полазећи од великог значаја текстилне индустрије, као једне од најразвијенијих прерађивачких индустрија са великим напретком чије су фабрике биле распрострањене широм државе, Јелена Рафаиловић је изучавала обим и порекло капитала текстилне индустрије, развијеност различитих делова Краљевине СХС, утицај

наслеђених привредних структура из 19. века и значај продора страног капитала у ову привредну грану. Чланак Александра Р. Милетића се бави узроцима и последицама које је чиновничка корупција имала у Краљевини СХС. Аутор полази од става да постојање непоузданог, корумпираног и лоше плаћеног чиновништва треба имати у виду када се разматрају дometи рада државне администрације. Ову појаву је анализирао у сфери државне интервенције у стамбеним односима, спољној трговини и регулисању процеса исељавања из земље. Посматрајући сељаштво као доминантан друштвени слој Србије, који је својим жртвама највише допринео стварању јединствене југословенске државе 1918. године и који је и у новој држави остао „извор физичке, моралне и економске снаге српског народа, али и одраз његове индивидуалности, као носилац националне мисли и верни чувар традиције“, Момчило Исић је описао његово место у политичком животу државе. Закључио је да сељаштво није имало значајнију улогу у политичком животу и да су основни узроци за то били његова непросвећеност, страх од власти и економска инфериорност. Аутор је показао да су партије придобијале гласове сељака и средствима која нису била само политичка, да су сељаци били слабо упознати са политичким програмима и да су разочарања због неиспуњених обећања била општа појава. Срђан Милошевић је пратио промене у својинским односима изазване окупаторским и квислиншким пресељењем становништва током Другог светског рата као један од примера дисконтинуитета и крупних промена изазваних силом, ратом и окупацијом. У средишту његовог интересовања била је насилна ревизија међуратне аграрне реформе и колонизације, као „најмаркантнији вид интервенисања у погледу аграрносвојинских односа током Другог светског рата“, али је поменуто и исељавање староседелца, пре свега Срба и Словенаца. Аутор је показао да су ове промене биле последица деловања идеолошких, војних и економских чинилаца и интереса и да су највеће промене остварене у НДХ чије законодавство „недвосмислено открива намеру успостављања режима дискриминације, терора и геноцида, усмерених ка протеривању и уништењу српског, јеврејског и ромског становништва“. Милан Пиљак се бавио једним од поља на којима су биле највидљивије последице промена извршених југословенском револуцијом током Другог светског рата – променама у привредном систему. Описао је трансформацију послератне југословенске привреде од планске ка мешовитој, указујући на јак државни интервенционизам и начине

којима је партијски апарат задржао контролу над привредним токовима и после децентрализације путем постављања у привредним организацијама кадрова оданих политичким структурама.

У последњој целини зборника („Социјалистичко друштво између традиције и модернизације“) радовима др Вере Гудац Додић, Дејана Зеца, Оливере Драгишић, др Олге Манојловић Пинтар и др Гордане Кривокапић Јовић описани су неки сегменти друштвених промена у социјалистичкој Србији и Југославији. Показано је да је у социјалистичком друштву, упркос револуционарним променама током рата и снажном послератном владајућем политичком и идеолошком отклону од предратног периода, остало и много сфера у којима су традиционални облици остали неурушени. Вера Гудац Додић је трагала за одговорима на питање да ли је друштвени преображај у периоду социјализма, у коме је изграђиван и нови лик и идентитет жене, у довољној мери изменио друштвени положај жене и у којој мери су остали патријархални облици живота и понашања. Показала је да се друштвени напредак, мерен стеченим правима жене, очитовао у равноправности жена у наследном и породичном праву, политичким правима, економској независности, праву на школовање, праву на рад и једнакој плати за исти рад, правима из домена социјалне заштите, праву на абортус и др., али и закључила да су „формалне промене често прикривале суштинске континуитете патријархалних система вредности и њихову чврсту укоревљеност у свакодневици“. Дејан Зец је облике континуитета и промена у спорту истраживао на примеру догађаја из 1944/45, периоду када су се десиле најзначајније промене у српском спорту, попут укидања старих спортских друштава и савеза, који су били организовани приватном иницијативом и који су представљали важан део грађанског идентитета, формирања нових под партијском и државном контролом, и успостављања кровних организација спорта и физичке културе, које су биле директно повезане са државним и партијским форумима. Описао је како су се после ослобођења обновљене традиције у сфери спорта сусреле са идеолошким и политичким погледима на спорт и физкултуру нових власти. Зец је утврдио да је резултат сусрета традиције и новог доба био тај да су после рата преживели само они клубови који су били повезани са властима или су имали моћне заштитнике у редовима комунистичке номенклатуре, док је већина активних спортиста и спортских функционера прешла у редове новооснованих спортских друштава.

Оливера Драгишић је урадила компаративну анализу промена које су се под утицајем промењених прилика читавале у уџбеницима историје у Југославији и Бугарској. Посматрала је уџбенике домаћих аутора и совјетске утицаје преко превода уџбеника средњовековне историје Е. А. Косминског који је био употребљаван у обе земље. На примеру четири велике војне параде одржане 1965, 1970, 1975. и 1985. поводом обележавања 9. маја, Дана победе над фашизмом у Другом светском рату, Олга Манојловић Пинтар објашњава на који начин су, обједињавањем традиција Народноослободилачког рата и афирмацијом принципа које је усвојио Покрет несврстаних, ове манифестације „позиционирале као један од изузетно важних топова у процесу формирања друштвеног идентитета самоуправне социјалистичке заједнице“. Мишљења је да су одржавањем бројних масовних дешавања у јавном простору „изабрани историјски догађаји постајали основ на коме су изграђивани системи вредности и идеологија нове заједнице“. Ауторка је истакла значај чина одвајања војне параде поводом прославе Дана победе над фашизмом од првوماјских свечаности средином седме деценије 20. века, видећи контекст овог догађаја у жељи Југославије да створи слику војне снаге и снаге југословенске државе у годинама хладноратовских напетости и сукоба и тензија у Азији и Африци, као и да на тај начин оснажи своју улогу у Покрету несврстаних. Гордана Кривокапић Јовић пише о догађајима који су били основа за изградњу „пејзажа сећања“ и историјске културе Топличког краја и који су учествовали у обликовању јединствене традиције ослободилачких ратова. Представљени су споменици јунацима из ослободилачких ратова 1912–1918, борцима из НОБ-а и револуције 1941–1945. и споменик Зорану Ђинђићу и анализиран је садржај изложбе о Народноослободилачком рату 1941–1945. у Народном музеју Топлице у Прокупљу.

Тематски зборик радова *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку* још једном је потврдио Институт за новију историју Србије као установу референтну за научно утемељено сагледавање значајних догађаја и процеса који су обележили историју друштва на српском, касније југословенском простору 19. и 20. века. Настао је током рада на пројекту *Традиција и трансформација. Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (руководилац др Момчило Митровић). Зборник је веома добро структуриран, а тематске целине су јасно профилисане. У њему има и радова искуских и признатих ис-

траживача који су у одређеним истраживачким областима оставили веома дубок траг у науци, али и радова младих колега који отварају нова истраживачка поља. Црвена нит која повезује све радове је настојање да се уоче, а потом и стручно објасне појаве дугог трајања и континуитета, али и наглих, револуционарних, а понегде и постепених промена, трансформација и преображаја. У зборнику се могу наћи одговори на питање у којој мери су процеси модернизације захватили српско и југословенско друштво, променили га, преобразили и одвојили од традиционалних облика понашања и живота. На ово питање је одговарано из више углова: проучавањем константи и промена у сфери спољне политике и дипломатије, аграра, индустрије, функционисања државне управе, спорта, положаја жене и породичних односа, својинских промена извршених насилно током Другог светског рата, промена у привредним структурама, јавног обележавања важних историјских догађаја, места сећања итд. Напор уредничког тима и резултати представљени у радовима аутора су дали домете који ће бити високо вредновани у науци и неизоставно коришћени у будућности.

Слободан СЕЛИНИЋ

Igor Duda. *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma.*
Zagreb – Pula: Srednja Evropa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli,
2015, 304.

Крајем 2015. године појавила се књига *Данас када постајем пионир. Детињство и идеологија југославенскога социјализма*, из пера Игора Дуде, доцента на Одсјеку за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули и једног од оснивача и руководиоца Центра за повијесна и културолошка истраживања социјализма у Пули. Уз свест да се научник бавећи се историјом детињства неретко сусреће са „оптужбама“ да је и сâм предмет његових научних напора „детињаст“, Игор Дуда се упустио у истраживање теме вишеструко значајне за разумевање идеологије и друштва социјалистичке Југославије.

Налазећи се на самом почетку пред методолошким изазовом успостављања дистанце коју је, као професионални историчар, али уједно и сведок времена, морао начинити према предмету истраживања који задире у лична сећања и искуства, као и искуства милиона грађана бивше Југославије који памте своје пионирске дане, аутор се одлучио да рад о пионирској организацији не конципира као историју сећања нити збирку успомена, већ да стручној јавности и широкој читалачкој публици понуди темељно историјско истраживање. Рад о Савезу пионира Југославије уклапа се у корпус досадашњих стручних интересовања Игора Дуде везаних за друштвену историју, историју свакодневице, туризма, слободног времена, потрошачке културе, детињства. Књига која се налази пред читаоцима настала је у оквиру рада на пројекту „Стварање социјалистичкога човјека. Хрватско друштво и идеологија југославенскога социјализма“. Игор Дуда, уједно руководиоца пројекта, своје научно истраживање овог широког поља усмерио је управо ка првим корацима на путу стварања социјалистичког човека које се одвијало, између осталог, и кроз делатност Савеза пионира Југославије.

Поуздану изворну подлогу овог истраживања чини необјављена грађа похрањена у Хрватском државном архиву у Загребу, Архиву Југославије у Београду, Музејима Хрватског загорја, Музеју Старо село Кумровец, Савезу друштава Наша дјеца Хрватске у Загребу, затим објављени документи настали радом Савеза комуниста Југославије и Савеза пионира Југославије. Поред тога, коришће-

ни су и филмски материјали, музички записи, књижевна дела, штампа, периодика, бројне публикације друштвених организација и државних институција, усмени извори, обимна литература посвећена друштвеној и политичкој историји, као и историји детињства. Хронолошки опсег такође сведочи о истраживачким напорима Игора Дуде и његовом настојању да сагледа историју Савеза пионира од настанка организације у условима Другог светског рата до њеног гашења 1990. године. Садржај монографије, поред Предговора (стр. VII–X), Поговора (стр. 251–256), списка извора и литературе, пописа скраћеница и илустрација, ликовних прилога (16 стр.) као и Кратке хронологије, чини седам тематски организованих поглавља која представљају различите аспекте кроз које је аутор сагледавао деловање Савеза пионира Југославије.

Већ сам наслов књиге *Данас када постајем пионир. Детињство и идеологија југославенскога социјализма* указује на различите перспективе из којих Игор Дуда анализира историју и значај ове организације. Он посматра и лично и колективно, покушава да представи визуру пионира који изговара часно обећање: „Данас када постанем пионир“, да установи именитеље заједничког генерацијског искуства, али и да разуме напоре чињене „одозго“ у циљу обликовања социјалистичког човека. Прво, уводно поглавље *Савез пионира у повијести детињства* (1–22) ствара полазишне основе за научно истраживање историје ове институције у оквиру постојеће историографије о детињству и у контексту историје дечјих организација у двадесетом веку. У другом поглављу, *Друштвена брига о дјаци* (23–58), аутор је оцртао институционалне оквире за деловање Савеза пионира, однос ове организације са другим друштвеним организацијама за бригу о деци, омладинском организацијом и школом, као и положај пионирске организације према Савезу комуниста Југославије. Аутор поставља историју пионирске организације у контекст унутрашњих и спољнополитичких кретања социјалистичке Југославије, показујући већ у овом делу текста на који начин су она утицала на организациону структуру, карактер, па и сам опстанак Савеза пионира Југославије.

У трећем поглављу, *Правилан социјалистички одгој* (59–102), аутор је проговорио о идеолошкој димензији делатности Савеза пионира Југославије, о стварању „детета по мери социјализма“, о идеолошким супарницима социјалистичком васпитању, суштински о „идеологији југославенскога социјализма“, како је већ у поднасло-

ву књиге истакнуто. Резултати истраживања представљени у овом поглављу сведоче и о револуционарној снази југословенског социјализма, посвећености стварању новог друштва и препрекама на које се наилазило, али се истовремено кроз идеале новог друштва уткане у васпитно-образовни систем огледа и аутоперцепција, односно слика коју је југословенски социјализам неговао о себи.

У четвртном поглављу, насловљеном *И мене ће моја мати пиониром звати* (103–134), у коме се перспектива са власти и идеологије помера на саме пионире, представљена су обележја и симболи организације, свечаност примања у Савез пионира, чин који је најјасније остајао урезан у сећање, као и свечано обећање полагано том приликом. Анализом различитих варијанти текста обећања Игор Дуда је приказао и идеолошке промене које су се временом одвијале у оквиру југословенског социјализма. Иако су компоненте које су чиниле обећање – верност домовини, очување независности домовине, братство-јединство, добро учење, поштовање општељудских вредности – биле константне, тон и акценат на поједине аспекте временом су се мењали, од послератне борбености, чврсте руке и мржње према непријатељу, преко позитивних општељудских вредности до истицања привржености лику и делу Јосипа Броза Тита у последњој деценији постојања југословенске државе.

Посебно поглавље, насловљено *За домовину с Титом* (135–168), посвећено је специфичном односу између омладине и Јосипа Броза, култу личности који се учвршћивао кроз пароле, песме, узвике, декор, лектуру, манифестације за децу, путовања по Титовом родном крају, Дану младости као својеврсном покушају ублажавања култа личности, штафети младости, пионирској штафети, Споменици рада и другарства. Посебну пажњу аутор је посветио анализи књига за децу у којима је главни протагониста Тито, кроз које је осветлио механизме путем којих су кроз култ личности промовисани позитивни васпитно-образовни идеали. У настојању да однос Јосипа Броза и омладине не сагледава као једнострано наметање култа личности, аутор је детаљно анализирао писма пионира Титу, као и садржај Споменице рада и другарства. На тај начин дошао је до увида у којој мери су успела пропагандна настојања „одозго“ да се већ у дечјем узрасту учврсте пожељни обрасци мишљења и понашања.

О организовању слободног времена, понућеним садржајима, као и календару, новом ритму живота и навикама социјалистичког човека говори шесто поглавље *Живот пун среће и радости*

(169–210). Феномен слободног времена и настојања да оно буде организовано у складу са социјалистичким идеалима аутор посматра у ширем контексту омасовљења те појаве током 60-их година, условљене растом стандарда, појавом масовног туризма, дужих годишњих одмора, културних организација, забаве и хобија, а паралелно са тим прати и свест југословенских власти да продор међу младе зависи од привлачности понуђених садржаја. Истовремено, приказан је и раскорак између настојања и реализације, која је зависила у великој мери од организационих и финансијских могућности. Ослањајући се на постојећу, углавном теоретску литературу, Игор Дуда оцртава нови календар прослава за новог социјалистичког човека у Југославији у контексту настојања модерне државе да путем празника учврсти идентитет и легитимитет власти, усади нове норме, вредности, организује знања о прошлости и садашњости, као и циљеве и идеале за будућност.

У последњем поглављу, *Држање дане ријечи?* (211–240), обрађене су последње године постојања пионирске организације, тешкоће и лутања у којима се нашла у тренуцима распада државе, дискусије о њеној организационој реформи. Судбина Савеза пионира, од победе у рату, формирања слике непријатеља, до пропагирања позитивних узора и идеала, показатељ је да се политика и идеологија неретко ломе управо на деци, чиме се још једном потврђује значај научног бављења овом темом.

Бавећи се историјом Савеза пионира Југославије, Игор Дуда је ову организацију посмарао, с једне стране, кроз начин на који је обележила детињство и формативне године милиона југословенских грађана, а с друге, кроз њену идеолошку функцију у васпитно-образовном сисему СФРЈ, која је пресудно одредила судбину Савеза, који се угасио заједно са распадом југословенске државе и социјалистичке идеологије. Међутим, Савез пионира наставио је да живи као својеврсно наслеђе у свести оних рођених пре почетка 80-их година. Можда је управо из тог разлога аутор одлучио да Поговор своје књиге посвети историји сећања, примењујући методолошки поступак усмене историје. То је уједно био и начин да се кроз једну студију случаја испита делотворност организационог и идеолошког утицаја Савеза пионира.

Иако у самом наслову најављује бављење пионирском организацијом и социјалистичком идеологијом на југословенском нивоу, аутор већ у уводном поглављу ограничава своје истраживање

на простор Хрватске и њену комуникацију према савезним органима, чему остаје доследан и у наредним поглављима. Уз претпоставку аутора да пример Хрватске може бити репрезентативан за целу југословенску федерацију, преостаје да сачекамо нова истраживања која ће ту хипотезу потврдити или оповргнути. Вишеструки значај истраживачког подухвата Игора Дуде, поред тога што представља прву научну монографију о Савезу пионира Југославије, лежи и у бројним темама које отвара и путоказима за даља истраживања, које и сам назначује. Иако се у Предговору истиче да је књига о пионирима заправо књига о милионима бивших грађана Југославије који су у детињству били чланови Савеза пионира, она је без сумње значајна и за трасирање истраживања о југословенском наслеђу и рецидивима социјализма на постјугословенском простору.

Наталија ДИМИЋ

Nenad Ž. Petrović. *Ideologija varvarstva. Fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*. Beograd: Zadruga Res Publica – MostArt, 2015, 147.

Прошле године је у Београду објављена монографија *Идеологија варварства. Фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду (1929–1941)* аутора др Ненада Ж. Петровића, историчара и књижевника, сарадника Института за стратегијска истраживања Министарства одбране. Петровић (Врање, 1961) се осим историографским радом у јавности оглашавао и објављивањем романа, есеја, прича и радио-драма, а поменута монографија представља незнатно измењену верзију његовог магистарског рада, одбрањеног на Филозофском факултету у Београду лета 1993. године.

Монографија се састоји из кратког предговора, увода, шест заокружених тематских поглавља, закључка, те додатка – кратке информације о важним часописима и листовима, напомена (енднота), списка коришћених извора и литературе и белешке о аутору.

Уводно поглавље Петровић је посветио појмовима фашизма и националсоцијализма (стр. 11–14). Анализиран је историјски контекст настанка и развоја ових политичких покрета и система, поменуте су неке од главних одлика и за њих карактеристичних политичких идеја, а учињена је и основна диференцијација између италијанског фашизма и немачког нацизма. Аутор се у теоријском одређењу фашизма махом ослонио на старија истраживања Ернста Нолтеа, Тодора Куљића, Аластера Хамилтона и Андреја Митровића.

Прво тематско поглавље које третира основни предмет истраживања Петровић је насловио „Идејне целине фашизма и националсоцијализма код београдских интелектуалаца“ (15–20). У њему се осврнуо на покрете југословенске деснице – Орјуну и Народну одбрану – закључујући да, иако је код њих било одређених сегмената идеологије и политичке праксе који су постојали и у Немачкој и Италији тридесетих година, ипак није реч о фашистичким, односно нацистичким покретима. Доста простора посвећено је покрету „Зенит“ и његовом предводнику Љубомиру Мицићу, уз веома оригинално тумачење да је зенитизам био „чудан амалгам анархизма, фашизма и велико-српског шовинизма“ (16). Петровић поглавље заокружује закључком: „оно што је било заједничко идеологијама домаћег фашизма и нацизма било је одбацивање демократије, расизам и антисемитизам; култ

сељаштва као најздравијег дела народа и темеља нације; позив на корпоративизам или сталешко уређење државе“ (19).

Друго тематско поглавље своје монографије Петровић је посветио исцрпној анализи расно-биолошких погледа и теорија о повезаности расе са друштвом, културом и цивилизацијом (21–38). Он је детаљно представио готово све расистичке и еугеничке погледе присутне код српских интелектуалаца, почев од теорија заснованих на упоредној анализи крвних група до разматрања о утицају расе на културу и цивилизацију. Посебно је детаљно анализирао радове др Светислава Стефановића, др Бранимира Малеша и др Стевана З. Иванића. Такође, Петровић је указао на стране утицаје и подстицаје на ширење расно-биолошких схватања на југословенском простору, а анализирао је и расистичке конотације Мицићевог „Манифеста Србијанства“ из 1940. године (37).

Подједнако детаљна и квалитетна је и Петровићева анализа антисемитизма код београдске интелигенције и политичара (39–58). Иако иницијално погрешно дефинише антисемитизам као „посебан вид расизма усмерен према Јеврејима“,¹ Петровић бројним примерима илуструје и доказује да је он знатно чешће него расну имао економску, верску или политичку (антикомунистичку и антидемократску) подлогу. Темељно су анализирани антисемитски дискурси присутни у штампи и политичким наступима покрета „Збор“ и његовог вође Димитрија Љотића, који је за релативно кратко време прешао дуг пут од „Дијалога са Јеврејином“ до „Драме савременог човечанства“.

Четврто тематско поглавље своје монографије др Ненад Петровић посветио је анализи антиурбаних и антиевропских садржаја у политичком наративу, као и идеализацији села и сељаштва (59–76).²

1 Основна дефиниција антисемитизма одређује мржњу према Јеврејима као примарно значење овог појма. Појам „антисемитизам“ дефинисан је као „непријатељски став према Јеврејима“ у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (Београд, 1959–), а као „нетрпељивост, непријатељство према Јеврејима, Жидовима“ у *Речнику српскохрватског књижевног језика* Матице српске (Нови Сад–Загреб, 1971–1976). У великом тезаурусу енглеског језика Меријам-Вебстер „антисемитизам“ је дефинисан као мржња према Јеврејима као народу, религијској или расној групи, или њихова дискриминација (<http://www.merriam-webster.com/dictionary/anti-semitism>, посећено 1. августа 2016. године). Антисемитизам је у међуратном периоду превазилазио искључиво расно-биолошку раван, као што је то, уосталом, случај и са савременим антисемитизмом.

2 Овај скуп тема Петровић је квалитетно обрадио и представио јавности и у свом раду: „Град–Европа–демократија: три јахача апокалипсе“, *Нова српска политичка мисао*, вол. XI, 1–4, (Београд, 2004), 45–66.

Истакнута је нераскидива веза између критике града и критике савремене цивилизације (тј. Европе), који су често представљани као нешто туђе, империјалистичко-експлоататорско, неретко јеврејско или цинцарско, а готово увек несрпско, односно антисрпско. Петровић је са правом истакао апсурд чињенице да су иза приче о „прљавом граду“, „одрођеној/дегенерисаној интелигенцији“, као и о селу као извору народне врлине, снаге и расне чистоте, стајали махом интелектуалци који су живели у градовима, а који су неретко били и школовани на Западу, иако су га са толико горчине критиковали.

Пето тематско поглавље монографије посвећено је одбацивању демократије, односно корпоративним и сталешким уређењима као алтернативи парламентарној демократији (77–94). Парламентарно искуство Краљевине СХС/Југославије до увођења монарходиктатуре показало се као безуспешно и у појединим тренуцима трагично, што је само подстакло развој антидемократских тенденција у друштву. Петровић је анализирао корпоративистичке идеје присутне на тлу Србије 1929–1941, идентификујући Димитрија Љотића, др Светислава Стефановића и др Данила Грегорића као њихове најгласније заступнике. Петровићев закључак указује да је Стефановић заговарао италијански модел, Грегорић мешавину италијанског и немачког, док се Љотић најчешће задржавао на идеји сталеза и сталешког парламента, што указује на доминантан утицај Француске акције и органске политичке мисли. Сва тројица су, међутим, у корпоративном уређењу и пракси видели начин да се сузбије класна борба, превазиђу неке од мана капитализма и парламентаризма и ефикасније организује привреда.

Последње тематско поглавље своје монографије Петровић је насловио „Нови национализам“ и „Тотална органска држава“ (95–104). Под појмом „новог национализма“ Петровић углавном подразумева екстремни национализам праћен ксенофобијом и аутократским аспирацијама, који се развио у епоси фашизма и нацизма, а који је на српској политичкој сцени највећег заговорника имао у Милошу Црњанском. За „нови национализам“ залагали су се и други, попут Владимира Вујића, уз истицање да је време да се напусти „традиционални“ националистички концепт дефинисан у романтизму. „Нови национализам“ подразумевао је и „тоталну државу“, односно тоталитарну државу налик Мусолинијевој Италији. Петровић је истакао да је своју верзију „тоталне државе“ имао и Димитрије Љотић, који је у држави видео пресек националне дисци-

плине и класне хармоније, тј. „највеће остварење људског друштва“. У складу са органским схватањима државе, Љотић се залагао за то да она управља целим народним животом и да јој се морају подређивати индивидуални интереси.

Петровић је најзначајнија исходишта својих истраживања сублимирао у форми закључка (105–108), а потом и приложио веома користан додатак – кратку белешку о важнијим часописима и новинама (109–112).³ Његова монографија *Идеологија варварства. Фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду (1929–1941)* штампана је у тиражу од 200 примерака, а посвећена је покојном академику Андреју Митровићу, који је Петровићу био ментор при изради магистарског рада.

Изворну основу Петровићеве монографије чине бројни часописи, новине и политички листови који су излазили у Београду у периоду 1929–1941. године, а сем њих, и неколико фондова Архива Југославије. У време када је писан магистарски рад из кога је произашла ова монографија уистину није било много објављених радова који су се бавили политичким идејама фашизма и нацизма (али и шире гледано – политичке деснице) и њиховом рецепцијом код српске и београдске интелигенције.⁴ Поштено је рећи, посебно ако се узме у обзир да су радови Бранислава Глигоријевића више били усмерени на анализу политичке акције него идеја, да су Петровићева истраживања била готово пионирска у овом домену. Он је савесно прегледао велики број новинских чланака и политичких текстова, истражујући политичку, културну и медицинску периодику, анализирајући их свеобухватно и дајући

3 Белешке о важнијим новинама и часописима садрже податке о власницима и уредницима листа, месту објављивања, периоду излагања, значајнијим сарадницима и финансијерима, што представља корисну допуну основног нарратива и извориште драгоцених информација за читаоце који нису упознати са београдском међуратном периодиком.

4 Петровић је навео низ радова Бранислава Глигоријевића („Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду 1940. године и растурање Љотићевог 'Збора'“; „Организација Југословенских националиста (ОРЈУНА) – прилог изучавању националистичких и терористичких организација у старој Југославији“; „Особености фашизма у Југославији двадесетих година“; „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом 'Збору'“), професора Торода Куљића („Фашизам и истраживање фашизма у Југославији“; „Фашизам. Социолошко-историјска студија“; „Српски фашизам и социологија“), Радомира Константиновића и академика Андреја Митровића, као и један мањи број других, мање важних студија и радова.

вредне закључке. Ипак, постоји низ појединости у Петровићевој књизи, које се данас, 2016. године, чине проблематичним са становишта историјске науке.

Сама идеја да се у монографској форми објави незнатно измењен магистарски рад стар 23 године довела је до низа проблема, нетачности и анахронизама. Прва реченица предговора, односно ауторског дела публикације гласи: „О појавама фашизма и националсоцијализма у првој Југославији писано је веома мало“ (9). Ако је ова резолутна тврдња и била истинита 1993. (а аутор ових редова сматра да јесте, бар када је реч о историографији на српском језику), она никако не одговара истини 2016. Неразумљиво је и са становишта науке неприхватљиво да је Петровић просто одлучио да игнорише 23 године историографске, социолошке и политиколошке научне продукције и да не укључи у своје истраживање ниједан од веома бројних и квалитетних радова објављених у последњих двадесетак година.⁵ Подједнака је жал због чињенице да није про-

5 Поменућемо само неке од значајнијих радова објављених на српском језику: Милутин Бојић, *Југославенски народни покрет „Збор“, 1935–1945: један критички приказ*, (Београд, 1996); Dragan Subotić, *Organska misao Srba u XIX i XX veku: sociološke i politikološke ideje Milosava Vasiljevića: prilozi za konzervativnu političku ideologiju, tradiciju i kulturu*, (Београд, 1999); Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, (Београд, 2002); Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1–2, (Београд, 2010); Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, књ. 3, (Београд, 2007); Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд, 2008); Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, (Београд, 2009); Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, vol. IX, no. 1–4, (Београд, 2004), 67–79; Јово Бакић, „Фашизам у Југославији 1918–1941“, *Нова српска политичка мисао*, XI, 1–4, (Београд, 2004), 21–43; Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 30-ih godina XX veka“, *Sociologija*, vol. 50, br. 1/2008, 79–96; Владимир Петровић, „Од борбе против болести до борбе за очување расе. Биополитичка димензија (не)довршене модернизације српског и југословенског друштва“, *Историја 20. века* 2/2008, 438–460; Драгица Кољанин, „Југословенска национална идеологија у народним школама (1929–1941)“, *Извори о историји и култури Војводине: зборник радова*, ур. Дејан Микавица, (Нови Сад, 2009), 367–378; Василије Драгосављевић, „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940)“, *Историјска трибина: из истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, ур. Зоран Јањетовић, (Београд, 2013), 93–110; Александар Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Историјска трибина*, 111–134; Исти, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, (Београд, 2012); Исти, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, (Београд, 2015).

дубио архивска истраживања која је започео, будући да само у Београду постоји бар десетак архивских фондова и збирки који би представљали драгоцену допуну Петровићевим истраживањима.⁶ Исто важи и за консултовање обимне мемоарске, дневничке, биографске и аутобиографске литературе која би донела значајан нов квалитет постојећем наративу.

Делимична превазиђеност коришћене теоријске литратуре, али и њена идеолошка монолитност (левичарске провенијенције), посебно су приметни у уводном и првом тематском поглављу Петровићеве монографије, који су са сазнајног и методошког становишта најслабији део књиге. То само по себи можда и не би било проблем да поменута литература није аутора навела на низ дискусабилних закључака. Обимно ослањање на (у великој мери превазиђене) радове Нолтеа, Куљића и Хамилтона⁷ довело је до прешироког схватања фашизма и националсоцијализма, а утицало је и на терминологију која је коришћена у анализи и критици десничарских и фашистичких покрета.

Дефинисање појма фашизма и одређење шта све неки покрет чини фашистичким⁸ Петровић је дао на 18. страници своје

6 Међу такве свакако спадају фондови и збирке Архива Југославије: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Збор Димитрија Љотића, Станислав Краков, Војислав Јовановић Марамбо; фондови Архива Србије: Министарство просвете и вера 1941–1944 и БИА (садржи низ подфондова посвећених Збору, Антимарксистичком комитету и другим сродним организацијама).

7 Поред раније наведених радова проф. Тодора Куљића, реч је о монографијама: Аластер Хамилтон, *Фашизам и интелектуалци: 1919–1945*, (Београд, 1978) и Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, (Beograd, 1990).

8 Водећи западни историчари, социолози и политиколози већ се деценијама споре око академске дефиниције појма „фашизам“. Средином прошлог века Ернст Нолте увео је у науку појам „фашистичког минимума“ – минималних услова које идеологија или покрет морају да испуне да би били окарактерисани као фашистички. Последњих двадесетак година велику популарност ужива палинггенеричка/палинггенетичка теорија фашизма, коју је промовисао Роџер Грифин (R. Griffin, *Fascism*, (Oxford University Press, 1995)). Обе наведене теорије показале су се као проблематичне, јер се њиховом применом велики број националистичких или конзервативних покрета и идеја може представити као фашистички (о томе: S. G. Payne, „Fascism and racism“, *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, (Cambridge University Press, 2005), 123). У нијансирању десничарских покрета, и нарочито диференцијацији фашизма од нефашистичке деснице, посебно су се истакли Стенли Пејн (Stanley G. Payne, *Fascism: Comparison and Definition*, (University of Wisconsin Press, 1980); Stanley G. Payne, *A History of Fascism*,

књиге. Иако он сам истиче да се не сме упадати у замку и сваки национализам сматрати фашизмом, јасно теоријско разграничење фашистичке од нефашистичке деснице није постављено, а коришћена литература (углавном марксистичког усмерења) под различитим облицима фашизма подразумевала је бројне националистичке и конзервативне покрете. Следећи тај модел, Петровић је понудио низ оригиналних, али недовољно теоријски и хеуристички поткрепљених закључака, попут оног о политици Николе Пашића као „фашизму пре фашизма“⁹ или о зенитизму као виду фашизма.¹⁰

(Routledge, 1996)) и Ерик Хобсбаум (E. Hobsbaum, *Doba ekstrema Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd, 2004), 87–111). Најактуелнија достигнућа у компаративној анализи фашизма, као и драгоцен предглед старијих спорења представљени су у: *Comparative fascist studies: New perspectives*, Constantin Iordachi (ed.), (London – New York: Routledge, Taylor and Francis group, 2010).

- 9 У југословенској историографији и публицистици из периода социјализма под „српским фашизмом“ готово обавезно су подразумевани Збор Димитрија Љотића, Недићева и Аћимовићева управа током окупације 1941–1944. године, као и покрет отпора генерала Драгољуба Михаиловића. Понекад су се под „фашистичке“ појаве подвлачили и краљ Александар Карађорђевић и др Милан Стојадиновић. Колико је аутору ових редова познато, Петровић је први који је фашизам приписао Николи Пашићу, чинећи при том неколико врло дискутабилних историјских паралела и аналогија, поређењем Пашића са Мусолинијем, односно Слободаном Милошевићем (стр. 113–114). Приказујући Мусолинијево „ренегатство“ као прелазак једног левичара у табор империјализма и капитализма, Петровић указује да је исто то пре њега учинио и Пашић. Са извесним емотивним набојем, Петровић оптужује Пашића да је напустио изворне идеје НРС и допустио да национализам апсорбује цео идејни корпус странке, те да је на челу државе милитаризовао друштво, водио експанзионистичку политику и ратове „номинално за ослобођење и уједињење а стварно за освајање територија“. Заиста је велики анахронизам поређење спољне и националне политике мале Краљевине Србије са империјалистичким, колонијалним освајањима фашистичке Италије. Ратови за ослобођење и уједињење Срба и других Јужних Словена вредносно свакако припадају антимперијализму и романтизму, попут процеса уједињења Италије или Немачке у 19. веку, што знају и они који нису доктори историјских наука. Промашена је и неумесна аналогија Пашића са Мусолинијем, као и аналогија Милошевића са Пашићем, односно представљање Пашића као утемељитеља политике коју је почетком 90-их водио и Милошевић. Као доказ о постојању идејног континуитета Петровић је представио чињеницу да је за Милошевићеве власти подигнут споменик Пашићу на некадашњем Тргу Маркса и Енгелса, као и чињеницу да се у посткомунистичкој Србији Пашић „слави“ као велики државник.
- 10 Основни проблем Петровићевог виђења *Зенита*, зенитизма и Љубомира Мицића лежи у пројекцији Мицића с краја тридесетих у прве међуратне године. Мицић је од својих париских дана до смрти заиста био шовиниста, вероватно дубоко нарушеног менталног здравља. Међутим, 1921. Мицић припада крему европске

Једна од замки литературе (конкретно Нолтеа) јесте и закључак о француском пореклу фашистичког идејног корпуса, ваљда на основу тога што је Француска акција, која се у савременој странијој литератури иначе углавном не сматра фашистичким покретом,¹¹ старија од италијанског фашизма и немачког нацизма.¹²

Петровић је на страницама своје монографије објавио и одређене тврдње и закључке који су у супротности са основном методологијом и предметом историјске науке. У том смислу посебно је проблематичан закључак објављен на 106. страници, који је због своје сензационалности прештампан и на задњој корици књиге. Он ће овде бити наведен у ширем облику ради што веродостојније контекстуализације: „Што се тиче Србије дуго се сматрало, а и данас су таква мишљења распрострањена, да овде фашизам није имао дубљих претеча у прошлости већ да је у једном растрганом време-

авангарде: у његовом часопису објављују прилоге Мајаковски, Јесењин, Горки, Пастернак, Дерме, Салмон, Арно и Пикасо, као и готово сви млађи југословенски авангардни уметници. Зенитизам изворно критикује старо и конзервативно: Европу која је гурнула свет у хаос Великог рата, рат, традиције, племство, масонство, регионализам, границе – и као и сваки авангардни покрет захтева ново: новог човека, ново друштво и нову културу (Иван Обрадовић, „Балкан у зениту: Символика Балкана у часопису 'Зенит' 1921–1926“, *Историјска трибина: из истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, ур. Зоран Јањетовић, (Београд, 2013), 33, 38–44). Тражити фашизам у авангардистичком заносу Мицића из фазе уређивања часописа *Зенит* делује заиста гротескно, тим пре имајући у виду да су у њему (упркос снажној антикомунистичкој политици Краљевине СХС) објављивани текстови Максима Горког и Лава Троцког, те да је Мицић и напустио земљу након што је последњи број часописа забрањен због текста „Зенитизам кроз призму марксизма“.

11 О томе детаљно у литератури наведеној у фусноти бр. 8.

12 У Петровићевој монографији представљено је да су фашистичке и расистичке идеје зачете у Француској, те да је Француска акција први/најстарији фашистички покрет у Европи. Колико то не одговара чињеничном стању може показати Хобсбаумова диференцијација конзервативне елитистичке деснице (чији је Француска акција *par excellence* пример) од масовних фашистичких покрета (Erik Hobsbaum, *n. d.*, 93). Расизам, у својој форми псеудонауке и масовном утицају у друштву, највише се пре Италије и Немачке испољио у Енглеској, која се с правом сматра колевком „класичног расизма“, тј. расизма колонијалног типа. О историји расизма у Европи детаљно: Robert C. Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, (Temple University Press, 1979); Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, (Beograd, 2005); Edward Beasley, *The Victorian Reinvention of Race. New Racisms and the Problem of Grouping in the Human Sciences*, (London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2010); Francisco Bethencourt, *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century*, (Princeton University Press, 2013).

ну то постао помодни тренд из ‘увоза’. Још је опасније гледиште да је он био минорна појава у односу на фашизме из окружења. Да ли ће неки фашизам потаманити више људи или мање, починити веће злочине или мање – то је само ствар створене или пружене му прилике. То што је хрватски фашизам починио много горе и обимније злочине од српског током Другог светског рата последица је положаја Србије у систему ‘новог европског поретка’ осмишљеног у Берлину и Риму. НДХ је била признати савезник Осовине и теоретски самостални субјект док је Србија била под непосредном окупацијом а њена ‘влада’ слаба и под сталним притиском окупатора. Да је Недић са Љотићем могао да води самосталну политику, да су им се пружиле прилике да изврше геноцид над неким, они би то без сумње учинили (подвукао А. С.). То што нису, није последица неке доброћудности нашег фашизма у односу на њихов, већ просто недостатак прилике“. Иако би се и о меритуму наведеног закључка итекако могло расправљати (али би то одузело превише времена и простора), он је примарно неприхватљив са становишта основне историографске методологије. Познато је да је искључиви предмет историјске науке прошлост људског друштва, тј. догађаји и процеси који су се одиграли, а да се историчар никада не сме поводити за спекулацијама типа „шта би било кад би било“. Горе наведени пример је најфлагрантнији, али не и једини кога срећемо у монографији др Ненада Петровића.

Петровићева монографија садржи и неколико значајних материјалних грешака, које су, такође, углавном плод некритичког преузимања података и ставова из старије литературе. Тако на 56. страни Петровић пише о постојању „основане сумње“ да је др Данило Грегорић фингирао сукоб са Љотићем и Збором, како би „по задатку“ (Љотића, прим. А. С.) прешао у режим (ЈРЗ) и отуда „ширио зборашки фашизам“. Познато је, међутим, да је Грегорић био део немачке обавештајне агентуре у Краљевини Југославији, те да се крајем тридесетих, а посебно у периоду од лета 1940. до Априлског рата, уопште није бавио ширењем зборашких идеја, већ директним заступањем немачких интереса у југословенској јавности.¹³ Тада је Грегорић, као директни извршилац немачких налога, фактички и политички био много снажнија фигура од Љотића, а до њихове идејне диференцијације и личног разлаза (додуше, у оквирима екс-

13 О томе детаљније: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд, 2008), 258, 406.

тремне деснице) дошло је знатно пре него што је Грегорић постао директор (sic), односно комесар листа *Време*.¹⁴

Друга материјална грешка преузета из старије, углавном идеолошки оптерећене литературе, везана је за наводно штампање илегалног *Билтена ЈНП Збор* у Војној штамаприји, у време док се на челу Министарства војске и морнарице налазио Милан Недић. Ова никада доказана индиција (као индицију је, с дозом обазривости, наводи и Петровић на стр. 82) код бројних аутора временом је прерасла у неупитну чињеницу, иако Архив Југославије и данас чува извештај Министарства унутрашњих послова о истрази вођеној тим поводом и о полицијској акцији у Ковачици, приликом које је откривена илегална зборашка штампарија, извршено хапшење одговорних лица и заплена штампарских машина, као и великог број одштампаних примерака *Билтена*.¹⁵

Петровићевој књизи могу се ставити мање примедбе и по неколико сасвим формалних основа. Прва од њих је чињеница да монографија има само једног рецензента (пок. проф. др Оливеру Милосављевић), што је проблематично, тим пре јер издавач књиге није научна установа која има сопствену редакцију сачињену од чланова у научним звањима.¹⁶ Друга примедба односи се на стил аутора, који је често исувише емотиван, публицистички и сензационалистички, односно праћен, за једно научно дело, неуобичајено великим бројем ускличних и усклично-упитних реченица. На послетку, штета је што ова монографија, у којој се јавља велики број личности, нема макар индекс личних имена, који би олашкао праћење садржаја и употребу књиге у истраживачке сврхе.

14 Грегорић се са Збором, у коме је био шеф пропагандог одсека и вођа омладине, разишао крајем 1937, иако је формално искључен нешто касније. Политички се повезао са екстремнијим крилом Југословенске акције и групом немачких агената окупљених око листа *Сигнал*, предвођених др Лазаром Прокићем, са којим је оснивао Антимасонски комитет. Учествовао је у преузимању листа *Време* у лето 1939, а на чело листа долази наредне године. Колики је био његов утицај, сведочи и чињеница да је у новембру 1940. путовао у Берлин на састанак са нацистичким министром Јоакимом фон Рибентропом као лични изасланик председника југословенске владе Драгише Цветковића. Истовремено, покрет Збор је забрањен и Љотић практично борави у кућном притвору, док су неки други руководиоци покрета били и ухапшени.

15 АЈ, фонд: Министарство унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170.

16 Матични научни одбор за историју, археологију и етнологију дуги низ година као научну монографију признавао је само монографију са два рецензента, док се у последње време незванично захтева и трећа рецензија.

И поред свих истакнутих недостатака, монографија *Идеологија варварства. Фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду (1929–1941)* Ненада Ж. Петровића представља вредно и корисно истраживање, понајвише због заиста темељне и на тренутке изванредне анализе међуратне периодике, чија вредност није избледела ни након готово четврт века. Остаће жал што аутор није уложио још додатног напора да осавремени и прошири своје истраживање, те ревидира неке од спорних ставова и закључака на које су га навели како старија литература тако и друштвене околности (распад Југославије и рат) из времена када је писан највећи део књиге. За истраживаче и поштоваоце историје политичких идеја Петровићева монографија свакако ће представљати незаобилазно штиво.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Andrea Matošević. *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*. Zagreb–Pula: Institut za etnologiju i folkloristiku - Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015, 228.

Ударници, хероји рада, Алија Сиротановић – мотиви су који данас углавном асоцирају на сада већ далеку прошлост послератне обнове земље, фигурирајући у колективној савременој свести као припадници неког другог времена, политичке и друштвене климе. Међутим, да они нису само преживели средину педесетих година већ опстали и током целог трајања социјалистичке Југославије, а у измењеном контексту и функцији постоје и у постсоцијалистичким друштвима, указује Андреа Матошевић, етнолог и антрополог из Хрватске, у књизи *Социјализам с ударничким лицем. Етнографија радног преглаштва*. Приступајући феноменима ударништва, радне праксе и њене идеологизације кроз промене начина на које су они представљани у говорима, штампима, визуелној уметности и политичкој сфери Југославије и постјугословенског простора, Матошевић прати трансформацију друштва од послератног елана и утопијских представа о изградњи боље будућности, преко истрошености друштвеног модела, до данашњих носталгичних присећања, али и нове политизације рада и ударништва. У фокусу овог истраживања је југословенски простор, не само као географска одредница већ и као симболичка представа за чију су „светлу будућност“ улагани радни напори. Поред тога, анализирајући феномен ударништва, аутор постојано има у виду утицаје совјетског модела социјализма, као и аналогне појаве и њихове трансформације у другим социјалистичким земљама. У покушају да деконструише концепт ударништва у социјализму, он га смешта у контекст теоретских постулата Макса Вебера, Жака Дерида и Марсела Муса, који му омогућују да ову појаву сагледа у знатно ширем хронолошком, просторном и културолошком оквиру.

Досадашња стручна интересовања Матошевића везана су за антропологију и етнографију рада и индустрије, теорију и историју етнологије и антропологије, историјску антропологију, популарну културу. Књига *Социјализам с ударничким лицем. Етнографија радног преглаштва* настала је као резултат рада на пројекту „Стварање социјалистичкога човјека. Хрватско друштво и идеологија југословенскога социјализма“. Њен садржај, поред Увода (стр. 9–18) у коме се

аутор методолошки и теоретски одредио према предмету истраживања, увео читаоце у кључне концепте које анализира и дао критички осврт на коришћене изворе и литературу, чине четири поглавља структурирана у односу на изворну подлогу и хронолошке прекретнице, али и једанаест тематски организованих потпоглавља. Поред тога, књига је богата прилозима (27 стр.) у виду фотографија, чланака из штампе, филмских кадрова.

Прво поглавље, *Исходиште – совјетски стахановизам и хероји рада* (стр. 19–54), темељи се углавном на британској и америчкој литератури заснованој на совјетским изворима. Аутор у њима дефинише кључне карактеристике и функције стахановизма, насталог у Совјетском Савезу 30-их година, као исходиште за имплементацију тог концепта у социјалистичким земљама, укључујући и Југославију, после Другог светског рата. Он настоји да одреди совјетски стахановизам у односу на западне производне моделе попут тејлоризма, уочавајући сличности, али и кључне разлике. Поред тога, настоји да дефинише основне функције које су ударништво и стахановизам имали у совјетском друштву, међу којима, поред чисто производне издваја идеолошко-политичку, али и веома значајну еманципаторску улогу. Анализом извора пропагандне функције, пре свега филмова, фотографија и новинских текстова, Андреа Матошевић оцртава идеалног ударника – узора уредности, чистоће, културе, морала, примерног породичног живота – указујући на свепрожимајући карактер ударништва које је, у настојању да обликује радника, задирало и у јавну и у приватну сферу његовог живота.

Совјетски модел ударништва и стахановизма, преношен у друге социјалистичке земље по окончању рата, кључни је за разумевање *Југославенског ударничког искуства* о коме је реч у другом и најобимнијем поглављу књиге (55–152), изворно утемељеном на анализи синдикалних гласила, политичких говора, документарно-пропагандних филмова, филмских новости, зборника радова и говора Лењина, Стаљина, Бакарића, литературе о раду, као и теоретских постулата Макса Вебера, Жака Дерида и Марсела Муса. У овом поглављу аутор указује на трансфер модела и искуства из Совјетског Савеза у циљу послератне обнове привреде, контекст у ком је ударништво имплементирано у југословенске услове, анализира концепте социјалистичког такмичења, одликовања најбољих радника, новог односа према времену, уочава константу у артикулисању производног аспекта ударништва кроз више политичко-идеолошке циљеве. У односу на

совјетско искуство покушава да издвоји дистинктивне црте југословенског ударништва, посебно уочљиве након Резолуције Информби-роа. На том трагу истиче већи политички и симболички значај успеха југословенских ударника у такмичењу са Совјетским Савезом од њиховог производног доприноса, диспропорцију која није у таквој мери и облику уочљива у стахановизму. Уочава југословенски акценат на инвентивности, креативности, уштеди, рационализацији у двојакој функцији превазилажења техничких недостатака и супротстављања СССР-у. Аутор наглашава специфичност повезаности рада и рата у југословенским приликама, у којима је „жива“ ратна прошлост представљала импулс у борби за изградњу будућности, а затим и у борби против СССР-а. Објашњава концепт социјалистичког такмичења и његову везу са спортом и спортским духом.

У завршном, интелектуално стимулишућем делу другог поглавља аутор издваја феномен ударништва карактеристичан за совјетско друштво од 30-их година из хронолошког и географског оквира социјализма, постављајући питање везе и могућих утицаја теорије протестантске етике Макса Вебера и теорије дара Марсела Муса. Матошевић указује на паралеле између „веберовског“ и ударничког схватања рада, које суштинско заједништво имају у метанаративима којима се подстичу радни напори. У контексту Веберове теорије, већ изложена теорија бифуркације ударничког рада на чисто производни и политичко-идеолошки аспект који се међусобно подстичу добија географски и историјски шире димензије. Разлике између Веберовог схватања рада и ударничког концепта Андреа Матошевић истиче експликацијом Мусове теорије дара, којом објашњава послератно схватање рада као дара од партије и система, дароване слободе и независности извојеване у рату, која доноси углед и достојанство, изазивајући истовремено и обавезу дуга и захвалности из ког проистиче нови радни елан. Неуспех континуираног одржавања нивоа радног оптимизма у социјалистичкој Југославији аутор образлаже уз помоћ концепта „отровног дара“ Жака Дерида, уочавајући да су краткорочна и симболичка награђивања за рад била недовољна, те условила „ударничку меланхолију“ приметну 70-их година. Закључујући поглавље о југословенском ударништву, Матошевић истиче два кључна аспекта овог феномена, посматрајући га, с једне стране, као прелазну фазу ка модернијој привреди, а с друге, као амалгам милитаризма, спортског духа и прецизне производње, еkleктични концепт који спаја два у основи непомирљива теоретска

модела, Веберов и Мусов. На овај начин аутор објашњава да извор ударничког елана није био само у ишчекивању срећне будућности већ и у ратној прошлости и победи, схваћеној као нешто даровано и обавезујуће.

Играним филмом као извором за однос друштва према феномену ударништва током 70-их година Андреа Матошевић се бави у поглављу *„Сад рачуница ради, а не срце“*. Друга ресигнација ударништва и играни филм *седамдесетих година* (153–184) путем вишеслојне анализе симбола, мотива, фабуле, музике, алузија, речи и др. у филмовима пољског режисера Анджеја Вајде „Човек од мрамора“ и „Човек од железа“, Бахрудина Бате Ченгића „Слике из живота ударника“ и италијанског режисера Елија Петрија „Радничка класа иде у рај“. Аутор запажа да филмови пољског и југословенског режисера користе мотив наивног ударника, хероја рада који убрзо пада у заборав, као творевине система у функцији критике режима, његове веродостојности и поимања праведности. Заједничко у филмовима сва три режисера јесте указивање на негативне последице форсираног подстицања производне норме, приказ животне реалности која разара идеализовану пропагандну слику хармоније између приватне и јавне сфере. Увиђајући сличности у појавама које су тема пољског, италијанског и југословенског филма, аутор смешта југословенски концепт ударништва у шири контекст положаја радништва карактеристичан не само за социјалистичка друштва.

Анализирајући поимање времена као пролазне садашњице и ишчекивање срећне будућности у виду комунизма, односно демократије, Андреа Матошевић повлачи паралелу између периода послератне обнове и постсоцијалистичке транзиције у последњем поглављу *Од јунака рада до хероја транзиције* (185–210). Изворну подлогу у овом поглављу чине пре свега документарни филм, колумне, уметничка продукција и предизборне кампање. Аутор увиђа да се феномен ударништва у савременом свету појављује у неколико видова – као носталгични вапај за сопственом младошћу, као критика „хероја транзиције“ и богаћења без уложеног труда наспрам ударничком труду који за циљ није имао богаћење, али и кроз кампање политичара који себе представљају као јунаке рада. Политичко оживљавање хероја рада аутор посматра на примеру савременог хрватског, руског и словеначког друштва, увиђајући разлику између хероја рада-ударника и хероја рада-политичара у томе што су ударници политичко уносили у рад, док политичари рад уносе у поли-

тичку поруку. Андреа Матошевић закључује своје истраживање мишљу да савремено оживљавање хероја рада не представља пост-комунистичку „опседнутост прошлошћу“, колико безидејност савремене мисли и визије будућности.

Наталија ДИМИЋ

Јован Томовић. *Времепплов Горњег Милановца*
у осамдесет осам казивања.
Горњи Милановац: Графопринт, 2015, 181.

Економиста Јован Томовић једна је од личности које су обележиле послератну историју Горњег Милановца. Рођен 1932. године у Коштунићима, највећи део свог живота провео је у Милановцу. У њему и данас живи и ствара, иако је већ одавно загазио у девету деценију живота. Суграђанима је остао у сећању као дугогодишњи директор „ПИК Такова“, члан градског политичког руководства, али и као неко ко је кроз више деценија и историјских епоха увек показивао аутентични осећај за припадност средини, као и бригу за њено благостање и напредак. Бавио се привредним и политичким радом, хуманитарним активностима и борбом против рака, а издашно је помогао и локалне цркве и манастире. Због свега наведеног Томовић и данас ужива огромно поштовање суграђана, политичких и економских фактора у Горњем Милановцу, а познато је да га због великог искуства и експертизе често консултују руководиоци предузећа „Металац“, кустости, историчари, привредници и угоститељи.

Поред ових особина, Јована Томовића красе изванредно развијена акрибија и ерудиција широко образованог интелектуалца богатог животног искуства. О томе су већ посведочили и Борисав Челиковић, уредник, и Слободан Гавриловић, бивши директор „Службеног гласника“, једног од најзначајнијих српских издавачких предузећа. Управо је на њихов подстицај Томовић одлучио да напише монографију *Времепплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања*. Инспирацију за подухват представљала је и богата збирка старих фотографија коју је Томовићу на располагање ставио Музеј рудничко-таковског краја. Методлошки, свако казивање праћено је једном фотографијом која визуелно употпуњава сведочанство о прошлим временима, историји града и његових житеља, животима, местима и зградама.

Казивања углавном прате хронолошки след од првих година након Првог светског рата до данашњих дана, док су географски ограничена на Горњи Милановац и поједина околна села. Низ фотографија и казивања о Милановцу и околини у предратном и међуратном периоду сведочи о малој, неразвијеној вароши која је имала око 2.000 становника. Породице су биле многобројне, али углавном сиромашне. Градска пијаца није имала тезге и трговина се одвијала

на калдрми. Отваране су школе (једну је отворио лично краљ Александар Карађорђевић 1931. године, стр. 29) које су постепено стварале нове генерације Милановчана, оне које ће изнети Други светски рат и учествовати у обликовању града у послератним годинама. Према казивањима и фотографијама, школе су имале велики значај у Милановцу и околини, ђаци су углавном предано учили и брзо сазревали, док су учитељи били део мале локалне елите. Школе су биле и центар културних дешавања и прозор у свет: ђаци су, између осталог, учили и изводили класичну музику (стр. 32–33), а на екскурзије се ишло у напредна села, на Опленач, са циљем да ученици упознају железнички саобраћај. Тек у завршним разредима посећиване су престонице: савремена – Београд, као и стара, средњовековна – Крушевац (48–49).

Бројне фотографије и пратећа казивања сведоче о приватном животу и успону мале грађанске елите која је након Првог светског рата била у настајању. Њу су чиниле занатлије, ситни индустријалци, државни чиновници, учитељи, официри, трговци. Као што је и Јован Томовић истакао, стицало се споро и тешко, а у имовном стању пекара и судије или трговца није постојала велика разлика. Грађанство је попримало престоничке и иностране утицаје посредством студената и Милановчана који су радили у другим градовима, што се одражавало на одевање, манире, разоноду (картање и спорт) и ширење политичких идеја левице. Сељаштво је углавном било сиромашно и радило је по цео дан, а развијен је био обичај да рођаци међусобно позајмљују одећу за свечане прилике и фотографисање. То и такво сељаштво, међутим, изнедрило је неколико људи који ће пресудно утицати на развој и модернизацију Горњег Милановца у послератном периоду, укључујући и Радована Грковића (66–67). Сан о развијеној грађанској елити, по закључку Томовића, неповратно је уништен Другим светским ратом.

Томовић се у својим казивањима осврнуо и на значај ромске заједнице која је у Милановцу присутна од времена насељавања места. Ова заједница данас броји око 80 чланова, а аутор Роме описује као добре и марљиве комшије, које су увек делиле судбину осталог становништва града и биле интегрални део заједнице. Посебно се истакла ромска породица Алексић, која је изнедрила више генерација истакнутих локалних музичара (54–55).

Иако то није формално исказано у садржају књиге, посебну хронолошку и тематску целину чине казивања везана за Други свет-

ски рат. Горњи Милановац нашао се у средишту устанка, а ослободили су га заједничком акцијом партизани и четници. Након што је окупатор успео да поново заузме град извршена је сурова одмазда због нанетих му губитака: у ноћи 15. октобра 1941. убацивањем запаљених фосфорних плочица у куће и објекте до темеља је спаљен готово цео град (74–77). Томовић истиче да је милановачки крај дао велики допринос у антифашистичкој борби, те да је Таковски партизански батаљон имао истакнуту улогу у одбрани Ужичке републике. Помену-те су и истакнуте личности ривалског Равногорског покрета, у коме је важну улогу имао милановачки књижевник и политичар Драгиша Васић.

Томовић је детаљно и емотивно описао услове живота током окупације: „народ је живео веома бедно, водила се борба само за преживљавање. Основних намирница није било, одеће и обуће такође, па је то погодовало појави заразних болести. Нарочито су биле честе појаве тифуса и шуге (...) Становништво је живело у страху од сваког. Сви су наређивали, а већина оних који су носили пушку њоме су стављали до знања да су они највећа власт“ (82). У његовим казивањима четници су приказани као кољачи и народни душмани, а наводи се податак да су од укупно 2.555 страдалих лица из садашњих општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац, њих 577 убили четници. Томовић истиче да су „приче о постојању два ослободилачка покрета само фалсификовање историје“, мада се ни аутор ових редова као ни значајан део научне историографије не би сложио са таквом тврдњом. У казивањима се нису нашле судбине лица која је НОП ликвидирао још током прве револуционарне фазе 1941, као ни лица која су под удар репресије и револуционарног гнева дошла након ослобођења земље.

Ослобођење Горњег Милановца и целе Југославије означило је нов почетак, „нова одрицања, нове напоре и нове жртве српског народа“ (86). Град је обновљен практично од темеља, а о размери уништења које је претрпео сведочи и чињеница да је неколико хиљада тона отпада са централних градских површина недељама рашчишћавано помоћу воловских кола и радних акција. Последње рушевине уклоњене су тек неколико година по ослобођењу, али је постепена нормализација живота почела одмах. Томовић верно и сликовито описује да је и послератна свакодневица била тешка: храна се делила на бонове, као и одећа, обућа, огрев и друге најосновније

намирнице (92). Проћи ће читаве деценије пре него што ће Милановчани упознати луксузну робу и нешто лагоднији живот.

Град се постепено изграђивао, мада је дуго изгледао као „лепа сиромашна девојка“, тј. „мали љубак градић, али нажалост, разрушен, опустошен и посвађан“ (93). У њему је по ослобођењу живело око 2.500 људи, а по Томовићевом казивању, поштари Драган и Кузман лично су познавали сваког од њих (96). Основана су или национализована привредна предузећа „Таково“ (у почетку се састојало од Фабрике бомбона, берберске, кројачке и обућарске задруге), трговинско предузеће „Пролетер“ и Срески савез земљорадничких задруга. Почеци милановачких фирми били су тешки: оне су настајале „у шупама, гаражама, па чак и на тавану“ (134). Послератне локалне власти у Горњем Милановцу умеле су да се ослоне на искуства предратних привредника и чиновника, иако су они у идеолошком наративу представљали „класног непријатеља“. Код већине руководиоца, према Томовићевим казивањима, преовладавао је локалпатриотизам, што је било од пресудног значаја за обнову и развој града, и постепено превазилажење подела насталих у рату.

Велики привредни замах Горњег Милановца отпочео је промашеном инвестицијом владе НР Србије: изградњом фабрике за прераду воћа. Модерно постројење изграђено је 1953. али није дало очекиване економске резултате. Да би се „извадила штета“, у њега је 1958. пресељена Фабрика бомбона, а 1961. „Типопластика“, која је веома успешно пословала. Томовић с поносом истиче да сем фабрике за прераду воћа, град никада ништа није добио на поклон од државе, те да је „привредно чудо под Рудником“ настало од „памети, рада и сопственог улагања“ кадрова и радника локалних предузећа (110). Иако је било и пропалих пројеката, у првим послератним деценијама основана су и развијена предузећа попут „ПИК Такова“, „Металца“, „Типопластике“ (данас „Тетра Пак“), „Дечјих новина“, конфекције „Рудник“, фабрике боја „Звезда“ (данас „Хелиос“). Стручни кадрови, најчешће млађи људи, долазили су из других градова. Брзо су се уклапали у средину и прихватили жртву за изградњу боље будућности, јер се често примало мање од зарађеног, радило најмање 12 сати дневно, сваког дана у недељи (118). Срећну околност представљала је чињеница да је међу руководиоцима највећих југословенских банака током 60-их било више лица из рудничко-таковског краја, те да су они омогућили кредитирање појединих привредних подухвата (122).

Томовић у својим казивањима живописно описује проширење и модернизацију „Такова“, чији је био директор, а које је 1959. прерасло у комбинат. Кључна пословна одлука била је куповина лиценце за *еурокрем* од италијанског предузећа „Гандола“. Производња *еурокрема* отпочела је у Милановцу 29. новембра 1971. са скромним капацитетом од 3.000 тона годишње. Велика популарност и квалитет овог производа освојили су југословенско тржиште, те је већ на пролеће наредне године почела изградња нове фабрике, чији је капацитет био 12.000 тона. *Еурокрем* је постао неизоставан део одрастања у социјалистичкој Југославији, а из профита оствареног његовом продајом финансиран је даљи развој „ПИК Таково“, станоградња (преко 300 кућа) и стипендирано више од 80 студената на различитим факултетима (128). О великом успону „Такова“ сведочи и чињеница да је одабрано за једног од покровитеља ЗОИ у Сарајеву 1984, као и долазак уредника *Жемин жибаоа* у Милановац наредне године.

Динамичан привредни развој утицао је на то да се број становника Горњег Милановца удесетостручи у периоду између 1960. и 1990. године а град сврста у ранг средње развијених у Југославији. Томовић се у својим казивањима освртао на улогу бројних привредних и појединих политичких руководилаца заслужних за успон и модернизацију града. Истакао је велико заједништво, планирање и договарање руководилаца привредних предузећа као један од кључних фактора у развоју града (142–145), са жаљењем се осврћући на данашњу ситуацију у којој скоро свака фирма следи искључиво сопствене интересе, док је друштвени утицај и свест задржао једино „Металац“.

У последњим казивањима Томовић је писао и о пропадању дела милановачке привреде и индустрије, сматрајући да је до њега дошло због НАТО бомбардовања 1999. и петооктобарских промена 2000. године. Одустајање од начина на који је привреда до тада вођена довело је до осиромашивања грађана и до пропасти неких од најзначајнијих привредних предузећа, попут ГП „Градитељ“ и „Дечјих новина“.

Приповести и описи приложених фотографија, објављени у књизи *Времплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања* драгоцен су историјски извор, како за историју Милановца и околине тако и целе Србије. Томовић се при писању ове књиге није ослањао само на сопствено сећање већ се служио и бројим документима, ме-

моарским белешкама и казивањима савременика. На тај начин је од заборава отргао многе грађевине и пејзаже који више не постоје, те продужио сећање и успомену на прошле догађаје и истакнуте људе којих више нема. У књизи заједно живе стари Милановац, сиромашна варош са почетка прошлог века, куће и кафане које су Немци спалили 1941, град који се с муком дизао из пепела по ослобођењу и модерна општина која је настала као производ „привредног чуда под Рудником“.

Поред историографског наратива, у овој књизи повремено се појављују и осврти на традиције, начин живота, политику. Иако искрени левичар по опредељењу и истакнути послератни функционер, Томовић је ипак са пуно емоција писао и о предратном Горњем Милановцу и жалио за грађанством чији је развој трајно прекинут ратом. Осврћући се на савремене начине комуникације, организовање школских екскурзија ван земље, начин на који се воде просвета, привреда и држава, он чак испољава и извесну дозу конзервативизма, премда то ни на који начин не нарушава објективност његових казивања. Кроз целу књигу провејава извесна жал за прошлим временима, за које аутор, свестан свих тешкоћа које су носила, одговорно тврди да су била боља и срећнија од данашњих. Узлет је био видљив од шездесетих, већ током осамдесетих наступила је стагнација, а касније и делимично пропадање.

Књига Јована Томовића *Времплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања* представља драгоцен историјски извор, занимљиво историографско и публицистичко штиво. Обиље информација и фотографија које садржи омогућавају боље и потпуније разумевање наше прошлости, а изузетно леп стил аутора чини је занимљивом и лаком за читање. Штета је што је штампана у тиражу од само 100 примерака, јер ће сигурно бити корисна многим истраживачима и заљубљеницима у прошлост и историју.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Небојша Берек. *Танјуг и међународно информисање*.
Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2015, 360.

„Поред осталог, историја је прича о значењу, за ваљаног посматрача она може да буде извор дубоких увида. Отуда, настојање историчара покушај је да се осликају процеси који епохи дају препознатљиво значење. Низањем бројних епизода, често нехотичних сведочанстава, каткада без јасних обриса почетка и краја, поступно се обликује прича која би требало да указује на смисао“, речи су којима Небојша Берек, историчар са вишегодишњим искуством рада у новинској агенцији, завршава Уводну напомену своје књиге *Танјуг и међународно информисање*. Управо „низањем бројних епизода“ Берек осликава историју Телеграфске агенције Нова Југославија, епизода из којих „ваљани посматрач“ добија слику о смислу и значају ове институције и о процесима који су обликовали њен развој.

Аутор је, како сам наводи, пред себе поставио циљ да осветли историју Танјуга са посебним освртом на његову међународну улогу. Међутим, већ поглед на садржај и коришћену литературу указује на то да књига написана на 360 страна читаоцима може да понуди знатно више. У центру истраживања које је Небојша Берек обавио налази се историја институције, њене организације, циљева и донета. У питању је живописна историја и својеврстан регистар људи који су ту институцију испуњавали садржајем. Међутим, смештајући историју Танјуга у шири глобални контекст, аутор проговара и о историји друштвених промена, технолошког напретка, међународних односа, унутрашњих и спољнополитичких активности југословенске државе, о сукобу идеологија, деколонизацији, судбини малих народа, о суштини и значају информисаности и вези информације и суверенитета.

Почетна истраживачка тешкоћа са којом се сусреће историчар који покушава да осветли историју институције попут Танјуга јесте, по речима аутора, чињеница да она „оставља мноштво мање или више квалитетних трагова о другима, на најразличитије теме, али готово ништа о себи“. Поред тога, ограниченост архивске грађе последица је и тога што је у питању и даље активна институција. Постојећа литература о самом Танјугу углавном се своди на свечане публикације поводом годишњица, округлих столова, која је свакако информативна, али којој недостаје аналитички и научни осврт. Стога је коришћена литература из области историографије, комунико-

логије, филозофије, социологије дала овој књизи шири теоријски оквир, који уз ауторово професионално искуство рада у агенцијском новинарству чини његову историју разумљивом, смисленом и уједно „живом“.

Структуру књиге, поред ауторове Уводне напомене (стр. 5–8) и закључне речи Информисаност као сувереност (321–327) из пера Трива Инђића, чини осам поглавља. У првом поглављу, *Агенцијско новинарство* (9–28), Небојша Берец указује на повезаност саме појаве са друштвеним преображајима и технолошким напретком, проговара о значају информисаности у ратним околностима, за бизнис, банкарство, берзанско пословање, о вези између информисаности и моћи, о контроли информација, о развоју првих светских новинских агенција и о преовлађујућој свести рођеној крајем 19. века да је национална новинска агенција један од неодвојивих елемената суверености. Аутор затим у оцртани општи контекст смешта историју *Агенцијског новинарства у Срба* (29–45) у којој указује на рађање свести о повезаности стратешких, политичких, економских и националних интереса са информисаношћу у Србији 19. века, о схватању јурнализма као националног позива, о покушајима оснивања националне новинске агенције и препрекама које су тада водеће агенције постављале пред мале земље. Хронолошки и идејно се на друго наслања и треће поглавље о агенцијском новинарству насловљено *У Краљевини СХС/Југославији* (46–60). У њему је реч о свести водећих личности новоосноване државе да велике силе контролишу сферу информисања у свету и да без националне агенције мала држава не може да обезбеди своје интересе на том плану, што је резултирало оснивањем Агенције Авала 1919. године, чија је историја у средишту трећег поглавља.

Четвртим поглављем, *У Другом светском рату* (61–90), почиње историја Танјуга, основаног у јесен 1943. као плод свести да сукоб два покрета отпора, између осталог, има и пропагандну димензију и да за савезничке владе треба обликовати слику о стању у Југославији, наметнути сопствену визију њеног послератног развоја и представити се као кључни фактор на југословенском простору. Кроз причу о стварању Танјуга аутор говори и о ратној свакодневници, тешкоћама, о личностима, њиховим искуствима, знањима, способностима, али и о функцији информације у ратним околностима, њеном пресудном значају за исправно просуђивање и доношење правовремених одлука.

Поглавље *Замах* (91–113) сведочи о првим корацима новинске агенције Танјуг, о њеној дипломатској функцији у периоду борбе за међународно признање, пропагандној функцији у настојању да се конституишу државне границе, о успостављању власти у земљи, о првим међународним корацима који су пратили спољнополитичку активност нове Југославије, о напорима да се кроз курсеве и прву новинарску школу агенција професионализује, о кључној улози информисања за агитацију и пропаганду, али и о ограничењима које идеолошки оквири представљају отворености информација.

Кључно и најобимније, шесто поглавље насловљено *У пуном напону* (114–268) доноси историју Танјуга и његових међународних активности у периоду од краја 40-их година, пратећи југословенско „отварање“ према Западу, окретање Трећем свету, „звездане“ тренутке агенције који су се подударали са највећим дOMETИМА југословенске спољне политике. Не ограничавајући наратив крутим временским међашима и периодизацијом, аутор се ипак држи хронолошког излагања, уз бројне епизоде, личне историје и фрагменте који постепено пред читаоцем стварају живу слику о деловању, значају и међународним дOMETИМА новинске агенције Танјуг, али и југословенске спољне политике. Ово поглавље доноси и историју саме агенције у њеним „зрелим годинама“, напора да прати технички напредак у свету, да формира и обучи професионалне новинаре и техничко особље, оно проговара и о последицама које су унутрашњи ломови, реорганизације и сукоби у држави имали на организациону структуру и информисање Танјуга. Истовремено, оно је потврда полазне претпоставке Небојше Береца да су судбина и дOMETИ Танјуга нераскидиво повезани са судбином југословенске државе и њене спољне политике.

Од сазревања свести да је „Земља округла“ и да озбиљна и светски утицајна агенција не сме имати само локалну перспективу, те да 24 часа треба бити „будан“, Танјуг је током 60-их и 70-их година израстао у респектабилну институцију која је сврставана у десет најутицајнијих новинских агенција у свету, неретко „раме уз раме“ са „дивовима“ попут Ројтерса, Асосиејтед преса, Јунајтед преса, ТАСС-а. Новинску агенцију Танјуг одликовала је ширина дописничке мреже, опсег међународне сарадње, као и поузданост, брзина и ексклузивност, који су кључни параметри престижа у свету агенцијског новинарства. Танјуг је 1948. био јединствени извор за информације о завршним операцијама грађанског рата у Кини, годи-

не 1957. је Танјугов дописник из Будимпеште први јавио да је Имре Нађ осуђен на смрт, 1959. први наговестио сукоб КПСС-а и КП Кине, 1961. био први и неко време једини извештач светских медија о америчкој интервенцији на Куби, био први који је јавио о хапшењу Патриса Лумумбе, први који је потврдио информацију о инвазији на Чехословачку 1968, био је ексклузивни извор о војном пучу у Чилеу 1973, први је обавестио о паду Сајгона 1975, о израелском нападу на нуклеарни реактор у близини Багдада 1981, о америчком бомбардовању Триполија 1986, о уклањању генералног секретара КП Кине, о збацивању Чаушескуа 1989. године.

Ипак, поред појединачних случајева ексклузивности који су у динамичном свету информисања „кратког даха“, Берец приказујући историју Танјуга суштински говори о покушајима националне агенције мале државе да се одупре монополама великих светских агенција. Настојања Танјуга на том плану, која су пратила југословенску политику несврстаности, огледала су се у техничкој и стручној помоћи неразвијеним земљама, кулминирајући у образовању Пула новинских агенција несврстаних држава средином 70-их година, у ком је Танјуг имао кључну улогу а који аутор види као иновацију глобалног значаја праћену захтевом за новим међународним економским поретком, која је реметила постојећи информативни поредак, задржала у интересе великих сила, противила се неолиберализму, јачала политички, економски и национални суверенитет неразвијених земаља, омогућујући да проток информација први пут иде у смеру југ-север. Истраживања и размишљања на том трагу уводе ову књигу у круг и данас актуелних теоретских расправа о праву на комуницирање и демократизацији медија, које представљају савремени изазов актуелној политици неолиберализма. Историја Танјуга коју читаоцима представља Небојша Берец указује на дихотомије које су постојале у југословенској политици, на раскорак између унутрашњих нестабилности и спољнополитичких успеха, а које су одраз имале и на деловање Телеграфске агенције Нова Југославија. У поглављу *Одбрана и последњи дани* (269–300) аутор прати деловање Танјуга током дисолуције југословенске државе, препреке, лутања, тешкоће са којима се суочавао у земљи и на међународном плану.

Завршно поглавље, *Изгубљени пут* (301–320), сеже до данашњих дана и представља аналитички осврт аутора на значај и улогу медија, као и функцију националне новинске агенције. Оно се може разумети и као својеврсни допринос актуелним дебатама о

судбини Танјуга, његовој могућој приватизацији и последицама које гашење новинске агенције под крилатицом независности медија има по суверенитет државе.

Наталија ДИМИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Момчило ИСИЋ, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Слободан БЈЕЛИЦА, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Др Александар Р. МИЛЕТИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Јелена РАФАИЛОВИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Александар РАКОЊАЦ, МА, истраживач стипендиста
Институт за новију историју Србије, Београд

Никола МИЈАТОВ, МА, докторанд
Филозофски факултет, Београд

Др Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Др Слободан СЕЛИНИЋ, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Наталија ДИМИЋ, МА, истраживач стипендиста
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар СТОЈАНОВИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.
- Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.
- Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табак (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

и електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.

- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.
- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту
- наслов рада
- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)
- апстракт
- кључне речи

ОСНОВНИ ТЕКСТ може да има поглавља и потпоглавља са кратким поднасловима

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени, а затим објављени извори
- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела: књиге или чланка

- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у литератури треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Упутство за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије (АС), Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова (ЦК СКС – СКК), к. 4, Транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитера СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968.

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Информативни материјал.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1973, Политичка архива (ПА), САД, ф-124, 445 570, Изјава председника Форда у вези делатности и задатака Централне обавештајне агенције.

АЈ, КПР, I-1/1121, Порука председника Републике Јосипа Броза Тита председнику САД-а Џералду Р. Форду, 6. септембар 1974.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora, jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петар Петровић, и-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

А) један аутор

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54–67.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), I/235.

Димић, н. д., II/112.

Б) два аутора

Радмила Радић и Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, (Београд: Филип Вишњић, 2014), 215.

В) више аутора

Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.

Исто, 190.

Г) уредник, приређивач или преводилац књиге

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, (Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995), 55.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

Бјелајац, „Драгиша Пандуровић“, 33.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4f-daf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“, *Токови историје* 3/2012, 23.

Bucarelli, „A Late Friendship“, 17.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао* VI, 1–2, (Београд, 1940), 9.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Vesna Dimitrijević, „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“, *Balkanica* XLII (2011), 117–132, datum pristupa 28. 8. 2015, DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“, *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Lin Biao, „Renmin zhanzheng shengli wansui“, *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Татјана Цвјетићанин, „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“, *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, (Београд: Народни музеј, 2011), 147–149.

Искра Баева, „1968 година – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

Dokument 510. Pariz, 16. XI – Talijanski ministar S. Sonino – Predsedniku vlade V. Orlando, *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, In-

stitut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, (Beograd: 1964).

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986).

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

T. Kić, „Ekmečić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, E–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.

„Josip Broz Tito“, *Encyclopaedia Britannica Online*, datum pristupa 12. 6. 2015, <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Проф. Станоје Станојевић, „Влајко Коцић“, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I, (Загреб, 1928), 385.

РЕЧНИЦИ

Иван Клајн и Милан Шипка, „ревизионизам“, *Велики речник страних речи и израза*, (Нови Сад: Прометеј, 2006).

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

A) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje, Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927, datum pristupa 31. 8. 2015, http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013, Predratni radio govori, BeogradNjujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac, datum pristupa 28. 8. 2015, <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

П. Марјановић, З. Цветковић, *Прокупље за сећање*, (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013).

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Дарко Жарић и Драган Лекић, *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*, (Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010).

Jelica Milojković, „Milena Pavlović Barilli“, *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, (Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999), 5–8.

IV Упутство за састављање *Извора и литературе*

Састављање списка извора и литературе унеколико се разликује од навођења у фуснотама. Обавезно је навести најпре презиме па затим име аутора (уколико их је више, то се односи само на првог аутора).

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћиричним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним

језицима тј. латиничним писмом, требало би списак саставити по абecedном реду.

Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије. Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова.

Архив Југославије. Фонд 837, Кабинет председника Републике.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива (ПА), САД.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora. Jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петровић Петар. И-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

КЊИГЕ

А) један аутор

Митровић, Андреј. *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III*. Београд: Стубови културе, 1997.

Б) два аутора

Радић, Радмила и Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

В) више аутора

Božić, Ivan i drugi. *Istorija Jugoslavije*. Београд: Prosveta, 2007.

Г) уредник, преводилац или приређивач књиге

Пашић, Никола П. *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије. *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*. Београд, 2008.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985.
Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токови историје* 3/2012, 13–35.

Јовановић, Ј. „Породица и њен васпитни значај“. *Хришћанска мисао* VI, 1–2, 9. Београд, 1940.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Kuk, Leszek. „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515. Datum pristupa 28. 8. 2015. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117–132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“. *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Biao, Lin. „Renmin zhanzheng shengli wansui“. *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Цвјетићанин, Татјана. „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“. *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, 147–171. Београд: Народни музеј, 2011.

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Источна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27–49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, 135–138. Београд: ИНИС, 2012.

Dokument 510. Pariz, 16. XI – Talijanski ministar S. Sonino – Predsedniku vlade V. Orlandu. *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, Beograd: 1964.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

T. Kić. „Ekmečić, Milorad“. *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, E–Hrv, 9. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986.

„Josip Broz Tito“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Станојевић, проф. Станоје. *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I–IV. Загреб, 1928, 1929.

РЕЧНИЦИ

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Merriam-Webster. „oral history“. *Dictionary and Thesaurus*. datum pristupa 2. 9. 2014. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje. Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927. Datum pristupa 31. 8. 2015. http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и год. издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013. Predratni radio govori, Beograd~Njujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac. Datum pristupa 28. 8. 2015. <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

Марјановић, П. Цветковић, З. *Прокупље за сећање*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013.

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Жарић, Дарко и Драган Лекић. *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*. Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010.

Milojković, Jelica. „Milena Pavlović Barilli“. *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, 5–8. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999.

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж:
200 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за
новију историју Србије = Currents of history
: journal of the Institute for Recent History
of Serbia / главни и одговорни уредник
Гордана Кривокапић Јовић. - 1993, бр. 1/2-
. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 30 cm
Је наставак: Токови (Београд) = ISSN
0354-1223
ISSN 0354-6497 = Токови историје
COBISS.SR-ID 44343042